

VASPITANJE I OBRAZOVANJE

časopis za pedagošku teoriju i praksu
Godina XLVIII, godišnji broj 2, 2023
UDK – 37, ISSN 0350 – 1094

REDAKCIJA

Mr Radule Novović, glavni urednik
Zavoda za udžbenike i nastavna sredstva
Ana Lj. Bojović, odgovorni urednik
Prof. dr Predrag Miranović, član
Prof. dr Tatjana Novović, član
Radovan Damjanović, član

LEKTURA

Jasmina Radunović

PREVODILAC

Mr Radoslav Milošević Atos

GRAFIČKO OBLIKOVANJE

Studio ZUNS

KORICE

Slobodan Vukićević

IZDAVAČ

Zavod za udžbenike i nastavna sredstva
Podgorica. Prvi broj časopisa
„Vaspitanje i obrazovanje“
izašao je 1975. godine.
Izlazi tromjesečno
Tiraž 700
Rukopisi se ne vraćaju.

ŠTAMPA

„Stefani '91“ d. o. o. Danilovgrad

EDUCATION

magazine for pedagogic theory and practice
Year XLVIII, Annual No. 2, 2023
UDK – 37, ISSN 0350 – 1094

EDITORIAL BOARD

Mr Radule Novović, Editor in chief Institute
for textbook publishing and teaching aids
Ana Lj. Bojović, Editor in charge
Prof. dr Predrag Miranović, Member
Prof. dr Tatjana Novović, Member
Radovan Damjanović, Member

LANGUAGE EDITOR

Jasmina Radunović

TRANSLATOR

Mr Radoslav Milošević Atos

GRAPHIC DESIGN

Studio ZUNS

COVERS

Slobodan Vukićević

PUBLISHER

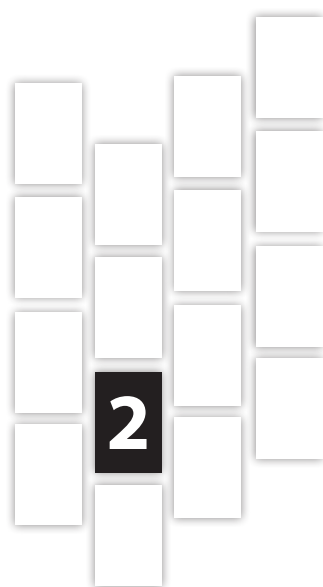
Institute for textbook publishing and
teaching aids
Podgorica. The „Education“ Magazine,
first published in 1975
Published quarterly
Number of copies 700
Manuscripts are not returned

PRINTING

„Stefani '91“ d. o. o. Danilovgrad

VASPITANJE I OBRAZOVANJE

ČASOPIS ZA PEDAGOŠKU TEORIJU I PRAKSU

Podgorica, 2023.

Uredništvo i administracija:

VASPITANJE I OBRAZOVANJE

Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Novaka Miloševa 36, Podgorica

Telefon: 00 382 67 566 933

E-mail: vaspitanjeibrazovanje@zuns.me
ana.bojovic@zuns.me**Web:** <http://www.zuns.me/vaspitanjeibrazovanje>**Godišnja pretplata:**

- za studente 5.00 €
- za pojedince 10.00 €
- za ustanove 15.00 €
- za inostranstvo 20.00 €

Iznos pretplate za veći broj primalaca od 5 (pet) umanjuje se za 20%
Pretplata se uplaćuje na žiro račun: 510-267-15
Zavod za udžbenike i nastavna sredstva – Podgorica

* * *

Glavni urednici:

Radivoje Šuković (1975–1978);
Stevan Kostić (1979–1983);
Miloš Starovlah (1983–1991);
Dr Božidar Šekularac (1992–1996);
Krstó Leković (1997–1998);
Dr Pavle Gazivoda (1999–2007);
Radovan Damjanović (2007–2015);
Radule Novović (2015–...)

Odgovorni urednici:

Natalija Sokolović (1977–1978);
Borivoje Četković (1979–1998);
Dr Božidar Šekularac (1999–2015);
Radovan Damjanović (2015–2020);
Ana Lj. Bojović (2020–...)

SADRŽAJ
CONTENTS
2 | 2023

S A D R Ž A J

ČLANCI (naučni, istraživački, pregledni, stručni radovi)

Draško DOŠLJAK

**ANTROPONIMI NAHIJE KUČI U SKADARSKOM
DEFTERU IZ 1485. GODINE..... 13**

Zoran LALOVIĆ

UPRAVLJANJE PROBLEMOM NASILJA UČENIKA U ŠKOLI 23

Зоран ЈОБОВИЋ

**ДЕМОКРАТСКО, ОБРАЗОВАНО ДРУШТВО:
ТУРИЗАМ КАО ЦИВИЛИЗАЦИЈСКИ ФЕНОМЕН,
КУЛТУРОМ ОБОЈЕНИ ТУРИЗАМ И ПРИВРЕДНИ РАЗВОЈ..... 39**

Saša Lj. STEPANOVIĆ

Ana GRBIĆ

**PORODIČNO FUNKCIONISANJE UČENIKA VIŠIH RAZREDA OSNOVNE
ŠKOLE SA „POJAČANIM RODITELJSKIM NADZOROM“ 57**

Tamara RADOVANOVIĆ

ŠTA ZNAČI BITI (NE)POPULARAN U VRŠNJAČKOJ GRUPI? 79

Branimirka RADOJEVIĆ

Jovana JANKOVIĆ

**ULOGA NASTAVNIKA U KREIRANJU
SOCIO-EMOCIONALNE KLIME U ODJELJENJU 97**

Rejhan KALAČ

MIGRACIJE I MATURANTI 111

NASTAVNO-VASPITNI RAD

Jovana KONČAR

**RASPOREĐIVANJE NASTAVNIH SADRŽAJA
U NASTAVI PRIRODE I DRUŠTVA..... 129**

ESEJI, PREGLEDI, PRIKAZI

Biljana MIRANOVIĆ

MONOGRAFIJA DUKLJANSKI KNEZ SVETI VLADIMIR..... 147

Radule NOVOVIĆ

KNJIGA ZA SVAKI RADNI STO 165

Ana BOJOVIĆ

PRILOZI ZA TEORIJU GROTESKE I 169

C O N T E N T S

ARTICLES (scientific, research, reviews, professional papers)

<i>Draško DOŠLJAK</i> ANTHROPONYMS OF KUČI DISTRICT IN THE SHKODRA DEFTER FROM 1485	13
<i>Zoran LALOVIĆ</i> MANAGEMENT OF BULLYING IN SCHOOL.....	23
<i>Zoran JOVOVIĆ</i> DEMOCRATIC, EDUCATED SOCIETY: TOURISM AS A CIVILIZATION PHENOMENON, COLOURS OF CULTURE IN TOURISM AND ECONOMIC DEVELOPMENT	39
<i>Saša Lj. STEPANOVIĆ</i> <i>Ana GRBIĆ</i> FAMILY FUNCTIONING OF JUNIOR HIGH STUDENTS OF PRIMARY SCHOOL WITH THE “ENHANCED PARENTAL CONTROL”	57
<i>Tamara RADOVANOVIĆ</i> WHAT MAKES A GIRL (OR A BOY) POPULAR (OR UNPOPULAR) IN A PEER GROUP?	79
<i>Branimirka RADOJEVIĆ</i> <i>Jovana JANKOVIĆ</i> ROLE OF A TEACHER IN CREATING SOCIO-EMOTIONAL CLIMATE IN THE CLASSROOM	97
<i>Rejhan KALAČ</i> MIGRATIONS AND GRADUATES.....	111

TEACHING AND EDUCATIONAL WORK

<i>Jovana KONČAR</i> SCHEDULING OF TEACHING CONTENTS IN THE TEACHING OF NATURE AND SOCIETY	129
--	-----

ESSAYS, REVIEWS

Biljana MIRANOVIĆ

MONOGRAPH DOCLEAN PRINCE ST VLADIMIR..... 147

Radule NOVOVIĆ

THE BOOK FOR EVERY DESK TABLE..... 165

Ana Lj. BOJOVIĆ

CONTRIBUTIONS TO THE THEORY OF THE GROTESQUE I 169

ČLANCI
(naučni, istraživački, pregledni, stručni radovi)

*Draško DOŠLJAK*¹

ANTROPONIMI NAHIJE KUČI U SKADARSKOM DEFTERU IZ 1485. GODINE

Rezime

Predmet našeg istraživanja su antroponimi u osmanskim defterima koji se odnose na nahiju Kuči – Sandžaka Skadar iz 1485. godine. Antroponimija je posebna disciplina onomastike koja se bavi proučavanjem ličnih imena ljudi. Lično ime čini neodvojivi dio čovjekove ličnosti a to umnogome svjedoči o njegovoj važnosti. Kada se posmatra sa stanovišta lingvistike, lično ime je riječ koja ima nešto drugačije gramatičke karakteristike nego običan apelativ. Postoji kod ličnih imena još jedna karakteristika. Dok se druge riječi mogu prevoditi na strane jezike, vlastiti naziv se prenosi iz jednog jezika u drugi. U prasllovenskoj jezičkoj zajednici, pored zajedničkog jezika postojao je i zajednički imenoslov. Ali kao i jezik, tako se i imenoslov može dobiti samo rekonstrukcijom. Građa je u radu data po selima ove nahije. Iz predmetnih deftera je ekscerpirano oko 400 antroponima.

Ključne riječi: *nahija Kuči, antroponim, defter, onomastika, tvorba.*

¹ Prof. dr Draško Došljak, Univerzitet Crne Gore, Filološki fakultet – Nikšić.

Defter² ili registar, protokol, bilježnica, službeni popis, popis domaćinstava posjeda i posjednika i njihovih obaveza, zvanični popis bilo kojeg karaktera predstavlja značajan izvor za različita naučna istraživanja. Turski defteri su dragocjen izvor za proučavanje istorije jezika, posebno antroponimije, jer popisuju poresko stanovništvo (muškarce – glave porodice), neoženjene i udovice. Ovi defteri su pisani arapsko-turskim pismom.

Defteri su vrlo često najvažniji izvori, nekada i jedini za 15. i 16. vijek. Ova vrsta turskih (osmanskih) izvora je od posebnog značaja za društvenu istoriju. Kao takvi, oni pružaju obilje značajnih podataka bitnih za socijalnu, demografsku i lingvističku analizu. U turskim arhivima u Istanbulu i Ankari nalaze se, pored ostalih, vrlo važni defteri koji su vezani za teritoriju današnje Crne Gore. To su: Defter za Hercegovački sandžak iz 1477. godine; Detaljni i sumarni popis Skadarskog sandžaka 1485. godine; Defter za Pipere, Kuče i Klimente iz 1497. godine; Popis glavarine prikupljene od Crne Gore iz 1521. godine; Popis za Crnogorski sandžak iz 1523. godine; Popis timara Rumelije od 1529. do 1536. godine; Detaljni defter za Dukađinski sandžak iz 1570. godine; Defter za Skadarski sandžak iz 1570. godine; Detaljni popis za Dukađinski sandžak iz 1591. godine; Popis Grblja iz 1683. godine; Popis carskih Hasova Nikšića (danas okolina Kolašina), koji su navedeni u sumarnom dijelu katastarskog popisa Krajište Isa Bega Isakovića iz 1455. godine (v. Rastoder 2018: 9).

Crna Gora je od pada pod tursku vlast često mijenjala svoj administrativni položaj u Osmanskom carstvu. Neki djelovi su ranije ušli u sastav Osmanskog carstva i pripajani onim sandžacima iz kojih su osvajana njena područja, Bosanskog, Skadarskog ili Hercegovačkog. Stara Crna Gora duže je ostala slobodna, sve do 1496. godine kada je ušla u sastav Osmanskog carstva. Od tada, često, mijenja svoj administrativni položaj. U periodu od 1496. do 1499. godine bila je zaseban sandžak, nakon čega je 1499. do 1514. pripojena Skadarskom sandžaku, da bi se ponovo 1514. godine izdvojila u zaseban sandžak. U periodu 1529–1536. godine Crna Gora je ponovo u sastavu Skadarskog sandžaka. Nešto prije 1568. godine pripojena je Dukađinskom sandžaku, pa, opet, 1582. godine pripada Skadarskom sandžaku. Nakon toga, krajem 16. vijeka, Crna Gora je ponovo postala samostalan sandžak. Razloge zbog kojih je Crna Gora bila pripajana Skadarskom i Dukađinskom sandžaku treba tražiti u geografskim i strateškim ciljevima, pragmatičnom odnosu osmanske administracije i njenom

² Defter ili tefter (tur. *defter*, iz grč. *διφθέρα*: učinjena koža), popis, spisak, registar; u Osmanskom carstvu, državni upravni registar koji je sadržavao različite podatke (o ljudima, naseljima, zemljištima, imovnome stanju pojedinaca i obitelji i dr.). Carski defter ili *defterhane* vođen je za cijelu državu, a u nj su neprekidno unošeni novi fiskalni i demografski podatci za cijelo Osmansko carstvo i za novoosvojena područja. (HE 2021)

prilagođavanju radi lakšeg i efikasnijeg upravljanja (v. Đurđev 1954: 56–57; Husić 2017: 9–11).

Predmet našeg istraživanja su lična imena u turskim (osmanskim) defterima koji se odnose na nahiju Kuči – Sandžaka Skadar iz 1485. godine. Građa je u radu data po selima nahije Kuči.

Istorijski pomeni Kuča

Kuči se kao selo u oblasti sjeverno od Skadra spominju prvi put u Skadarskom zemljišniku za 1416. godinu. Međutim, u tom selu nije zabilježeno prezime Kuč koje se spominje u sljedećim mjestima sjeverno od Skadra iste godine: *Santo Auracio*, *Egressi soto Podegora*, *Sordani soto Podegora*, *Ibar-di*, *Bolsa* i *Rapisti*. Prezime Kuč se prvi put spominje 1330. godine u katunu Lješa Tuza u katunu Arbanasa u selu Kuševu, smještenom na granici Zete sa Kupelnikom (današnja sjeverna Albanija). Jedan od stanovnika tog katuna bio je i Petar Kuč. Da prezime Kuč nije specifično samo za sjevernu Albaniju, pokazuje i podatak da je 1431. godine zabilježeno selo Kuči kod Valone. Južno od Skadra takođe postoji selo Kuči, a nešto južnije u Zadrimi i selo Bušati, što upućuje na to da se radi o iseljenicima iz katuna Lješa Tuza, imajući u vidu da su u njemu živjeli i Bušati. Ne može se sa sigurnošću tvrditi da su Kuči iz okoline Skadra osnovali pleme Kuči u Brdima, ali tako nešto se osnovano može pretpostaviti na osnovu istog pravca migracija koje su imali i drugi rodovi koji se spominju u katunu Lješa Tuza. Kuči se na području u Brdima koje nastanjuju već vjekovima prvi put spominju 1455. godine u ugovoru koji je Mletačka Republika potpisala sa predstavnicima zetskih sela i plemena kojim su joj se obavezali na vjernost. Osmanlije su zauzele Medun i Kuče 1455. godine. Za istraživanje porijekla roda Kuča, kao i drugih rodova koji su formirani u poznom srednjem vijeku, od izuzetnog su značaja podaci iz turskih deftera (poreskih popisa). Turske deftere su prevodili Selami Pulaha i Branislav Đurđev, s tim što je Pulaha za razliku od Đurđeva prevodio i imena popisanih lica. Pojedina sela na istoku plemenske oblasti Kuča, poput Meduna i Fundine, tada su pripadala gradu Podgorici, zbog čega je malo vjerovatno da su Kuči tada stanovali u njima. S druge strane, nahija Kuči se prostirala istočnije nego pleme Kuči i obuhvatala je pojedina sela koja danas pripadaju Albaniji. Đurđev navodi da su sva naselja 1485. godine popisana kao sela, a 1497. kao katuni, izuzev Brođina i Radone (ili Raduna) koji su i tada bili popisani kao sela. Pulaha je za razliku od Đurđeva za defter iz 1485. preveo i imena popisanih poreskih obveznika, ali ih je u velikoj mjeri albanizovao. (v. Đurđev 1984; Pulaha 1974; Erdeljanović 1907; Kovijanić 1974).

Kući su crnogorsko-brdsko pleme, koje je podijeljeno u tri oblasti: Starokući, Novokući (Drekalovići) i Zatrijepčani. Nalaze se na istoku Crne Gore, sjeveroistočno od Podgorice. Oblast se prostire duž granice s Albanijom.

Antroponimija

Antroponimija je posebna disciplina onomastike koja se bavi proučavanjem ličnih imena ljudi. Lično ime čini neodvojivi dio čovjekove ličnosti a to umnogome svjedoči o njegovoj važnosti. Davanje imena je čin inicijacije – uvođenja jedinke u novi društveni status. Davanje ličnog imena je društveno i kulturno uslovljeno. Imena pripadaju najstarijem sloju leksike i posebno su važna jer omogućavaju distinkciju među ljudima. Povećanjem broja stanovnika na određenoj teritoriji, došlo je do otežanog raspoznavanja ljudi samo po ličnom imenu, pa otuda i potreba za nadimcima. Prezimena su se javila kasnije, tek u 12. vijeku, iz potrebe razlikovanja porodica. Prezime se obično izvodi iz imena oca, đeda, prađeda, iz hipokoristika, nadimka, zanimanja, a vrlo rijetko iz majčinog ili babinog prezimena. Imena su vrlo bitna za rekonstrukciju jezičke prošlosti. Imena, kao posebni slojevi leksike, predstavljaju vrlo važno svjedočanstvo prošlosti različitih etničkih zajednica. Iz tog leksičkog blaga saznajemo podatke o socijalnom životu, ekonomskim odnosima, političkoj i kulturnoj istoriji, prirodnom ambijentu, vjerovanjima, mitološkoj i religijskoj svijesti, migracijama, etničkim i kulturnim dodirima i dr. (v. Došljak 2010: 9; 2011:49).

Kada se posmatra sa stanovišta lingvistike, lično ime je riječ koja ima nešto drukčije gramatičke karakteristike nego običan apelativ. Postoji kod ličnih imena još jedna karakteristika. Dok se druge riječi mogu prevoditi na strane jezike, vlastiti naziv se prenosi iz jednog jezika u drugi. U praslovenskoj jezičkoj zajednici, pored zajedničkog jezika postojao je i zajednički imenoslov. Ali kao i jezik, tako se i imenoslov može dobiti samo rekonstrukcijom. Nema mnogo podataka o slovenskim imenima, a to je sasvim izvjesno jer u tom period nije bilo ni pismenosti. Najstariji podaci pronalaze se u vizantijskim, latinskim i njemačkim izvorima. Praslovenska lična imena su naslijeđena iz indoevropske jezičke zajednice i poklapaju se sa njima po značenju i načinu građenja. Na osnovu najstarijih književnih djela sa prostora Crne Gore: Andreacijeva povelja (9. vijek), Barski epitafi (9. vijek), Ljetopis popa Dukljanina (prepis iz 12. vijeka) i Mirosavljevo jevanđelje (12. vijek), može se zaključiti da su neka od najstarijih imena upotrebljivanih na crnogorskom prostoru (različitog porijekla): Jovan, Petar, Đorđe, Sergije, Andreacije, Teodora, Marija, Ratomir, Zvonimir, Svetolik, Vladislav, Tomislav, Vladimir, Kosara, Svetozar, Radoslav, Časlav, Miroslav, Stefan i dr. (Grković 2004: 43–44)

Najstariji pisani spomenici pokazuju nam razvoj antroponimijskog sistema kod nas u sljedećem pravcu. Prije osvajanja Crne Gore od strane Turaka, ovdje je vladao jednoimeni sistem, odnosno tzv. sistem golog imena. Kao i svi orijentalni narodi, ni Turci nijesu znali za sistem dvaju imena, doduše nijesu ga poznavali ni stari Grci, već imena stvaraju prema neposrednom pretku, mijenjajući ga kod svakog koljena. Stalni antroponimijski sistem dvaju imena u Crnoj Gori se javlja tek krajem 19. vijeka (npr.: Marko Miljanov, Miljan Vukov i sl.).

Građa po selima nahije Kući

Selo Pantales; kuća 110

Vuksan, sin Marov; Nenad sin Vukašina; Gojko, sin Djordjev; Vučeta, sin Gojkov; Vlad, sin Nenadin; Rajko, sin Vukov; Nila, sin Vukov; Marin, sin Peja; Marin; sin Leke; Matrić, sin Leke; Lia, sin Stomale; Busak, njegov sin; Nikola, sin Vukoja; Andrija, sin Marašev; Deda, sin Marze; Nikola, sin Vukče; Stepan, sin Novakov; Nikac, sin Petrov; Maraš, sin Djordjev; Nikac, sin Živkov; Deda Marov; Pavlo Marov; Bozidar Marov; Rađivoje Cepov; Kal Kasrić; Kol Kalijin; Kola, brat Djonov, Patrić (Batrić?) Lekić; Vaso, njegov brat, Vuksa (Voksa), sin Dode; Matriša, njegov brat; Lesa, sin Djonov; Vukča, njegov brat; Djerdj Marđinov; Kola, njegov sin; Djerdj Mirov; Kol Lazarov; Vukča Petrov; Busak, njegov sin; Deda Andrijin; Marko, njegov sin; Djedja, brat Djonov; Noja Kuča; Dabko, brat Markov; Radoš, brat Markov; Deda Kuča; Petrič, njegov brat; Nikča, sin Kercov; Živko, sin Lekov; Đuro, sin Radičev; Maraš, njegov brat; Toma, sin Kuče; Rajan, sin Bloce (Bloca); Kalija, sin Bojkov; Kolko Bojcinov; Nikola, sin Vukča; Stepan, sin Novakov; Djuraš, sin Mitrov; Vukač, njegov brat; Vukas, sin Jovanov; Vuk, njegov brat; Deda, sin Nikaša; Djordje, sin Andrije; Kojko Bojko, sin Ljesa; Nikac, njegov brat; Lika, brat Kukića; Vuk, sin Bogdanov; Duka, sin Koste; Kosta, sin Djordja; Tomaš, sin Noje; Derman, sin Leke; Deda, njegov brat; Maro, sin Stoja; Prekca, njegov sin; Bard, sin Djordja; Pavle, sin Vukov; Vukić, sin Djonov; Vučko, njegov sin; Vujo, sin Stoja; Niko, sin Bica; Lazar, njegov brat; Pavle, sin Djordjev; Manus, sin Djordjev; Stefan, njegov brat; Andrija, sin Vukov; Marko, njegov brat; Vukča, njegov brat; Vukač, sin Andrije; Vučerin, sin Mihaljev; Petriša, njegov brat; Vuk, sin Stanišin; Petro, sin Stoja; Djon, sin Lopara; Lula, sin Lopara; Vukač, njegov sin; Stepan, sin Novaka; Stepan, sin Bogdana; Leka, sin Pece; Kola Junak; Leka, sin Rada; Lazar, njegov brat; Luka, sin Duvilov; Zula, sin Barlecijev; Leka, sin Krabov; Bard, sin Nokčina; Dedec, njegov brat; Kocan, njegov brat; Vuk, sin Miraša; Niko, sin Vukše.

Selo Brokina; kuća 12

Tanuš, sin Andrije, Djonan, njegov sin; Deda, sin Tanuša; Deda, brat Andrije; Deda, sin Mikše; Djordje, sin Kole; Prenica, njegov sin; Živko, njegov brat; Marina, sin Andrije; Djon, sin Lazarev.

Selo Bardani; kuća 25

Lum, sin Pavlov; Lum, sin Nikov, Djon Dimitrijević; Deda, sin Kolev; Kola, sin Djonov; Lekac, sin Progonov; Nikac, sin Bogosala; Petro, sin Lazarov; Hrica, sin Progonov; Nok, sin Nikole; Lukač, njegov brat, Vuca, sin Marinov; Mardin, sin Miroina; Toma, sin Pavlov; Maraš, njegov sin; Dedac, njegov brat; Nikča Bubarević; Vučeta; njegov brat; Petro, sin Lazarov; Dedaš, njegov brat; Djordje, sin Lazarević; Melko, sin Bogosava; Nikča, njegov brat; Lopaš, sin Mioša; Mirbones, njegov brat.

Selo Radona; kuća 55

Hoskademi Sarudza; Elidzeja Ismaili; Lia, sin Draže; Vuk, njegov brat; Javko, njegov brat; Koičko, sin Vukče; Uglješa Vukosalić; Vojko, sin Radanov; Djonac, sin Novakov; Dimitrije, sin Grubača; Grubač, sin Djonca; Vukosav Dimitrijević; Vukota, sin Nikole; Vojko, sin Raca; Živko, sin Stepana; Rajko, sin Popa; Nikac, sin Grile; Mladoz, njegov brat; Nikeza, sin Djurašina; Vukašin, sin Nenkovića; Rajko, sin Nenkovića; Ivaš, sin Novaka; Rasko, sin Javka; Živko, sin Dobroja; Milen, sin Vrazadića; Ela, sin Nikole; Dabko, njegov brat; Dalvoša, njegov brat; Brajan, njegov brat; Melovan njegov brat; Melajin, sin Volave; Brajan, njegov brat; Radeš, sin Bogdanov; Božićko, njegov brat; Grujica, sin Marića; Pulić, sin Radula; Vukašin, sin Vuka; Vukoslav, sin Vrakojne; Lekac, sin Krise; Bojin, njegov brat; Prelo, sin Grubača; Mardjes, njegov brat; Pjak, sin Vlate; Vuksan, njegov sin; Rajkaš, njegov brat; Kricko, sin Vukče; Vukac, njegov brat; Uglješa Vukoslavov; Dabo, sin Rajina; Mlajko, njegov brat; Radovan, sin Vlada; Obrad, sin Nok Peda.

Selo Bankeć; kuća 11

Drema Niko; Vuk, sin Marašev; Kosta, sin Djordjević; Kala, sin Stoja; Bard Leka; Leka Deda; Brato Dabo; Andrija Nikov; Lazar Zarijin; Niko, sin Djordjević; Lum, sin Tome.

Selo Stani; kuća 24

Grubač, sin Krarita; Nikola, njegov sin; Milja, brat Krarita; Vukja, njegov sin; Dabko, sin Djordja; Stepan, njegov brat; Petko, njegov brat; Nikola, sin

Grubača; Bojko, njegov brat; Vukas Medr Kosta; Kosta, njegov sin; Zorko, brat Vesa; Rajko Vukča; Radoslav, sin Lovacina; Vukas, njegov brat; Noka, sin Brailov; Melko; njegov brat; Sandal, njegov brat; Noka, sin Bogoslava; Brajan, njegov brat; Slako, njegov brat; Dabiživ, sin Bogdanov; Slado Radonkov; Dabko, njegov brat.

Selo Butidos; kuća 11

Vuk, sin Delije; Andrija, njegov sin; Stepan Sara, Niko, njegov brat; Stoja Sara, Vuk, sin Dedala; Andrija Dobrosal; Andrija Vukov; Petro, sin Mihalja; Djordje, sin Domenika; Djonča, sin Dobrosina.

Motivacija ličnih imena

Zvanična lična imena iz ovih deftera dijelimo na narodna, kalendarska (hrišćanska) i stranog porijekla. Narodna imena se dijele na četiri grupe: transponovana, složena, izvedena i skraćena. Transponovana imena su jednosložna i ne predstavljaju hipokoristik nekog drugog imena. U ovu grupu svrstavamo imena koja predstavljaju neizmijenjeni apelativ, kao i ona koja su izvedena od apelativa pomoću različitih sufiksa. Ovo je najstariji tip imena, ali se tokom 14. vijeka naglo gubi. U indoevropskoj antroponimiji najproduktivnija je grupa složenih imena, sastavljenih od dvije komponente. U predmetnom imenoslovu dominantno su zastupljena narodna imena.

Među imenima u analiziranom defteru, oko 400 ličnih imena, nalaze se i lična imena kojih nema u savremenom crnogorskom imenoslovu, ali su potvrda mnogih prezimena koja danas čine crnogorski prezimenik. Izdvajaju se: Bubar, Busak, Dedal, Dalvoša, Dabiživ, Đonac, Tamuš, Sandal, Slako, Kala, Krarit, Matriša, Maraš, Milen, Mladoz, Lopar, Lum, Pjak, Prenica, Vukča i dr.

Kalendarska imena u naš onomastikon ulazila su posredstvom nekoliko jezika. Za razliku od toponima đe je etimološka analiza u objektivno teškoj situaciji jer većina potiče iz nama nepoznatih jezika, pri čemu nerijetko postoje nedoumice u vezi s tim ko je posrednik, situacija s antroponimima je donekle jasnija. Potvrđena je apsolutna integrisanost kalendarskih imena sa značajnim udjelom ponarodnjenih da bismo mogli, analogno zaključcima ispitivača hrišćanskih imena u antroponimijskim sistemima sušednih država, reći kako je ta antroponimija po osnovnom imenu hrišćanska, a po tvorbi crnogorska. Supstrat nije odlučujuće usmjerio razvojne procese, ali svakako jeste tim kontaktima bogatio crnogorski jezik, između ostaloga, onomastičkom leksikom (Vujović 2013: 198).

Zaključak

Na osnovu ovih istraživanja može se zaključiti da sistem ličnih imena upisanih u Skadarski defter – nahija Kuči za 1485. godinu ne odstupa u većoj mjeri od onog stanja koje je zabilježeno u drugim defterima druge polovine 15. vijeka koji se odnose na crnogorske krajeve. Ovi rezultati upućuju na potrebu daljeg filološkog i lingvističkog proučavanja deftera mlađih od 16. vijeka.

Literatura

1. **Došljak 2010** – Draško Došljak, *Stara lična imena*, KIC „Bijeli Pavle“, Danilovgrad.
2. **Đurđev 1954** – Branislav Đurđev, *Sitni prilozi iz istorije Crne Gore u XVI i XVII veku*, GDI BiH, VI/1954.
3. **Đurđev 1984** – Branislav Đurđev, *Postanak i razvitak brdskih, crnogorskih i hercegovačkih plemena*, Posebni radovi (knjiga 4), Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd.
4. **Erdeljanović 1907** – Jovan Erdeljanović, *Kuči, Naselja srpskih zemalja* (knjiga 4), Srpski etnografski zbornik (knjiga 8), Srpska kraljevska akademija, Beograd.
5. **HE 2021** – *Hrvatska enciklopedija*, elektronsko izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 3. 7. 2023. <http://www.enciklopedija.hr>.
6. **Grković 1983** – Milica Grković, *Imena u Dečanskim hrisovuljama*, Filozofski fakultet, Novi Sad.
7. **Husić 2017** – Aladin Husić, *Crna Gora u Defteru Dukađinskog sandžaka iz 1570. godine*, Državni arhiv Crne Gore – Cetinje, Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institute – Sarajevo.
8. **Jovićević 1985** – Radojica Jovićević, *Lična imena u staroslovenskom jeziku*, Filološki fakultet, Beograd.
9. **Kovijanić 1974** – Risto Kovijanić, *Pomeni crnogorskih plemena u katorskim spomenicima* – Knjiga II, Istorijski institut SR Crne Gore, Cetinje.
10. **Pulaha 1974** – Selami Pulaha, *Defteri i regjistritim të Sanxhakut të Shkodrës i vitit 1485*, Tiranë.
11. **Rastoder 2018** – *Turski (osmanski) izvori za istoriju Crne Gore (1455–1570)*, knjiga I/tom 1, priredio Šerbo Rastoder, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Odjeljenje humanističkih nauka, knjiga 10, Podgorica.

12. **Vujović 2013** – Novica Vujović, *Onomastikon crnogorskih 'Jajoša'*, Matica crnogorska, proljeće 2013, 195–201, Podgorica.
13. **Vujović 2019** – Novica Vujović, *Onomastika Barjamovice, Velestova i Markovine*, FCJK, Cetinje.

ANTHROPONYMS OF KUČI DISTRICT IN THE SHKODRA DEFTER FROM 1485

Abstract

The research goals were anthroponyms in the Ottoman defters that relate to the district of Kuči – Sandzak Shkodra from 1485. Anthroponymics is a special branch of Onomastics that deals with personal names of people. Personal name is an inseparable part of a human person and tells a lot about himself. From a linguistic point of view, it has a bit different characteristic than a normal appellative. Personal names have one more characteristic. Other words can be translated into foreign languages, but personal names are just transferred from one language to another. In ancient Slavic communities, there used to be a common collection of names. The collection of names can be reconstructed just like a language. Material for this paper has been divided into villages of this district. From the said defter about 400 anthroponyms were excerpted.

Keywords: *district Kuči, anthroponyms, defter, onomastics, creation of words.*

Zoran LALOVIC¹

UPRAVLJANJE PROBLEMOM NASILJA UČENIKA U ŠKOLI

Rezime

Predmet ovog rada su mjere za upravljanje problemom nasilja u školi. Mjere su nastale kao rezultat istraživanja rasprostranjenosti i pojavnih oblika nasilja u osnovnim i srednjim školama u Crnoj Gori koje je Zavod za školstvo realizovao tokom 2003. godine. Cilj ovih mjera je smanjivanje ili sprečavanje nasilja učenika u školi.

Jedna grupa predloženih mjera odnosi se na individualnu, psihološku podršku učenicima koji su uključeni u nasilje (učenika koji se nasilno ponašaju i učenika koji trpe nasilje), a njihov cilj je integracija ovih učenika u školski kolektiv. Druga grupa mjera odnosi se na školu, tj. na sve učenike i nastavnike u školi, a cilj im je jačanje vaspitne, tj. preventivne uloge škole i izgrađivanje školske klime usmjerene protiv nasilja.

Ključne riječi: *nasilje u školi, psihološka podrška, vaspitna uloga škole, školska klima.*

¹ Mr Zoran Lalović, samostalni savjetnik u Zavodu za školstvo.

Uvod

Predmet ovog rada su mjere za upravljanje problemom nasilja u školi. Cilj mjera je smanjivanje ili sprečavanje nasilja u školama, a mjere su nastale kao rezultat istraživanja² koje je Zavod za školstvo realizovao tokom 2003. godine u svim osnovnim i srednjim školama u Crnoj Gori. Cilj istraživanja bio je da se utvrdi *koliko je nasilje rasprostranjeno i koji su pojavni oblici nasilja među učenicima* u osnovnim i srednjim školama u Crnoj Gori. Podatke smo prikupili onlajn upitnikom. Upitnik je sadržavao jedan broj pitanja iz Olweusovog upitnika „žrtva/nasilnik“ (Olweus, 1996, 1997), jedan broj pitanja iz Hanterove skale³ za samoprocjenu predadolescenata i adolescenata (Self-perception Profile for Children, Harter, 1988) kao i niz drugih pitanja koja se odnose na život u školi, odnose među učenicima, odnose između učenika i nastavnika i sl. Uzorkom su obuhvaćene sve opštine i sve osnovne i srednje škole u Crnoj Gori i to 7.364 (61,1%) učenika od VI do IX razreda osnovne škole; 409 (3,4%) učenika trogodišnje srednje stručne škole; 2.979 (24,8%) učenika četvorogodišnje srednje stručne škole; 1.183 (9,8%) učenika gimnazije. Na pitanje koju školu pohađaju, nijesu odgovorila 103 (0,8%) učenika. Pod nasiljem se podrazumijeva ponašanje jednog ili grupe učenika *kojim se namjerno drugom učeniku nanosi psihička i/ili fizička bol* (prema, Popadić, D. i dr. 2014). Nas je interesovalo nasilje u školi, tj. u svim onim situacijama koje su regulisane školskim pravilima (škola, školsko dvorište i eventualno put do škole).

Istraživanjem zaista nije bilo teško utvrditi da nasilje u školama postoji, ali u vezi sa ovom temom to i nije najvažnije pitanje. Važnije od toga je pitanje koje mjere treba preduzeti kako bi se nasilje u školama smanjilo ili potpuno zaustavilo. Dakle, pitanje mjera sprečavanja nasilja je osnovna tema ovog rada – *koje mjere treba preduzeti kako bi se smanjilo ili potpuno zaustavilo nasilje u školi*.

Upravljanje problemom nasilja učenika u školi

Istraživanje je pokazalo da tipična situacija sa nasiljem u školi *nije ona u kojoj postoji žrtva koju maltretira veliki broj djece, već ona u kojoj postoji nasilnik koji maltretira veći broj žrtava* (u našem slučaju to je 2,7 učenika nasilnika; 4% učenika koji su istovremeno bili i žrtve i nasilnici; 13% učenika koji su bili samo žrtve). Nasilnik je obično pojedinac, a ponekad i grupa učenika.

Ova činjenica, da nasilje u školi nije masovna i nasumična pojava gdje svako zlostavlja svakog, kao i činjenica *da su uloga nasilnika i uloga žrtve stabilne* (u

² Lalović, Z. (2003), Istraživanje zastupljenosti i pojavnih oblika nasilja u školama u Crnoj Gori tokom 2022/23. školske godine, Zavod za školstvo Podgorica.

³ Koristili smo adaptiranu verziju ove skale (Pešikan & Lalović 2021).

našem istraživanju 65% učenika koji su bili žrtva nasilja u ovoj godini, bili su žrtva nasilja i u ranijim godinama; 72% učenika koji su bili nasilni u ovoj godini, bili su nasilni i u ranijim godinama) stvara povoljnu osnovu za *racionalno upravljanje problemom nasilja u školi* na način što bi se već na ranom školskom uzrastu identifikovali pojedinci koji često manifestuju nasilno ponašanje, kao i učenici koji su često žrtve nasilja. Ovim učenicima je potrebna individualna, *psihološka podrška* u smislu integracije u školski kolektiv (i nasilnici i žrtve su zbog određenih karakteristika socijalno izopšteni od ostalih učenika). Druga linija rješavanja problema nasilja u školi podrazumijeva jačanje *vaspitne uloge škole* i izgrađivanje *školske klime* u kojoj se nasilje ne isplati (nije *kul*) i gdje su *učenici uvjereni* da će ih škola zaštititi od svih oblika nasilja (istraživanje je pokazalo da učenicima nije dovoljno samo reći da su u školi sigurni, potrebno je da im to njihovo iskustvo i potvrdi).

Mjere sprečavanja nasilja učenika na nivou škole

Ponašanje je određeno kontekstom, sredinom u kom se dešava. Nas interesuje nasilje u posebnom kontekstu, u školi. Škola predstavlja specifičnu, po mnogo čemu, kontrolisanu sredinu, koju određuju: ciljevi škole, različiti položaji i uloge onih koji su u školi, kao i pravila i norme ponašanja kojima su regulisani njihovi međusobni odnosi. Mada se nasilje među učenicima dešava na različitim mjestima (na ulici, u igraonicama, na sportskim terenima), nas interesuje nasilje u onim situacijama koje su regulisane školskim pravilima (škola, školsko dvorište i eventualno put do škole).

Tokom 2022/23. školske godine 17% učenika je u svojim školama bilo izloženo nekom obliku nasilja⁴. Šta zapravo znači ovaj procenat? Sedamnaest posto je prosječna rasprostranjenost nasilja u školama u Crnoj Gori⁵, ali prava slika u vezi sa nasiljem jeste da je ono u nekim školama rasprostranjeno u procentu od 7,5%, a da je u drugim školama rasprostranjenost nasilja *četiri puta veća*, iznosi 27,3%. Ključno pitanje je šta utiče na to da je u nekim školama nasilje manje zastupljeno nego u drugim.

Učestalost nasilja povezana je sa nekim *objektivnim karakteristikama škole*. Tako npr., utvrdili smo da je nasilje manje prisutno u seoskim u odnosu na gradske škole, u školama koje rade u jednoj smjeni (samo prije podne) u odnosu na

⁴ Radi se o globalnoj procjeni, tj. o odgovoru učenika na pitanje da li je od početka školske godine do danas bio izložen nekom vidu nasilja od strane drugih učenika, ne precizirajući o kom obliku nasilja se radi.

⁵ Prema našim podacima nasilje je najviše rasprostranjeno (21,9%) među učenicima osnovne škole (naš uzorak čine učenici od VI do IX razreda osnovne škole), zatim među učenicima trogodišnjih srednjih stručnih škola (17,7%). Nasilje je najmanje rasprostranjeno među učenicima četvorogodišnjih škola, u četvorogodišnjim srednjim stručnim školama iznosi (14,8%), a u gimnazijama (13,9%).

škole koje rade u dvije ili više smjena; u manjim školama do 500 učenika u odnosu na škole sa većim brojem učenika (posebno su rizične škole sa prekobrojnim odjeljenjima); u školama sa boljim uslovima rada u odnosu na škole sa lošijim uslovima itd. Međutim, ključno za razlikovanje škola po učestalosti nasilja su njihove *subjektivne karakteristike*, a to su: *razvijenost vaspitne, tj. preventivne uloge škole i školska klima koja obeshrabruje nasilje, a posebno je važno da se u školi reaguje na svaki akt nasilja*. Istraživanje je pokazalo da 35% učenika dolazi iz škola u kojima se na pravi način ne djeluje preventivno na nasilje; 31% učenika dolazi iz škola koje nemaju razvijenu klimu usmjerenu protiv nasilja; 56% učenika nije uvjeren da će nastavnici blagovremeno reagovati ako budu izloženi nasilju, što govori da najviše prostora za napredovanje u smislu smanjenja ili sprečavanja nasilja u školama ima upravo u unapređivanju vaspitne, tj. preventivne uloge škole i razvijanju školske klime usmjerene protiv nasilja.

Razvijanje vaspitne, tj. preventivne uloge škole

Deklarativno, škola je podjednako i obrazovna i vaspitna ustanova, ali u praksi najčešće nije tako. Istraživanja (Pešikan & Lalović, 2015, 2017) ukazuju na potrebu unapređivanja vaspitne uloge škole. Utvrdili smo da je nasilje manje prisutno u školama gdje su nastavnici razgovarali sa učenicima o tome koje su vrijednosti (npr. poštovanje, iskrenost, prijateljstvo) važne za život u školi; gdje su učenici učili šta spada u nasilno ponašanje (npr. šta je fizičko, verbalno, socijalno, seksualno, nasilje putem društvenih mreža i sl.); gdje su učenici učili kako na miran način da rješavaju sukobe; gdje su učenici učili kako mogu da se zaštite kada su izloženi nasilju; gdje se učenicima pomaže da bolje upoznaju i poštuju osobe koje su drugačije (npr. djecu različitih nacija i vjera; osobe sa poteškoćama i sl.); gdje se organizuju aktivnosti kroz koje učenici mogu upoznati učenike iz drugih odjeljenja i razreda.

Razvijanje klime usmjerene protiv nasilja

Školska klima nije nešto konkretno, opipljivo, ali jeste nešto što prožima i određuje sve aspekte života i rada škole, a uključuje pisana i nepisana pravila, međusobne odnose i norme ponašanja. Školsku klimu određuje način na koji se nastavnici i učenici odnose jedni prema drugima, koliko se međusobno podržavaju, uvažavaju i sl. Školsku klimu usmjerenu protiv nasilja najlakše je opisati kao klimu gdje se nasilje *ne pokazuje, niti se toleriše*. Istraživanjem smo utvrdili da je nasilje manje prisutno u školama u kojima su nastavnici upoznali učenike sa pravilima ponašanja i objasnili im šta ta pravila znače; gdje učenici znaju šta treba da urade kada su izloženi nasilju; gdje učenici imaju slobodu da se obratite

bilo kojem nastavniku za pomoć; gdje se odmah reaguje na svaki problem u vezi sa nasiljem i gdje učenici znaju koje su posljedice ako prekrše pravila.

Reagovanje na nasilje u školi

Svi učenici koji dolaze u školu imaju određene predispozicije, a neki i predispoziciju nasilnog ponašanja. Da li će takav učenik u školi ispoljiti nasilno ponašanje zavisi i od škole, tj. određenog konteksta, klime u kojoj se nasilje manje ili više „isplati“. Najvažniji dio ove klime čini *spremnost* svih, i učenika i nastavnika, da reaguju na nasilje. Od učenika se očekuje da *prijave nasilje*, a od nastavnika da *blagovremeno i ispravno reaguju na nasilje*. Utvrdili smo da je nasilje manje prisutno u školama gdje su učenici uvjereni da će ih nastavnici zaštititi od nasilnika.

Mjere sprečavanja nasilja koje se odnose na sve učenike škole

Istraživanje je pokazalo da bi određene mjere usmjerene na učenike imale značajan efekat na smanjivanje ili sprečavanje nasilja u školama. To su mjere koje podrazumijevaju:

- *Osposobljavanje učenika da prepoznaju nasilje*, da nauče šta spada u fizičko, verbalno, socijalno, seksualno, nasilje putem društvenih mreža i sl. Istraživanje je pokazalo da 44% učenika u svojim školama nije učilo o tome.

Najveći broj učenika ($\frac{3}{4}$) u nasilje ne ubraja ogovaranje, isključivanje iz kruga prijatelja, izbjegavanje i ignorisanje, te se za ova ponašanja može reći da su za većinu učenika *socijalno prihvatljiva ponašanja*. To je posebno karakteristično za učenike nasilnike. Kada opisuju svoje nasilno ponašanje, ovi učenici obično preskaču verbalno i socijalno nasilje (ne prepoznaju ih kao nasilje) i navode samo teže oblike nasilja, prije svega fizičko nasilje.

Kakve su posljedice toga što većina učenika (posebno učenici nasilnog ponašanja) ima pogrešno uvjerenje o tome šta je nasilje?

Prvo. Način na koji učenici ocjenjuju šta je nasilje, ima direktne posljedice na rasprostranjenost pojedinih oblika nasilja u školi. Istraživanje je pokazalo da je u školama najviše zastupljeno verbalno (ogovaranje, laži, predstavljanje u negativnom svjetlu, ismijavanje, zadirkivanje, nazivanje pogrđnim imenima i sl.) i socijalno nasilje (izbjegavanje, ignorisanje, isključivanje iz kruga prijatelja i sl.), tj. *upravo oni oblici nasilja koje većina učenika smatra socijalno prihvatljivim ponašanjem*. Izloženost učenika drugim oblicima nasilja znatno je manja, npr. fizičko nasilje doživjelo je

9,9% učenika. **Drugo.** Ogovaranje, zadirkivanje i ismijavanje imaju *različito značenje* (atribuciju) za nasilnika i za žrtvu. Na primjer, ogovaranje iz pozicije nasilnika i nije nešto strašno (budući da je takvo ponašanje rašireno među učenicima, i većina učenika ga i ne smatra nasiljem). S druge strane, žrtva ogovaranje doživljava veoma dramatično, budući da se njime narušava ugled, socijalni položaj i slika koju učenik gradi o sebi. Pogrešna uvjerenja učenika o tome šta je nasilje povezana su sa činjenicom da značajan broj učenika (–44%) u svojim školama nije učio o tome šta spada u nasilje (šta je fizičko, verbalno, socijalno, elektronsko, seksualno nasilje).

- *Otklanjanje predrasuda i pogrešnih uvjerenja učenika prema nasilju*, da nauče šta je nasilje i kad im se čini da nije.

Na značaj preventivnog djelovanja škole i učenja ukazuju raširene predrasude i pogrešna uvjerenja učenika o nasilju. Tako npr., učenici smatraju da je nasilje nešto što se dešava drugima, a da se ne može desiti njima (Jedna učenica kaže: *Nijesam imala nikakve probleme sa nasiljem tako da mi je ova tema i popunjavanje ovog upitnika, o nasilju, bilo bespotrebno!*); da su „šale“ na tuđi račun bezazlene (*Ako kažem neku šalu o nekome ili nešto slično i oni to prime kao nasilje, a to nije nasilje; Ja mislim da postoji vrijeđanje ali u drugarskom smislu, zato mi to koristimo.*); da je nasilje u nekim slučajevima opravdano (*Po mom mišljenju u redu je biti nasilan ako je u odbrani sebe ili drugog; Kod nas se dva učenika ponekad potuku, 1 na 1, ali ja to ne smatram nasiljem.*); da su okolnosti u društvu takve da je nasilje neminovno (*Mislim da se problemi u ovo doba rješavaju jedino tučom, slabo ko će vam to riješiti govorom i razumom.*); da je nasilno ponašanje normalna razvojna faza (*Mislim da nije strašno da se djeca potuku jer treba da nauče da sami prevazilaze svoje probleme i tako će im biti lakše u životu; Nasilja u školama je uvijek bilo, i uvijek će biti. To je zato što svi mi prolazimo kroz fazu života gdje dječaci i djevojčice postaju muškarci i žene, normalno je da ima nasilja između dva momka koji su zaljubljeni u istu djevojku. Naravno, kada svi odrastemo u zrele ljude, sve će nam ove akcije biti glupe, ali sada niko ne misli o tome, već svi misle kako da stignu do vrha društvene piramide.*) itd.

Poseban problem predstavljaju pogrešna uvjerenja učenika o prijavljivanju nasilja. U adolescentnoj grupi bilo kakvo prijavljivanje učenika nastavniku ili uopšte starijem licu od strane drugih učenika ocjenjuje se nezrelim „tužakanjem“ i osuđuje se (učenik koji prijavljuje nasilje biće ismijavan ili vrijeđan zbog takvog postupka od drugih učenika). U našem istraživanju čak 30% učenika smatra da je neprijavlivanje nasilja neka vrsta *moralne obaveze* učenika.

- *Razvijanje socijalno-emocionalnih vještina učenika.* Istraživanje je pokazalo da učenici nasilnog ponašanja imaju problem sa kontrolom emocija i uspostavljanjem i održavanjem dobrih odnosa sa drugom djecom.

Istraživanje je pokazalo da većina naših učenika ima pozitivnu sliku o sebi, razvijenu samokontrolu i pozitivan odnos prema drugima. Karakterišu ih: miroljubivost (vjera da se dobrom komunikacijom mogu rješavati sukobi), tolerantnost (gotovo uvijek bez ljutnje mogu saslušati mišljenja i prijedloge koji su suprotni mojima), samokontrola (kada naiđu problemi obično ne gubim glavu, ostanem miran i koncentrisan na zadatak) i empatija (uvijek sa pažnjom saslušam druge ljude, nastojim da razumijem njihove probleme). S druge strane, učenici koji su uključeni u nasilje, bilo da su nasilnici ili žrtve, imaju problema sa kontrolom emocija i sa uspostavljanjem i održavanjem dobrih odnosa sa drugom djecom. Odgovornost, poštenje, empatija, tolerancija, samokontrola, saradnja i druge socijalno-emocionalne vještine *se uče*, a za njihovo učenje najvažniji su *modeli koje nude roditelji, škola i zajednica u cjelini*.

U školi se ove vještine uče na različite načine: razvijanjem odgovarajuće školske klime (gdje se svi osjećaju slobodno, sigurno i prihvaćeno), korišćenjem određenih metoda nastave (učenjem putem saradnje, interakcije i razmjene mišljenja), na sadržajima pojedinih školskih predmeta (u situaciji kada su učenici van škole izloženi negativnim uzorima, važno je da bar u školi iz književnosti ili istorije upoznaju primjere: humanosti, poštenja, tolerancije i sl.), vrednovanjem učenika (tako što se kod ocjenjivanja vrednuje ne samo to koliko učenici znaju, već i to kako se odnose prema školi i drugim učenicima), i na kraju, realizacijom specijalizovanih programa koji su namijenjeni za razvoj socijalnih i emocionalnih vještina i vrijednosti kod učenika (jedan takav program⁶, u saradnji sa UNICEF-om, razvila je grupa naših stručnjaka). Trideset posto učenika kaže da u školi nijesu učili o tome koje su vrijednosti (npr. poštovanje, iskrenost, prijateljstvo) važne za život u školi.

- *Osposobljavanjem učenika da adekvatno reaguju na nasilje, da ga prijave*, bilo da su oni ili neko drugi žrtva nasilja. Istraživanje je pokazalo da 2/3 učenika neadekvatno reaguje na nasilje u školi.

Na osnovu slike uobičajenih reagovanja učenika u situaciji izloženosti nasilju (koju smo dobili istraživanjem), mogu se izvesti sljedeći zaključci. Prvo, većina učenika (2/3) neadekvatno reaguje na nasilje, bilo da uzvraćaju nasiljem ili se povlače pred nasilnikom. Obje ove strategije su neefikasne, ne sprečavaju nasilje već ga ohrabruju. Drugo, u poziciji žrtve učenik se rijetko obraća odraslima, a kada odluči da se obrati nekome od

⁶ Grupa autora (2020). Moje vrijednosti i vrline, UNICEF i Zavod za školstvo.

njih, prije se obraća roditeljima nego nastavnicima u školi. To znači *da je nasilje u školi često nevidljivo za školu*. O nasilju u školi više znaju roditelji učenika nego škola, pa se dešava da su u školi iznenađeni kada pojedini roditelji zaobilaze školu i sami rješavaju problem sa nasilnikom.

Postoji više razloga zašto učenici ne prijavljuju nasilje i zašto ne traže pomoć nastavnika. Mogući razlozi su: *strah od nasilnika* (učenici se plaše da će zbog prijavljivanja nasilja biti ponovo žrtva nasilja); *stid zbog postupka* (npr. kod seksualnog uznemiravanja ili zbog činjenice da će morati da objasne svoju ulogu u nasilju); *moralna obaveza* (u adolescentnoj grupi prijavljivanje nastavniku se ocjenjuje nezrelim „tužakanjem“); *nepovjerenje u reakciju nastavnika* (učenici se plaše da nastavnici neće adekvatno reagovati ili da uopšte neće reagovati). U našem istraživanju 35% učenika nije uvjeren da će nastavnici reagovati kad se pojavi neki problem u vezi sa nasiljem.

Istraživanje je pokazalo da učenici kojima je u školi rečeno šta treba da preduzmu u slučaju nasilja bolje reaguju na nasilje, češće se obraćaju nekome ko je zadužen da ih zaštiti (roditeljima, nastavniku, direktoru i sl.) i češće prijavljuju nasilje. Ali ovo *ne važi za grupu socijalno inteligentnijih učenika*. Čak i kada im je u školi rečeno šta treba da urade u takvoj situaciji, oni ne mijenjaju svoje ponašanje (ne prijavljuju nasilje, već i dalje ćute o nasilju i izbjegavaju nasilnika). Da bi ova grupa, socijalno inteligentnih učenika, promijenila svoje ponašanje, da bi prijavili nasilje, pored verbalne instrukcije potrebno je još nešto. *Potrebno je da se uvjere u opravdanost takvog postupka*, da budu sigurni da će, kada prijave nasilje, nastavnici sigurno reagovati i da će ih zaštititi od nasilnika.

- *Osposobljavanja učenika da na miran način rješavaju sukobe*. Istraživanje je pokazalo da 31% učenika ne zna kako nenasilno da rješava sukobe. Čak 35% učenika na nasilje reaguje nasiljem i vraća istom mjerom. Rješavanje sukoba drugim sredstvima, npr. razgovorom, daleko je manje zastupljeno među učenicima. Instinktivna reakcija učenika na nasilje (vraćanje istom mjerom) posljedica je činjenice da učenici ne raspolažu drugim tehnikama rješavanja sukoba. Određeni broj učenika u školi (31%) nije učio kako da na miran način rješava sukobe.

- *Kontrola ponašanja učenika u školi*. *Trideset posto* učenika je reklo da se različito ponašaju kada je nastavnik prisutan i kada nije tu.

Nasilje u školi se najčešće dešava na mjestima gdje nastavnici imaju manju kontrolu. To su školsko dvorište i hodnici za vrijeme odmora (mjesto visokog rizika). Mjesto umjerenog rizika su put do kuće, učionica tokom odmora i školski toaleti. Činjenica da se nasilje u školi najčešće dešava na mjestima sa smanjenom kontrolom odraslih povezana je sa činjenicom

da su učenici u razvojnoj fazi kada još uvijek nemaju dovoljno razvijenu moralnu svijest i kada se još uvijek ne možemo oslanjati samo na njihovu autonomnu odgovornost. To se posebno odnosi na učenike nasilnog ponašanja. Ovi učenici se češće od drugih različito ponašaju kada nastavnik nije tu. To iziskuje potrebu da se na mjestima povećanog rizika (mjestu gdje se u jednom trenutku okuplja veći broj djece i to iz različitih odjeljenja i različitog uzrasta) *stalno nadzire i kontroliše ponašanje učenika*.

Mjere sprečavanja nasilja koje se odnose na sve nastavnike škole

Istraživanje je pokazalo da bi određene mjere usmjerene na nastavnike imale značajan efekat na smanjivanje ili sprečavanje nasilja u školama. To su mjere koje se odnose na:

– *Osposobljavanje nastavnika da prepoznaju nasilje*

Jedan od najvećih problema u vezi sa nasiljem u školi je činjenica da je nasilje među učenicima često *nevidljivo za školu*. Ako rasprostranjenost različitih oblika nasilja u školi prikažemo u formi „sante leda“, ispada da je samo oko 10% od ukupnog nasilja nastavnicima vidljivo (fizičko nasilje), a da je sve ostalo (verbalno i socijalno nasilje) nastavnicima praktično nevidljivo i *zavisi od spremnosti učenika da ga prijave*. Ranije smo rekli da učenici, bilo da su svjedoci ili žrtve nasilja, nerado prijavljuju nasilje i da čak i kada se odluče da ga prijave, prijavljuju ga češće roditeljima nego školi. Nevidljivost verbalnog i socijalnog nasilja dodatno je pojačana okolnošću što se ovo nasilje većim dijelom *prelilo iz realnog u virtualni svijet*. Sve ono što važi za verbalno i socijalno nasilje u realnom svijetu (da je najrasprostranjeniji oblik nasilja; da ga učenici zbog potrebe očuvanja samopoštovanja naročito teško doživljavaju) važi i u virtualnom svijetu, s tim što se sada poruke o žrtvi brže šire i lakše dopijevaju do većeg broja korisnika.

Kako učenici izbjegavaju da prijave verbalno i socijalno nasilje, a kako je ovo nasilje najčešće i učenicima najteže, pored podsticanja učenika da prijavljuju nasilje (o čemu je bilo riječi ranije) potrebno je i osposobljavati nastavnike da prepoznaju nasilje. Da reaguju prije nego što se kod žrtve akumuliraju negativne emocije, bijes, srdžba i sl., i to ne samo kod učenika, već i kod njegovih roditelja. Neki od ranih znakova izloženosti učenika nasilju jesu: povlačenje iz društva, izraženo osjećanje izolovanosti i usamljenosti, izraženo osjećanje odbačenosti, osjećanje da je neprekidno meta napada i maltretiranja, izražavanje ugroženosti u pisanim radovima i crtežima, povremeni nekontrolisani bijes i sl. (Dwayer i sar., prema Popadić, D. str. 122). Mi smo utvrdili da obrazovni status porodice

i zainteresovanost ovih učenika za školu (koji su iznad prosjeka grupe) nijesu podudarni sa njihovim školskim uspjehom (koji je ispod prosjeka), što govori da je njihova školska efikasnost pod uticajem emocionalnih smetnji koje trpe zbog nasilja.

- *Otklanjanje predrasuda i pogrešnih uvjerenja nastavnika prema nasilju*, da nauče šta je nasilje i kad im se čini da nije.

Verbalno i socijalno nasilje ne samo da skrivaju učenici (jer ga nerado prijavljuju), već ga ponekad „skrivaju“ i nastavnici (jer ga ne shvataju ozbiljno). Ogovaranje, zadirivanje, ismijavanje imaju različito značenje (atribuciju) za nastavnika i za učenike. Tako npr., ogovaranje iz pozicije nastavnika (koji je zreo) možda i nije nešto strašno, ali za učenika (koji tek treba da sazri) jeste dramatično, jer se njime narušavaju socijalni položaj, ugled i slika koju učenik želi da izgradi o sebi. Poznato je da su mladima u formiranju naročito važni socijalni položaj i ugled u grupi vršnjaka. Mada je fenomen *žrtve u svojim očima* (učenik koji se osjeća žrtvom, a da zapravo nije) često realan. Od nastavnika se očekuje da se sa punom ozbiljnošću odnosi prema svakoj naznaci na nasilje, a posebno se ozbiljno mora odnositi u slučaju kada mu se učenik požali na nasilje. Osjećaj ugroženosti za učenika je realan bez obzira na to da li ima oslonac u realnosti ili ne.

- *Osposobljavanje nastavnika da adekvatno reaguju na nasilje*. Istraživanje je pokazalo da manje od polovine nastavnika (43,7%) blagovremeno i adekvatno reaguje na nasilje.

Većina nastavnika, po mišljenju učenika, ili uopšte ne reaguje (prave se da ne vide) ili imaju tzv. odloženu reakciju na nasilje koja je pretežno usmjerena na kažnjavanje nasilnika, a ne na zaštitu žrtve (nastavnik poziva nasilnika na razgovor, poziva roditelje nasilnika, uključuje pedagoga ili direktora škole, izriče vaspitne mjere i sl.). Poseban je problem što i nakon nastavnikove reakcije, čak i one koja je blagovremena, obično uslijedi kontrareakcija nasilnika, a *nastavnici rijetko isprate situaciju do kraja*.

Za sprečavanje nasilja u školi najvažnija je, kako smo već istakli, *uvjerenost učenika u adekvatnu reakciju nastavnika na svaki oblik nasilja u školi*. Ta reakcija prvo treba da bude usmjerena na pomoć žrtvi (da se žrtva efikasno zaštiti), a zatim i prema nasilniku (da se spriječi ponavljanje nasilja). Tek kada učenici steknu *povjerenje* (kada iskuse da su sigurni i zaštićeni u školi), od njih se može očekivati da budu „saradnici“ u sprečavanju nasilja u školi; da o nasilju na čute, već da ga prijavljuju bez obzira na to da li su žrtva oni ili neko drugi. Treba dodati, *da isto takvo povjerenje treba izgraditi i kod roditelja učenika*, da probleme nasilja nad njihovom djecom ne rješavaju sami (nasiljem prema drugoj djeci), već da se za pomoć obraćaju nastavnicima i školi.

Individualna podrška učenicima koji su uključeni u nasilje

Druga linija djelovanja na nasilje u školi odnosi se na individualnu podršku učenicima uključenim u nasilje. Ovim učenicima, bilo da se radi o žrtvi ili nasilniku, potrebna je individualna podrška, i to od najranijeg školskog uzrasta. Većinu ovih učenika, i žrtve i nasilnike, karakteriše nezadovoljstvo sobom (to se ne mora odnositi na učenike koji su inicijatori nasilja, koji suprotno žrtvama mogu imati doduše nerealno, ali visoko mišljenje o sebi), socijalna izolovanost (ili eventualno prihvaćenost unutar manjih, perifernih grupa, koje čine isto tako agresivni ili nepopularni pojedinci), socijalna nekompetentnost (nedostatak socijalno-emocionalnih vještina: tolerancije, empatije, samokontrole, odgovornosti) uz izraženu agresivnost (bilo da je ispoljavaju više otvoreno – fizički ili prikriveno – verbalno). Cilj rada sa ovim učenicima ne smije biti njihovo odbacivanje (jer to već imaju), već njihova *integracija u školsku sredinu*.

Svaki učenik koji je uključen u nasilje je *slučaj za sebe* i zahtijeva individualan pristup i specifičan put integracije u školski kolektiv. Ipak, moguće je izdvojiti i neke opšte preporuke koje se odnose na integraciju pojedinih kategorija učenika uključenih u nasilje (učenika koji su pretežno žrtve nasilja i učenika koji se dominantno nasilno ponašaju).

Podrška učenicima koji su pretežno žrtve nasilja

Učenicima koji su izloženi nasilju, odmah po saznanju, škola mora obezbijediti sigurnu sredinu (bez mogućnosti osvete, prijetnji, ucjena, fizičkog maltretiranja i sl.). Istraživanja (Juvonen, Nišina i Graham, 2000, prema Popadić, D. 2009) ukazuju da se ovi učenici mogu brzo oporaviti *ako se otklone razlozi njihove podložnosti nasilju*. Ovim učenicima potrebna je podrška da izgrade socijalne veze, da se integrišu u kolektiv i razviju samopoštovanje. Učenici koji su sigurni u sebe, koji su otvoreni i socijalno povezani sa drugima, manje su izloženi nasilju od učenika koji su nesigurni, zatvoreni i socijalno izolovani.

Posebnu pažnju treba obratiti na pasivne učenike koji na prijetnje i uvrede ne reaguju već se „odlučuju“ da čute, trpe i čekaju da nasilje prođe. Karakteristično za ove učenike je da nemaju povjerenje ni u sebe ni u druge (imaju osjećaj lične neadekvatnosti i društvene izolovanosti); karakterišu ih pesimizam (ne vidi izlaz iz situacije u kojoj se nalazi) i samooptuživanje (razloge za položaj u kom se nalazi pripisuje sebi). Tolerancija i empatija kod ovog učenika su na niskom nivou, a agresivnost (potisnuta) na visokom nivou. Posebnu pažnju treba obratiti *na nizak nivo samokontrole kod ovih učenika*. Radi se o učeniku koji je naizgled pasivan, ali lako može da „plane“, „izgubi glavu“ i osveti se. Analize djece koja su počinila masovne pucnjeve u školama u SAD otkrile su da je većina te djece

bila maltretirana od strane svojih vršnjaka, i da je 78% njih razmišljalo o samoubistvu ili je pokušalo samoubistvo (Vossekuil i sar., 2002, prema Popadić, 2014. str. 118). Inače su opisani kao povučeni, nepristupačni, neprimjetni i sl. I ovi nalazi ponovo upućuju na potrebu ranog prepoznavanja izloženosti učenika nasilju i potrebu reagovanja (zaštita žrtve) prije nego što se kod njih akumuliraju negativne emocije, bijes, srdžba i sl. Upozoravajuće (rane) znake izloženosti učenika nasilju opisali smo ranije.

Podrška učenicima koji se dominantno nasilno ponašaju

Svoje nasilno ponašanje ovi učenici često opravdavaju pogrešnim stavovima i iskrivljenim društvenim vrijednostima, bilo da su ih stekli u porodici ili razvili u grupama vršnjaka sa sličnim uvjerenjima. Ove, u odnosu na školsku organizaciju, alternativne grupe vršnjaka obično se formiraju na nivou škole, a mogu biti povezane i sa pojedincima izvan škole. Karakteriše ih čvrsta povezanost (zajedničko djelovanje), uspostavljena hijerarhija (vođe i sljedbenici) i zajednički sistem vrijednosti.

Utvdili smo da je ovim učenicima (za razliku od većine drugih) manje važno koju će ocjenu imati iz vladanja i šta će nastavnici misliti o njima. Njima nije važno da u očima drugih učenika iz odjeljenja budu prepoznati kao „dobre osobe“. Svoje ponašanje mijenjaju kada su izvan kontrole, a prijavljivanje nasilja ocjenjuju kao tužakanje. Resocijalizacija ovih učenika mora ići u pravcu da i njima, kao i većini drugih učenika, bude važnije šta će o njima misliti nastavnici i njihovi drugovi iz odjeljenja (kakva su osoba), nego šta će misliti njihovi agresivni vršnjaci. Ponekad je opravdano ovu djecu uputi u druge škole (kako bi se smanjio negativan uticaj alternativnih grupa vršnjaka).

Proces resocijalizacije ovih učenika obično zahtijeva i rad sa porodicom (pogotovo ako se procjenjuje da je porodica izvor njihovih pogrešnih uvjerenja). Roditeljima nasilnih učenika (po mišljenju učenika) manje je važno da se njihova djeca s poštovanjem odnose prema drugoj djeci; rjeđe im govore kako treba da se ponašaju i ne pitaju ih kako su se ponašali u školi; rjeđe sa njima razgovaraju o tome šta znači biti dobra osoba i ne pridaju jednaku važnost dobrom ponašanju i dobrom učenju. Učenicima za koje se procijeni da nemaju adekvatnu podršku u porodici potreban je nadzor od strane škole, a u krajnjem slučaju, od škole i centara za socijalni rad.

Podrška učenicima koji iniciraju nasilje

Učenicima koji iniciraju nasilje škola mora odmah uputiti snažnu poruku, a ako je potrebno i represivnu mjeru (kaznu), da je njihovo ponašanje neprihvatljivo

i da se neće tolerisati u školi. Problem ovih učenika je pogrešna slika o sebi i *umišljena* „obaveza“ da stečeni ugled nasilnika brane i stalno potvrđuju.

Podrška učenicima koji slijede nasilnike, a pojavljuju se u ulozi i žrtve i nasilnika

Učenike koji svoje samopoštovanje ostvaruju tako što slijede druge, jače i agresivne pojedince, treba odmah izdvojiti iz agresivne grupe i pomoći im *da svoje samopoštovanje izgrade na drugom mjestu*. I ovim učenicima, slično kao i učenicima žrtvama, nedostaju: sigurnost, socijalne kompetencije i povezanost sa drugim učenicima iz odjeljenja i škole.

Umjesto zaključka

I na kraju, nerealno je očekivati da škola bude uspješna u rješavanju problema nasilja ako se učenicima van škole neprestano, putem medija, filmova, televizije, nude modeli nepristojnog i agresivnog ponašanja. Širi društveni kontekst nije bio predmet ovog istraživanja, ali se on po mišljenju autoriteta iz ove oblasti neprestano prelijeva u školu i predstavlja najvažniji faktor ispoljavanja nasilnog ponašanja mladih bilo gdje, pa i u školi.

Literatura

1. Gašić-Pavišić, S. (2004a). Nasilje u školi i mogućnosti prevencije; u S. Krnjajić (ur.), *Socijalno ponašanje učenika* (193–223). Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
2. Gašić-Pavišić, S. (2004b). Mere i programi za prevenciju nasilja u školi; u S. Joksimović (ur.): *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja* 36 (168–188). Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
3. Olweus, D., Limber, S. P., & Mihalic, S. (1999). *The Bullying Prevention Program: Blueprints for Violence Prevention*, Vol. 10. Boulder, CO.: Center for the Study and Prevention of Violence.
4. Olweus, D., & Roland, E. (1983). *Mobbing – Bakgrunn og tiltak*. Oslo: Kirkeundervisnings- og forskningsdepartementet.
5. Plut, D. i Popadić, D. (2007a). Reagovanje dece i odraslih na školsko nasilje. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*. 39 (2), 347–366.

6. Popadić, D. i Plut, D. (2006). Nasilje u školama – oblici i učestalost. U Z. Krnjajić i B. Kuzmanović (urednici), Empirijska istraživanja u psihologiji (zbornik radova) (str. 97–104). Beograd: Institut za psihologiju.
7. Popadić, D. i Plut, D. (2007a). Nasilje u osnovnim školama u Srbiji: oblici i učestalost. Psihologija, 40 (2), 309–328.
8. Popadić, D. i Plut, D. (2007b). Rasprostranjenost nasilja u školi – zavisnost od načina definisanja i merenja. U M. Biro, S. Smederevac (urednici), Psihologija i društvo (str. 69–84). Novi Sad: Filozofski fakultet u Novom Sadu.
9. Popadić, D. (2009). Nasilje u školama, Institut za psihologiju, Beograd i UNICEF.
10. Popadić, D., Plut, D. Pavlović, Z (2014). Nasilje u školama Srbije, Analiza stanja od 2006. do 2013. godine, Institut za psihologiju, Beograd i UNICEF.
11. Pešikan, A., Lalović, Z. (2015). “The role of schools in developing students’ character, values and skills – The report on the results of the research”. UNICEF Montenegro, Bureau of Education Services Montenegro, Podgorica.
12. Pešikan, A., Lalović, Z. (2015). *Uloga škole u razvoju vrlina, vrijednosti i vještina učenika i učenica – Izveštaj o rezultatima istraživanja*. UNICEF Crna Gora, Zavod za školstvo, Podgorica.
13. Pešikan, A., Lalović, Z. (2016). Istraživanje: „Može li današnja škola uticati na vrijednosti i vrline učenika osnovne škole?” UNICEF i Zavod za školstvo.
14. Lalović, Z. (2023). Istraživanje zastupljenosti i pojava oblika nasilja u školama u Crnoj Gori, Zavod za školstvo. <https://www.gov.me/zzs/istrazivanja-u-obrazovanju>
15. Grupa autora (2020). *Moje vrijednosti i vrline – vodič kroz predmetne programa*, UNICEF i Zavod za školstvo.
16. Grupa autora (2020). *Moje vrijednosti i vrline – priručnik za nastavnike i nastavnice*. UNICEF i Zavod za školstvo.
17. Ministarstvo prosvete Republike Srbije (2007). *Posebni protokol za zaštitu dece i učenika od nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja u obrazovno-vaspitnim ustanovama*. Beograd: Publikum.
18. Ministarstvo prosvete Republike Srbije (2008). *Okvirni akcioni plan za prevenciju nasilja u obrazovno-vaspitnim ustanovama*. Beograd.

MANAGEMENT OF BULLYING IN SCHOOL

Abstract

This paper is aimed at the management of bullying in school. It was the result of the research that was conducted by the Bureau for Educational Services in Montenegro in 2003. The purpose of these measures taken was to reduce or prevent bullying of students in schools.

One of the measures was related to individual, psychological support to students that took part in the violence (i.e., students who show violent behaviour and students that suffer bullying). The final goal was integration of such students in the school collective. Other groups of measures were aimed at all students and teachers in order to strengthen the educational and preventive role of school and create anti-violence school climate.

Keywords: *violence at schools, psychological support, educational role of school, school climate.*

ДЕМОКРАТСКО, ОБРАЗОВАНО ДРУШТВО: ТУРИЗАМ КАО ЦИВИЛИЗАЦИЈСКИ ФЕНОМЕН, КУЛТУРОМ ОБОЈЕНИ ТУРИЗАМ И ПРИВРЕДНИ РАЗВОЈ

Резиме

У демократском свјетском систему туризам представља цивилизацијски феномен, а његов значај, значење и смисао може се увидјети тек онда када се имају у виду многи његови друштвени и економски аспекти, односно његов повратни утицај на друштвени и привредни развој, друштвено биће човјека: његово понашање, дјеловање, поступке и, на крају – процес социоантропогенезе у цјелини. Основни потрошачи туристичких услуга јесу домаћи и страни туристи, који се уједно могу посматрати и као носиоци тражње туристичких услуга. Домаћи и страни туристи посматрају се као битан фактор који доприноси привредном развоју једног друштвеног система и свих његових подсистема: културе, појединца, васпитања и образовања. С једне стране, туризам као цивилизацијски феномен доприноси привредном развоју, док с друге стране, туризам и привредни развој неспорно доприносе развоју цјелокупног демократског, васпитаног и образованог социјалног система. У чланку се, примјеном методе анализе садржаја, изучава: Васпитано и образовано политичко друштво: Демократска политика и јавност различитости; Цивилизацијски феномен: туризам и туриста; Облици груписања у туризму као цивилизацијском феномену; Културом обојени туризам; Улога туризма као цивилизацијског феномена у привредном развоју. Сваки друштвени систем и свака држава, која хоће да развија туристички систем, мора непрестано имати у виду потребе како туриста тако и туристичких група. Држава, својим механизмима, мора дјеловати у правцу квалитетнијег задовољења потреба туриста. Туристичке потребе одређују потражњу, а потражња туристичку понуду. Од квалитета понуде зависи развој и друштва и државе.

Кључне ријечи: *демокрација, туризам, туриста, култура, привреда, развој, васпитање, образовање.*

¹ Мр Зоран Р. Јововић, докторанд, Филозофски факултет Универзитета Црне Горе.

Васпитано и образовано политичко друштво: Демократска политика и јавност различитости²

*...Они који чувају и боре се за достојанство позива боре се уједно и за уредно, стабилно и сигурно друштво и полицику. Позив и полицика се узајамно подржавају и одржавају. И када се улази у просјор друге делатности, на пример полицике, увек треба ући са сигурком и на сигурчан начин. То је допринос полицници и сигурци.*³ (Италики и подвукао: З. Ј.)

Демократија је, најједноставније речено владавина народа⁴; транзиција од владавине самовоље на владавину закона.⁵ Ово је уједно најкраће одређење овог популарног појма у савременој и социолошкој и политиколошкој литератури. Дакле, демократија, сама по себи, подразумева постојање таквог политичког система у коме владају демократски лидери, с развијеном демократском – партиципативном – политичком културом и у коме влада културни, васпитани и образовани народ, а не тоталитарни или ауторитативни вођа, који народ држи у потлаченом положају и посматра их као поданике. Током развоја савременог, васпитаног и образованог друштва, као заједнице грађана у коме грађанска веза уједињује појединце, демократија је успјела мијењати свој ток и свој садржај. Од владавине прости већине или омникратије до диференцираних модела демократије: либералне, процедуралне, консоцијативне и слично.⁶ Темелне вриједности на којима се темелји, на примјер процедурална демократија – владавина диференцираних процедура – јесу идеал толеранције (васпитање и образовање за толеранцију), идеал ненасиља, идеал братства и идеал обнављања ширег социјалног система и његових подсистема: **туризма, образовања, полицике и др.** Јер, „једино демократија омогућава ширење“ оних њежних револуција, „као што се и ових последњих деценија

² О овој теми погледати: З. Јововић, Демократска владавина и васпитање као грађанска функција – демократско схватање у области васпитања, *Васпитање и образовање: часопис за педагошку теорију и праксу*, стр. 41–54, бр. 4/2021. Подгорица: Завод за уџбенике и наставна средства.

³ Проф. др Ч. Чупић, Политика и позив, (текст на корици), Удружење за политичке науке Југославије, Чигоја штампа, Београд, 2002.

⁴ М. Хараламбос, *Увод у социологију*, Глобус, Загреб, 1989.

⁵ Проф. др Ђ. Шушњић, *Дијало и толеранција*, Чигоја штампа, Београд, 1997, стр. 151.

⁶ Проф. др Ч. Чупић, *Социологија: сигуркијура-култура-владавина*, Факултет политичких наука, Чигоја штампа, Београд, 2002, стр. 156.

догодило са променом односа међу половима, која је можда највећа револуција нашег доба...“⁷

Демократија подразумева политички плурализам али и, с друге стране, плуралистичку аутономију у свим осталим сегментима социјалне збиље: економији, васпитању, образовању, туризму, култури и слично. Што је од релевантности, демократија имплицира слободног појединца, слободне групе, слободну заједницу грађана у којој грађанска веза, која је резултат историјских процеса, уједињује појединце и истих и различитих погледа на свијет. Она, демократија, односи се на политику која је ефикасна и која је под контролом заједнице грађана, одговорну законодавну, извршну и судску власт, одговорност и поштовање у разним сегментима политичког и социјалног живота, политичку партиципацију, развијену демократску – партиципативну – политичку културу, толеранцију, искљученост социјалне хетерогености и укљученост социјалне хомогености (односи се на расу, религију и друго), посвећеност идеји демократије, грађанске вриједности, заштиту људских права и слобода и одбрану заједничких вриједности и интереса. Есенција демократије јесу политичке партије – постојаност политичког плурализма, опште право гласа и слободни, поштени, и нарочито тајни избори, као и власт која је настала као резултат тих и таквих избора.⁸

Демократије има тамо гдје су испуњена два услова: 1) *друшћивени* и 2) *културни*. „Социјални се састоји у одсуству оштрих националних, верских и класних сукоба, то јест сагласности о начину живота и основним вредностима, а *културни* у спремности и вештини вођења разговора. Нема потребе да се каже како оба наведена предуслова у нас недостају, и зато је демократски живот на овим просторима пре сан него стварност. Јер родовско-племенска свест и начин живота не могу се уздићи на више равни осећања, мишљења, веровања и деловања, све до оне општчовечанске сазнајне и вредносне висоравни, са које је једино могуће сагледати и оценити ограничености постојећег начина живота и њему примерене свести.“⁹ (Италић: З. Ј.)

У савременој заједници грађана, демократска политика је јавна и она као таква имплицира: слободу, толеранцију, постојаност критичког преиспитивања, одлуке на нивоу скупине, компромисе у диференцираним социјално-политичким дјеловањима, једноставно, демократска политика подразумева јавност различитости. Таква јавност не терорише апсолутно никога, па ни осјетљиве скупине у социјалном систему. Демократска

⁷ Н. Бобио, *Будућности демократије*, Филип Вишњић, Београд, 1990, стр. 37, 38.

⁸ С. П. Хантингтон, *Трећи талас – демократија на измаку двадесетог века*, Политичка култура, Загреб, ЦИД, Подгорица, 2004.

⁹ Проф. др Ђ. Шушњић, *Дијалој и толеранција*, Чигоја штампа, Београд, 1997, стр. 151.

политика, која је слободна, па и отворена, политика је ничег другог но избора. Скупине и индивидуе у таквом хармоничном, васпитаном, образованом и демократском окружењу имају развијену свијест о избору између различитих могућности. Демократска политика ослања се на рационално дјеловање и води рачуна о темељним и индивидуалним и групним вриједностима као што су: поштење, част, добро и истина. У демократској политици морална одговорност и појединаца и скупина има најбитније мјесто.¹⁰ Морална индивидуа је и одговорна индивидуа. Ако нема морала, нема ни индивидуалне одговорности, а без индивидуалне одговорности нема ни колективне одговорности.¹¹

Цивилизацијски феномен: Туризам и туриста

*Од античких времена до данас, путовања су представљала и метафоре трагања за собом, и чежњу за ујозначавањем групе, новој и различитој. И интерес (трговина, ратови) и страси (испразништва: ... Дарвин, Колумбо...). Путовања дају могућности ујозначавања са другим свјетовима и културама, али и ружају и могућности вредновања сопствене културе и сопствене личности у сусрету са друштвима и непознатим.*¹² (Италијан: З. Ј.)

У савременој заједници грађана, у којој грађанска веза која је резултат историјских процеса уједињује појединце и групе, туризам као подсистем социјалног система развијао се брзо. И не само што се развијао брзо, он је и постепено постао огледало цјелокупне развијености социјалног система и његових подсистема, на примјер: културе, личности¹³, васпитања, образовања и одраз друштвених односа. Туризам као цивилизацијски и/или социјални феномен, дошао је до изражаја када се број појединаца који су се успје-

¹⁰ Проф. др Ч. Чупић, *Политика и зло*, Чигоја штампа, Факултет политичких наука, Београд, 2001, стр. 24.

¹¹ Проф. др Ч. Чупић, *Политика и одговорност*, Удружење за политичке науке Србије, Чигоја штампа, Београд, 2010.

¹² М. Драгићевић Шешкић, Б. Стојковић, *Култура – менаџмент, анимација, маркетинг*, КЛИО, Београд, 2007, стр. 178.

¹³ О карактеру друштвеног система и његовим подсистемима, као што су: подсистем културе, подсистем појединца-личности, политички подсистем, привредни подсистем и старатељски поредак погледати: Т. Парсонс, *Модерна друштва*, Градина, Ниш, 1992. и З. Јововић, *Карактер друштвеног система и образовање, Васпитање и образовање: часопис за педагошку теорију и праксу*, стр. 191–213, бр. 3/2012. Подгорица: Завод за уџбенике и наставна средства.

ли укључити у туристичка путовања толико повећао да је почео луцидно дјеловати на формирање и других појава и односа у социјалном систему, који су просто учинили да он постане цивилизацијски и/или друштвени феномен.

Иако и једноставно и компликовано, приликом одређења туристичко-социолошких појмова као што су турист и туризам, ваља поћи од чињенице да се појам турист појавио прије појма туризам. Појам турист, што са социолошког аспекта значи субјект туризма¹⁴, интензивно је повезан с путовањем, а путовање је ништа друго но интерес, потреба, страст, па и процес васпитања и образовања у додиру са Новим и Другим: појединцем, појединцима, простором. Међутим, треба имати у виду да свако путовање и није туристичко путовање. Мијењати мјесто сталног боравка било је од давнина човјекова потреба. Та се потреба није могла задовољити без путовања. Појединце и групе на путовања су „нагонили“ разлози од животне важности, као што су: ратови, потрага за бољим условима живота и друго.¹⁵ Појединац има урођену потребу да се креће, да упознаје ужу и ширу околину, да се одмара, забавља, да обнавља и богати своје способности: физичке и нарочито психичке и интелектуалне (васпитно-образовне). Појединац успоставља границе мјеста сталног боравка и по природи ствари их прекорачује. Ако их не прекорачује, он не може доћи до Новог¹⁶, а то значи – до нових простора, нових сазнања, других: културних, васпитаних и образованих појединаца. И физички и духовни простор који појединац чува само за себе буди у индивидуи радозналост и самим тим га чини ни мање ни више туристом. Истина је да сваки појединац у себи носи туристички мотив. Појединац-туриста је у покрету зато што он то жели, није под принудом. Чим је у покрету зато што он то жели, онда њега и нешто привлачи. То нешто је оно Ново. Како каже Зигмунд Бауман, пољски социолог и теоретичар, појединац-туриста сматра да је то неодољиво и креће се вођен тиме, упознаје друге културе. Јер оно што је „свим људима заједничко, што је неутуђив атрибут људске врсте, Бауман одређује као културу у *ајрибујивном* смислу.“¹⁷ Док с друге стране, „оно што људе и заједнице разликује од других – означава као културу у *дисјрибујивном* смислу. Он сматра да је култура историјски изграђен начин егзистенције заједнице, како по томе што је чини сличном, тако и по ономе што је разликује од других заједница.“¹⁸

¹⁴ Видјети: проф. др С. Вукићевић, *Менаџмент слободної времена у туризму*, ЦИД, Подгорица, 2007, стр. 59 и З. Марковић, *Основе туризма*, Школска књига, Загреб, 1987, стр. 9–13.

¹⁵ Видјети: З. Марковић, *Основе туризма*, Школска књига, Загреб, 1987.

¹⁶ Видјети: проф. др С. Вукићевић, *Менаџмент слободної времена у туризму*, ЦИД, Подгорица, 2007.

¹⁷ Проф. др Р. Божовић, *Лексикон културологије*, Београд: Агенција Матић, 2006, стр. 11.

¹⁸ Оп. цит., стр. 11.

Два су основна обиљежја појма појединац-турист¹⁹: а) То је појам који је уско повезан с привременом, дакле, не сталном промјеном мјеста боравка. При чему појам појединац-турист обухвата путовање, без обзира на начин како се оно врши и б) Задовољење диференцираних потреба и интереса, као што су разонода, одмор, васпитање, па и образовање; имати културни доживљај циљ је промјене мјеста боравка. Ова два обиљежја чине основу за дефинисање туризма. Међутим, посматрано са социолошког аспекта таква одредница не би била цјеловита из разлога што би обухватала само једно лице туризма и, с друге стране, не би одражавала све оне појаве и односе који су постали саставни дио масовног туризма. Да бисмо цјеловитије, тачније одредили туризам као социјални и/или цивилизацијски феномен, да бисмо га категоријално одредили, сасвим је неопходно да наведеним обиљежјима додамо и она која су уско повезана с масовношћу туризма и његовим цјелокупним привредним дјеловањем. У том погледу стоји чињеница да појединци-туристи који привремено напусте мјесто сталног боравка, готово се истодобно појављују и у неком другом простору, као што су, на примјер насеља која додирују само у току путовања.²⁰ Крећући се према одређеном мјесту, зато што они то желе и задржавајући се на том мјесту, па било то и краће вријеме (и на којем врше утицај), појединци-туристи успијевају да измијене постојеће социјалне односе и истовремено створе нове. „Мијењање тих односа најјасније се очитује у томе што се на ... мјестима концентрације туриста прилагођавају и простор и средина којима се они користе. Тиме се према концентрацији туриста ствара и концентрација оних активности које се називају туристичком привредом. Најчешће се таква концентрација појављује у мјесту привременог боравка туриста, па оно зато добива посебан карактер и назив туристичког мјеста. Тим се називом овдје обухватају већа или мања људска насеља, а и мјеста без сталног становништва или са безначајним бројем сталних становника (тзв. туристички локалитети) ако привлаче већи број туриста.“²¹ Дакле, појмовно и категоријално дефинисање туризма мора обухватати оне појаве које су посљедица социјалног и привредног карактера туризма и односе које те појаве стварају. Према томе, туризам се дефинише као скуп односа и појава које произилазе из путовања и боравка посјетитеља неког мјеста, иако се тим боравком не заснива стално пребивалиште. Туризам је цивилизацијски феномен, појава која је присутна у свим срединама, представља кретање појединаца и скупина (успостављање и мијењање односа) у циљу

¹⁹ З. Марковић, *Основе туризма*, Школска књига, Загреб, 1987, стр. 11, 12.

²⁰ Оп. цит.

²¹ Оп. цит., стр. 12.

задовољења њихових диференцираних потреба и интереса, као што су: одмор, разонода, забава, надоградња – обогаћивање личности, васпитање, образовање и друго. Туризам није ништа друго но остварење слободе као темељне људске вриједности.²² Путовање није ништа друго но један вид опуштања, један вид богаћења духа, један вид формирања суда. Путовање, једноставно, појединцима и скупини омогућава да се опусте и дају себи одушка. Тај одушак није у потпуности могућ на мјесту сталног боравка, нарочито у мегалополисима. Како се изразио Херман Хесе (2002), поезија путовања није само у одмору од свакодневних ствари и рада, већ и у доживљају, што значи у богаћењу, повећању разумијевања монолитности у плурализму, проналажењу истина и закона, али и у неким другим околностима.

Функционалност туризма као цивилизацијског феномена може се посматрати с више социолошких равни²³:

- 1) Функционалност туризма – туристичког система у односу на друштво – шири социјални систем;
- 2) Функционалност туризма – туристичког система у односу на појединца, његову личност – систем појединца/личности;
- 3) Функционалност туризма – туристичког система у односу на туристичку, привредну дјелатност;
- 4) Функционалност туризма – туристичког система у односу на радну организацију.

Функционалност туризма – туристичког система, али са социолошког аспекта испољава се у²⁴: функционалности социјалног система и његових подсистема, функционалности туризма као привредне дјелатности, повезаности туризма са сферама као што су: здравство, васпитање и образовање, култура и политика, односно политичка функција туризма.

Облици груписања у туризму као цивилизацијском феномену

Друштвене групе су основни предмет опште социологије. Ово становиште заступају многи социолози, док други кажу да је синтагма социјална група основна категорија социолошке науке. Социолози трећег становишта кажу да је социјалну групу тешко одредити. Они то аргументују на сљедећи начин:²⁵ 1) „Активност једне групе надопуњује се активношћу

²² Видјети: проф. др С. Вукићевић, *Менаџмент слободне времена у туризму*, ЦИД, Подгорица, 2007, стр. 45–64.

²³ Проф. др С. Вукићевић, *Социологија туризма*, Филозофски факултет, Никшић, 2008, стр. 54.

²⁴ Оп. цит., стр. 54.

²⁵ Проф. др Р. Килибарда, *Општа социологија*, Економски факултет, Подгорица, 2000, стр. 36.

других“; 2) „Процеси у једној друштвеној групи повезани су с процесима у другим друштвеним групама“; 3) „Разлике између друштвених група толико су велике да оне скоро немају заједнички именитељ“; 4) „Тешкоће у дефинисању проистичу и из тога што се само један вид друштвеног груписања сматра друштвеним групама – и то онај чије су окоснице (груписања) друштвене улоге (док се други вид груписања, чије су окоснице друштвени положаји, назива друштвеним слојевима).“ Ипак, многи социолози не одустају од одређења социјалних скупина, иако наилазе на потешкоће у дефинисању ове популарне, основне социолошке синтагме. Отуда је за Гурвича социјална скупина једна цјелина, „непосредно подложна посматрању и заснована на трајним и активним колективним ставовима, која има да обави заједничку акцију; она је цјелина ставова, акција и поступака која чини друштвени оквир подложен структурирању и тежи ка релативној кохезији облика друштвености.“²⁶ С друге стране, Мандић каже да су социјалне скупине „облици удруживања људи, у којима људи обављају разне врсте своје активности која се... очитује као дјелатност читавог конкретног друштва.“²⁷ С треће стране, Пулишелић каже да су социјалне групе „скупине људи, који су међусобно повезани друштвеном активношћу усмјереном на задовољавање њихових потреба.“²⁸ Са четврте стране, Фиаменго напомиње да је социјална скупина „склоп људи, који су повезани обављањем одређених друштвених дјелатности, помоћу одређених средстава, ради задовољења својих потреба.“²⁹ Суштинске особености социјалних скупина могу се наћи у наведеним одредницама социјалних скупина. Наведене дефиниције, односно социјални теоретичари слажу се у: 1) „У погледу идентификовања родовног одређења појма – то је: <реална колективна али парцијална цјелина> (Гурвич), односно <облик удруживања људи> (Мандић), односно <скупина људи> (Пулишелић), односно <склоп људи> (А. Фиаменго)“ и 2) „У погледу идентификовања основних окосница које увезују ову појаву – то су: <трајни и активни колективни ставови>, акције и поступци (Гурвич), односно, активност људи (Мандић), односно, друштвена активност ради задовољења својих потреба и средства рада (Фиаменго).“³⁰ Усредсредимо се сада на туристичке

²⁶ Гурвич у: проф. др Р. Килибарда, *Ойшїїа социолоїїја*, Економски факултет, Подгорица, 2000, стр. 37.

²⁷ Мандић у: проф. др Р. Килибарда, *Ойшїїа социолоїїја*, Економски факултет, Подгорица, 2000, стр. 37.

²⁸ Пулишелић у: проф. др Р. Килибарда, *Ойшїїа социолоїїја*, Економски факултет, Подгорица, 2000, стр. 37.

²⁹ Фиаменго у: проф. др Р. Килибарда, *Ойшїїа социолоїїја*, Економски факултет, Подгорица, 2000, стр. 37.

³⁰ Проф. др Р. Килибарда, *Ойшїїа социолоїїја*, Економски факултет, Подгорица, 2000, стр. 37.

и васпитно-образовне скупине. За цјелокупно, успјешно функционисање туристичког система као подсистема социјалног система од релевантности је карактер туристичких група. Отуда имамо следеће скупине³¹: породица, групе сродства, васпитно-образовне групе, односно школске скупине, професионалне скупине, научно-истраживачке, рекреативне, вјерске скупине и слично. У вријеме турбулентних туристичких путовања, туристичке скупине формирају односе и то интер и интра односе и од њих зависи квалитет цјелокупног подухвата и степен задовољства цјелокупним, привременим боравком на одређеном мјесту. До поремећаја односа у туристичкој скупини не би смјело да дође, јер би се тиме пореметио квалитет цјелокупног подухвата, то јест квалитет путовања би био редукован. Примјерно понашање појединца у туристичкој скупини, као и примјерно понашање једне скупине према другој скупини, једна је од кључних карика у ланцу за успјешно функционисање туристичке, привредне дјелатности и њен даљи развој. Туристички систем, путем корелације, утиче на све сегменте социјалног система и од система личности, односно карактера туриста и оних који се баве овом дјелатношћу зависиће како ће се ова појава даље ширити.

Васпитно-образовне скупине у туризму појављују се као нешто ново у туристичком систему, а с тим и у туристичкој дјелатности. Васпитно-образовне скупине мотивисане су: упознавањем других култура, богаћењем – надоградњом система личности свих оних који чине васпитно-образовну скупину. Оне имају, по правилу, развијену потребу за туристичким путовањем. Имају жељу да се истражује, упозна и научи о вриједностима одређеног простора и појаве која чини то мјесто особеним, а тиме и препознатљивим, односно атрактивним туристичким мјестом. Васпитно-образовне туристичке скупине произишле су из: школе и бројних едукативних активности унутар и ван институције и/или радне организације.

Образовање (васпитно-образовне групе) битан је фактор у развоју друштва и државе, односно битан фактор у развоју туризма. У фокусу је политика образовања кадрова за област туризма, дјеловање у правцу развоја квалитетних наставних планова и програма, конституисање радних организација из области образовања на многим нивоима и реализовање многих постављених задатака. На примјер, „изучавање социологије туризма на одређеним нивоима образовања нема само епистемолошки него и практични циљ. Све битне садржаје туризма: туристичке потребе, мотиве, субјекте, културне, образовне и рекреативне функције туризма, организационе форме, треба проучавати у њиховом односу са друштвеном стварношћу.“³²

³¹ О карактеру туристичких скупина погледати: проф. др С. Вукићевић, *Менаџмент слободної времена у туризму*, ЦИД, Подгорица, 2007, стр. 63.

³² Проф. др С. Вукићевић, *Социологија туризма*, Филозофски факултет, Никшић, 2008, стр. 48.

Културом обојени туризам

*Културни туризам као путовање у историју посебно је заступљен у земљама чија култура истиче вредности његовања социјалних културно-историјских традиција, али и у срединама које развијају националну свест кроз културне асимилације.*³³ (Италић: З. Ј.)

Културом обојени туризам може се, најкраће речено, одредити као путовање у далеку историју. Та путовања по правилу организују субјекти туризма, а то су институције и организације које се баве туристичком делатношћу. Упознати друге културе, обичаје и историју других народа, циљ је културом обојеног туризма. Овај тип туризма, нарочито је заступљен у оним друштвеним системима чији културни подсистем његује сопствене културно-историјске традиције.³⁴ У савременим условима, бројне радне организације у туризму настоје да се баве оним путовањима која ће омогућити (проишло из културно-историјске традиције) културно-историјски доживљај. Радити на развоју тог и таквог доживљаја значи иницирати развој туризма. Културом обојени туризам може се посматрати с више становишта. Ми ћемо издвојити четири, апострофирајући М. Драгићевић Шешић и Б. Стојковића.³⁵ Отуда се говори о: 1) Путовањима у историју; 2) Географским путовањима; 3) Културолошким путовањима и 4) Путовањима која су васпитно-образовног карактера, односно путовања семинарског типа.³⁶

Према Д. Шешић и Стојковићу, 1) *Путовања у историју* дијеле се на: путовања реконструкције историјских догађаја, изучавања историјских периода и религијска путовања. Религијска путовања – вјерски туризам односи се на „ходочашћа (путовање у Јерусалим, Меку и Медину, у Хиландар итд.) али и посјета српским манастирима чиме се бави једна, за то специјализована туристичка агенција.“³⁷ Религијски – вјерски туризам је хумана промоција, један облик солидарности, један облик пријатељства. Надаље, он успијева да инкорпорира народе: њихову културу, религију и учења. Овај вид туризма испољава се у следећим облицима: а) Формирање

³³ М. Драгићевић Шешић, Б. Стојковић, *Култура – менаџмент, анимација, маркетинг*, КЛИО, Београд, 2007, стр. 174.

³⁴ Оп. цит.

³⁵ Оп. цит.

³⁶ Оп. цит., стр. 175, 176.

³⁷ Оп. цит., стр. 175.

религијских група ради посјете одређеним светилиштима (обилазе свети-лишта и моле се Богу и Исусу Христу) и б) Масовна окупљања поводом значајних религијских датума.

2) *Географска путовања*. Организују их радне организације у туризму да би се појединци-туристи упознали са страним друштвом и државом, регионом и/или мегалополисом. По природи ствари, она могу бити специјализована и сложена. Специјализована се односе на појединце-туристе који се упознају с вриједностима неког друштва и државе, региона и мегалополиса. Комплексна се односе на појединце-туристе који теже да им се што обухватније представи неко друштво и држава, регион или град.

3) *Културолошка путовања*. Овим путовањима се појединци-туристи могу упознати с појединим умјетничким правцима, особито из ликовне умјетности, музике и позоришта. „Путовања се могу организовати и на основу идеје да се ода почаст одређеном уметнику. Стога је у Њемачкој издат туристички водич Гете, а у Француској се организује велики број путовања трагом неког чувеног уметника: Жорж Сандове, Ламартина, или се обилазе делови Париза описани у Балзаковим или Золиним делима.“³⁸

Путовања која су васпитно-образовног карактера, односно 4) *семинарској путовања*, организују се од стране туристичких институција са циљем одржавања предавања и ради дискусије. Од релевантности су, јер оваква путовања утичу на развој многих човјекских способности и снага – особито оних стваралачких. „Многи градови припремају овакву врсту понуде поводом већих скупова одређених друштвених покрета (еколошких, феминистичких и сл.). Могуће су и туре попут оне новосадске која приказује Нови Сад из визуре жена које су у њему живјеле и радиле.“³⁹

Културом обојени туризам може се дефинисати с више аспеката. Отуда Весна Ђукић Дојчиновић⁴⁰ одређује сљедеће аспекте:

- 1) Економске. Са овог становишта, културом обојени туризам није ништа друго но позиционирање производа на туристичком тржишту. Којих? Културних и умјетничких. Стиче се профит.
- 2) Организационе. Са овог становишта, културом обојеним туризмом повезују се двије сфере: туризам и култура. Ријеч је о интерсекторском инкорпорирању. Инкорпорирањем се остварује заједнички производ, чиме се на туристичком тржишту остварује профит.
- 3) Туризмолошке. Са овог аспекта, кретање појединаца и скупина мотивисано је културним разлозима. „По дефиницији, односи се на она

³⁸ Оп. цит., стр. 176.

³⁹ Оп. цит., стр. 176.

⁴⁰ Наведено у: Ј. Љумовић, *Култура page*, Нова књига, Подгорица, 2007, стр. 55–56.

мјеста која нијесу туристички развијена, а имају локалне културне потенцијале.“⁴¹

- 4) Културолошке. Са овог становишта, културом обојени туризам се одређује као сав онај ларвирани културни потенцијал које једно друштво и држава или регион или мегалополис има и који омогућава, како појединцима-туристима, тако и другој публици, умјетнички и културни доживљај.
- 5) Васпитно-образовне. Према овом аспекту, путовањем се истражује и учи. Проширује се знање и искуство, развија се културом обојени туризам и/или културни туризам. Путовања организују најчешће васпитно-образовне установе, као што су школе. „Зато се све чешће у оквиру туристичко-културне понуде организују ... курсеви и разни други едукативни програми.“⁴²

Развојем туризма, развијала су се и специјализована тржишта у културом обојеном туризму. Отуда се, према Милени Драгићевић Шешић и Бранимиру Стојковићу⁴³, говори о: 1) Тржишту манифестационог туризма, 2) Тржишту природе и 3) Тржишту хоби туризма. Размотримо сва три тржишта у културом обојеном туризму и/или културном туризму.

- 1) *Манифестационо тржиште*. У току љетње сезоне, одржавањем фестивала и реализовањем пројеката из области културе, развија се манифестационо-фестивалско тржиште у културом обојеном туризму.
- 2) *Тржиште природе*. „Обухвата путовања у природу, еколошке туре и путовања-авантуре (која делимично могу бити везана и за антрополошко-културолошке циљеве). Еколошке туре организују покрети за заштиту човекове средине, било да их усмеравају ка обиласцима угрожених зона или алтернативних заједница које су уредиле живот у складу са захтевима природе, узимајући од ње оно што им је неопходно за живот, али водећи при томе рачуна о могућностима обнове природних ресурса (Калифорнија).“⁴⁴
- 3) *Тржиште хоби туризма*. Бављење сопственим хобијем, у некој другој средини, мотивише појединце-туристе на путовање. Или се баве сликањем или читањем и писањем или се просто забављају.

Сва ова тржишта имају значајну улогу у промовисању туристичке понуде једне државе и друштва, региона и мегалополиса. Једноставно, она

⁴¹ Наведено у: Ј. Љумовић, *Култура page*, Нова књига, Подгорица, 2007, стр. 55.

⁴² Оп. цит., стр. 56.

⁴³ М. Драгићевић Шешић, Б. Стојковић, *Култура – менаџмент, анимација, маркетинг*, КЛИО, Београд, 2007.

⁴⁴ Оп. цит., стр. 177.

доприносе развоју туризма, привредном развоју једног друштва и једне државе.

Улога туризма као цивилизацијског феномена у привредном развоју

Туризам је цивилизацијски феномен. Његов значај може се увидјети тек онда када се имају у виду многи његови аспекти, особито друштвени и привредни, као и његов повратни утицај на укупни социјални живот, на биће човјека, његово понашање, његов рад и поступке. Појединци-туристи, појављују се као основни потрошачи туристичких услуга. Посматрају се и као носиоци тражње туристичких услуга. Они, као субјекти туризма, поред радних организација и институција доприносе привредном развоју једног друштва и једне државе. С једне стране, туризам као подсистем социјалног система и као цивилизацијски феномен доприноси привредном развоју, док с друге – туризам и привреда доприносе развоју социјалног система. Економске науке, особито оне које подробно изучавају корелацију: привреда – туризам, посматрају туризам с два аспекта: 1) Макроекономског и 2) Микроекономског. Према првом аспекту, туризам утиче на све односе у социјалном систему, нарочито на социјално-привредне односе. Захтијевају се системска рјешења у оквиру националних привреда, одговарајуће економске политике једног друштва и једне државе, као и већег дијела међународне заједнице. Према другом, микроекономском аспекту, радне организације које се посредно или непосредно баве туризмом, морале би бити „бриљантно“ ефикасне.

Посматрано с друштвеног аспекта, што је раније истакнуто, туризам је цивилизацијски и/или социјални феномен, појава савременог друштва и државе. Њиме се омогућава задовољење диференцираних човјекових потреба, док је с економског аспекта туризам ништа друго но потрошачки покрет. Економске аспекте туризма, једноставно, немогуће је разумијевати, тумачити и објашњавати без изучавања односа између потреба појединца и цјелокупног социјалног развоја. Са социолошког становишта, потребе су динамичке снаге које одређују понашање појединаца у систему. Појединци и групе „захтевају да се нешто испуни, оствари, покрене, покуша... Настају као двоструко присуство... унутрашњих снага: а) као осећај недостатка нечега (дисфункција) који покреће, мотивише, усмерава да се тај недостатак надомести и прибави оно што се нема (новац, **знање**, љубав); б) као вишак нечега чега се треба ослободити или га усмерити и покренути, како би се створила природна равнотежа и одговарајуће повољно стање (вишак енергије, новца, робе).“ Извори потреба, налазе се „у одређеним стањима,

мотивима, нагонима, таленту, задацима, улогама и очекивањима.⁴⁵ (Подвукао: З. Ј.) Потребe се не односе само на материјална добра (новац, робу), што је у фокусу економске науке, већ и на: потребe за сигурношћу, путовањем, знањем, васпитањем, образовањем, што је у фокусу социолошке науке.

Потребe у туризму су разноврсне, а оне које доминирају у туристичкој литератури, приказујемо у табели⁴⁶ испод.

Потребe	Мотиви	Наводи који се налазе у туристичкој литератури
Физиолошке	Релаксација	Опуштање, избјегавање напетости, жудња за сунцем, ментално опуштање напетости
Сигурност	Осигурање	Здравље, рекреација, одржавати се активним и здравим за будућност
Припадност	Љубав	Породица, појачање сродничких односа, друштвеност, одржавање личних веза, међуљудски односи, приврженост члановима породице, одржавање социјалних контаката
Поштовање	Остварење	Увјерење о нечијем достигнућу, показати нечију важност другима, престиж, друштвена препознатљивост, појачање властитог Ја, професионални, лични развој, статус
Самоостварење	Истина према властитој природи	Истраживање и лична процјена, властито упознавање, задовољење личних жеља
Знати и разумјети	Знање (Васпитање и образовање) (додао, подвукао: З. Ј.)	Култура, образовање, жеља за лутањем, занимање за друга подручја
Естетске потребe	Уважавање љепоте	Околина, пејзажи

⁴⁵ Проф. др А. Мимица, проф. др М. Богдановић (пр.), *Социолошки речник*, Завод за уџбенике, Београд, 2007, стр. 427.

⁴⁶ Б. Пирјевац, О. Кесар, *Почела туризма*, Микрорад, Економски факултет, Загреб, 2002, стр. 19.

Свако друштво и свака држава која хоће да развија туризам мора имати у виду бројне потребе појединаца-туриста. Свако друштво и свака држава мора дјеловати у правцу задовољења потреба појединаца-туриста. Јер, туристичке потребе одређују туристичку потражњу, а ова туристичку понуду. Квалитетна туристичка понуда неспорно доприноси привредном развоју једне државе и једног друштва. Направити диференцију између привредног развоја и привредног раста од релевантности је у изучавању туризма као цивилизацијског феномена и привредног развоја друштва и државе. Привредни развој је низ промјена и то оних структуралних у свим сегментима привредног система, као подсистема ширег социјалног система, док је, с друге стране, привредни раст само једна од компоненти развоја и један од његових покретача. Развој имплицира раст, али с друге стране раст не значи увијек и развој. Привредни развој је отворен процес. Његова се основна сврха никада не може потпуно постићи, јер задовољење постојећих потреба одмах ствара потребе вишег нивоа.

Туризам се динамично развија и као такав утиче на сферу васпитања и образовања, тачније на све сегменте система, па чак и на боље разумевање односа између појединаца и скупина. У привредној сфери, утицај туризма се огледа у следећим елементима: 1) Утицај на развој привредних дјелатности, 2) Утицај на платни биланс једне државе и једног друштва, 3) Запосленост у једној држави и једном друштву, 4) Животни стандард, 5) Структуру инвестирања и друго. Економске улоге туризма јесу: 1) Конверзацијска функција туризма, 2) Индуктивна, 3) Мултипликативна, 4) Акцелераторска, 5) Функција уравнотежења робно-новчаних односа, 6) Извозна функција, 7) Функција подстицања развоја мање развијених подручја једне државе и једног друштва, 8) Функција запошљавања.⁴⁷

Инкорпорирањем свих ових функција (мислећи на позитивне ефекте), почевши од функције која се односи на конверзацију до функције која подстиче повећање стопе запослености, остварује се не само привредни развој, већ се и доприноси консолидацији привредног система као подсистема једног друштва и једне државе.

⁴⁷ П. Петровић, *Економика туризма*, Грађевински факултет, Београд, 2008, стр. 41, 42.

Литература

1. Божовић, Р. (2006). *Лексикон културологије*. Београд: Агенција Матић.
2. Бобио, Н. (1990). *Будућности демократије*. Београд: Филип Вишњић.
3. Вукићевић, С. (2007). *Менаџмент слободне времена у туризму*. Подгорица: ЦИД.
4. Вукићевић, С. (2008). *Социологија туризма*. Никшић: Филозофски факултет.
5. Гвозденовић, С. (2012). *Социологија образовања*. Никшић: Филозофски факултет.
6. Драгићевић, Шеших М., Стојковић, Б. (2007). *Култура: менаџмент-анимација-маркетинг*. Београд: КЛИО.
7. Јововић, З. (2023). Религија, политика и васпитно-образовни систем. *Социолошки преглед*, стр. 229–259, бр. 1/2023. Београд: Српско социолошко друштво.
8. Јововић, З. (2021). Демократска владавина и васпитање као грађанска функција: демократско схватање у области васпитања. *Васпитање и образовање: часопис за педагошку теорију и праксу*, стр. 41–54, бр. 4/2021. Подгорица: Завод за уџбенике и наставна средства.
9. Јововић, З. (2010). *Социолошка историологија радних организација у туризму* (магистарски рад). Никшић: Филозофски факултет.
10. Јововић, З. (2012). Карактер друштвеног система и образовање. *Васпитање и образовање: часопис за педагошку теорију и праксу*, стр. 191–213, бр. 3/2012. Подгорица: Завод за уџбенике и наставна средства.
11. Јововић, З. (2019). Демократска транзиција у Мађарској. *Политички живот: часопис за анализу политике*, стр. 47–65, бр. 17/2019. Београд: Факултет политичких наука, Центар за демократију.
12. Јововић, З. (2021). Транзиција у сјенци наслеђа пост-тоталитаризма и проблеми демократске консолидације: случај – бугарско друштво. *Политички живот: часопис за анализу политике*, стр. 73–86, бр. 20/2021. Београд: Факултет политичких наука, Центар за демократију.
13. Јововић, З. (2020). Транзиција из недемократског у демократски поредак: случај – Румунија. *Медијски дијалози: часопис за истраживање медија и друштва*, стр. 165–188, бр. 35/2020. Подгорица: Истраживачки медијски центар.
14. Јововић, З. (2020). Свјетски систем: криза либералне демократије. *Медијски дијалози: часопис за истраживање медија и друштва*, стр. 37–49, бр. 36/2020. Подгорица: Истраживачки медијски центар.

15. Јововић, З. (2017). Сувремено демократско друштво: одгој и образовање за толеранцију. *Животи и школа: часопис за теорију и праксу одгоја и образовања*, стр. 27–34, бр. 2/2017. Осиејек: Факултет за одгојне и образовне знаности.
16. Јововић, З. (2014). Консензуална демократија, парламентаризам и мањинске групе у транзицијском друштву. *Политички животи: часопис за анализу политике*, стр. 87–96, бр. 11/2014. Београд: Факултет политичких наука, Центар за демократију.
17. Јововић, З. (2018). Глобализација, национално друштво као заједница грађана и демократије. *Политички животи: часопис за анализу политике*, стр. 75–95, бр. 16/2018. Београд: Факултет политичких наука, Центар за демократију.
18. Килибарда, Р. (2000). *Општа социологија*. Подгорица: Економски факултет.
19. Љумовић, Ј. (2007). *Култура раге*. Подгорица: Народна књига.
20. Марковић, З. (1987). *Основе туризма*. Загреб: Школска књига.
21. Мимица, А., Богдановић, М. (2007). *Социолошки речник* (приредили). Београд: Завод за уџбенике.
22. Михалич, Т. (2002). *Економске функције туризма*. Љубљана: Економски факултет.
23. Парсонс, Т. (1992). *Модерна друштва*. Ниш: Градина.
24. Пирјевац, Б., Кесар, О. (2002). *Почела туризма*. Загреб: Микрорад, Економски факултет.
25. Петровић, П. (2008). *Економика туризма*. Београд: Грађевински факултет.
26. Хараламбос, М. (1989). *Увод у социологију*. Загреб: Глобус.
27. Хесе, Х. (2002). *Умјетност доколице*. Београд: Алфа.
28. Хантингтон, С. (2004). *Трећи шалас: демократија на измаку двадесетог века*. Загреб: Политичка култура, Подгорица: ЦИД.
29. Чупић, Ч. (2002). *Политика и позив*. Београд: Удружење за политичке науке Југославије, Чигоја штампа.
30. Чупић, Ч. (2002). *Социологија: структура-култура-владавина*. Београд: Факултет политичких наука, Чигоја штампа.
31. Чупић, Ч. (2001). *Политика и зло*. Београд: Факултет политичких наука, Чигоја штампа.
32. Шушњић, Ђ. (1997). *Дијало и толеранција*, Београд: Чигоја штампа.

DEMOCRATIC, EDUCATED SOCIETY: TOURISM AS A CIVILIZATION PHENOMENON, COLOURS OF CULTURE IN TOURISM AND ECONOMIC DEVELOPMENT

Abstract

In the democratic world system tourism represents a civilisation phenomenon. Its importance, meaning and purpose can be understood only if we have in mind its social and economic aspects i.e., its reversible influence on social and economic development, social human being: his behaviour, acting, activities, actions and finally on the process of socio-anthropogenesis. Basic consumers of tourist services are domestic and foreign tourists, who can in turn be seen as bearers of tourist demands. Domestic and foreign tourists are a very important factor that contributes to economic development of a single social system and all its subsystems: culture, individuals, education. On the other hand, tourism as a civilisation phenomenon adds to economic development and so both tourism and economic development undoubtedly contribute to the development of the whole democratic, educational social system. In this paper methods of analysis of contents were used to study: Educated political society; Democratic policy and public differences; Civilisational phenomenon: tourism and tourist; Forms of grouping in tourism as a civilisation phenomenon; Colours of culture in tourism; Role of tourism as a civilisation phenomenon in economic development. Every social system and every country that plans to develop a tourist system must continuously consider the needs of tourists and tourist groups. The state herself must use all mechanisms to ensure quality in meeting tourist needs. Tourist needs define the demand and the demand tourist offer. The development of the state and society depend on the quality of tourist offer.

Keywords: *democracy, tourism, tourist, culture, economy, development, education.*

Saša Lj. STEPANOVIĆ¹
Ana GRBIĆ²

PORODIČNO FUNKCIONISANJE UČENIKA VIŠIH RAZREDA OSNOVNE ŠKOLE SA „POJAČANIM RODITELJSKIM NADZOROM“

Rezime

Kako porodično funkcionisanje predstavlja važan aspekt u razvoju djeteta, a kasnije adolescenta, ukoliko nije adekvatno, stvaraju se uslovi za pojavu raznih adolescentnih problema. Poremećaj ponašanja je jedan od prvih adolescentnih problema s kojim se možemo sresti u njihovom razvoju. Zato je predmet istraživanja rada porodično funkcionisanje učenika viših razreda osnovne škole (VII i VIII razreda), koji su dobili ukor razrednog starješine ili razrednog vijeća: „pojačan roditeljski nadzor“, zbog ometanja nastave, velikog broja izostanaka sa časova ili učestvovanja u vršnjačkom nasilju.

Cilj istraživanja je dvojak: definisanje porodičnog funkcionisanja kao ključnog uzroka ispoljavanja problematičnog ponašanja adolescenata i korišćenje dobijenih rezultata za potonja strukturiranja savjetodavnog rada s roditeljima i preventivnih programa.

U radu su korišćeni upitnici o demografskim podacima i FACES IV. Upitnik opštih demografskih podataka, sastavljen za potrebe istraživanja, sadržao je set pitanja o: starosti, mjestu rođenja, obrazovanju, zaposlenju, bračnom statusu, uslovima života, materijalnom stanju, podatke o prisustvu psihopatologije u užoj i široj porodici. FACES IV – *Family Adaptability and Cohesion Evaluation Scale* utemeljena je na tri koncepta koji su, po mišljenju autora modela,

¹ Prof. dr Saša Stepanović, Visoka škola socijalnog rada, Beograd, Srbija.

² Prof. dr Ana Grbić, Visoka škola socijalnog rada, Beograd, Srbija.

neophodni za razumijevanje funkcionalne porodice: kohezivnost, fleksibilnost i komunikacija. U posljednjoj reviziji modela pridodata je skala zadovoljstva. Razvijeno je osam skala, od kojih šest mjere porodičnu kohezivnost i fleksibilnost, a preostale dvije procjenjuju porodičnu komunikaciju i porodično zadovoljstvo. Istraživačku grupu činilo je 30 roditeljskih parova djece adolescentnog uzrasta koji su dobili mjeru 'pojačanog roditeljskog nadzora' ravnomjerno raspoređenih po mjestu boravka.

Opšta hipoteza da problematično porodično funkcionisanje predstavlja generator uzroka nastajanja problematičnog ponašanja djece adolescentnog uzrasta u školskom okruženju, zbog čega su dobili mjeru 'pojačanog roditeljskog nadzora', sasvim je potvrđena.

Ključne riječi: *škola, roditeljski nadzor, poremećaj ponašanja, vršnjačko nasilje.*

Uvod

Od postanka svijeta ljudi su živjeli i funkcionisali u zajednicama. Zajedno sa zajednicom rastu i razvijaju se, obrazuju svoju ličnost, identifikuju se i individualizuju istovremeno.

Prva čovjekova zajednica je porodica. Ona čini rasadnik vrednosnih, etičkih i edukativnih funkcija, dajući pojedincu psihološku stabilnost i moralni koordinatni sistem (Grbić, 2017). Većinu života čovjek provede u porodici. Najprije u primarnoj porodici u kojoj se rađa, razvija i raste, kasnije u sekundarnoj porodici koju sam stvara.

Životne cikluse porodice definišemo u odnosu na značajne događaje i razvojne faze pojedinih članova porodice (Dukanac i sr., 2018). Tako da i nije moguće razumjeti pojedinca ukoliko ga izdvojimo iz porodice. Dakle, porodica je početna tačka iz koje sve počinje da se razvija. Najznačajniju fazu i u individualnom i u porodičnom razvoju predstavlja period kada djeca ulaze i prolaze kroz adolescenciju.

Adolescencija je razvojno normativna kriza koju karakteriše visok potencijal rasta, ali pojačana vulnerabilnost mlade ličnosti ka raznim poremećajima (Ćurčić, 2004). S druge strane, svi razvojni problemi djece i adolescenata predstavljaju eksternalizaciju roditeljskih individualnih neriješenih problema ili problema u roditeljskoj dijadi (Kondić, 1984). Adolescentni period uvijek predstavlja veliki izazov, kako za adolescente koji kroz njega prolaze, tako i za roditelje i okruženje u kome se adolescenti nalaze. Sve stvari koje su loše postavljene u djetinjstvu, u adolescenciji dobijaju ponovni, ali mnogo veći značaj. Sve prećutane nesuglasice roditelja, njihovi sukobi i razmimoilaženja, koja su do tada

mogla da se tolerišu, sada postaju jasnija i dostižu nivo velikih konflikata (Dukanac, 2013).

Poremećaj ponašanja je jedan od prvih adolescentnih problema s kojim se možemo sresti u njihovom razvoju.

Zato je predmet istraživanja rada porodično funkcionisanje učenika viših razreda osnovne škole (VII i VIII razreda) koji su dobili ukor razrednog starješine i razrednog vijeća: „pojačan roditeljski nadzor“, zbog ometanja nastave, velikog broja izostajanja sa časova i učestvovanja u vršnjačkom nasilju.

Porodično funkcionisanje zdrave porodice

Porodično funkcionisanje ostavlja jedan od najznačajnijih uticaja na psihološki razvoj svakog pojedinca. Ukoliko nije dovoljno dobro, stvaraju se uslovi za pojavu raznih dječijih i adolescentnih problema, kao što su smanjeno samopouzdanje, loš uspjeh u školi, razvoj agresivnosti, sklonost ka delinkventnom i kriminalnom ponašanju, zloupotreba PAS-a itd. Veliki broj istraživanja ukazuje na to da upravo kod adolescenata koji odrastaju u problematičnim porodicama dolazi do ispoljavanja nekih od oblika poremećaja u ponašanju (Stepanović, 2019).

Jedan od najpoznatijih i najčešće korišćenih upitnika za procjenu porodičnog funkcionisanja proizlazi iz multidimenzionalnog pristupa *Olsonov cirkumpleks model bračnih i porodičnih odnosa*, utemeljenog na konceptu tri neophodne dimenzije za razumijevanje funkcionisanja porodice (Olson, 2008, 2011): kohezivnost, fleksibilnost i komunikacija. Kohezivnost predstavlja emotivnu povezanost članova porodice. Fleksibilnost je kapacitet za promjenu vođstva u porodici, promjenu u odnosima među ulogama i u pravilima tih odnosa, kao i u dogovaranju. Komunikacija predstavlja pospješujuću dimenziju porodičnog funkcionisanja u pravcu pozitivne komunikacione sposobnosti na dijadnom, trijadnom i na nivou cjelokupnog sistema porodice. Model postulira da uravnotežene porodice imaju znatno adekvatniju komunikaciju, u odnosu na neuravnotežene, te da im je zadovoljstvo porodičnim funkcionisanjem znatno izraženije (Olson, 2008, 2011). Prva dva aspekta porodičnog funkcionisanja – kohezivnost i fleksibilnost – predstavljaju tzv. balansirane dimenzije porodičnog funkcionisanja, karakteristične za dobro porodično funkcionisanje. Ekstremne vrijednosti ovih dimenzija zalaze u nivo lošeg porodičnog funkcionisanja i opisuju se kao nebalansirani aspekti dimenzija. Nebalansirani aspekti kohezivnosti označeni su kao neuključenost i isprepletenost. Nebalansirani aspekti fleksibilnosti označeni su kao rigidnost i haotičnost.

Na osnovu ovako definisanih aspekata i dimenzija porodičnog funkcionisanja, napravljena je nova tipologija porodica od šest tipova, u skladu s tim

i tipova roditeljstva. Samo prvi tip porodice opisuje zdravu i funkcionalnu porodicu s demokratskim stilom roditeljstva. Ova porodica označena je kao uravnotežena i ima sljedeće karakteristike: na najbolji mogući način izlazi na kraj sa svakodnevnim stresogenim sadržajima, interpersonalnim relacijama i promjenama koje se tokom vremena dešavaju u porodici. Malo je vjerovatno da se ove porodice sretnu u terapiji. Ostali stilovi: autoritarni, permisivni, odbacujući, nezainteresovani stvaraju potencijalno problematično porodično funkcionisanje (Olson, 2011).

Adolescencija

Adolescencija predstavlja period života koji nas vodi od djetinjstva ka odrastanju (Bojanin i sr., 2012), na što ukazuje i samo porijeklo termina (lat. *adolescere*, što znači ‘preći u odraslo doba’).

Psihologija i psihijatrija su dugo poznavale samo odrasle, a zatim odrasle i djecu. Sol Niktern (Sol Nichtern) zaključuje da adolescencija, kao razvojno doba, počinje da se zapaža u vrijeme industrijske revolucije u XIX vijeku. Prvu studiju o adolescenciji je 1904. godine objavio Sten Hol. Danas psiholozi adolescenciju dijele na ranu, srednju i poznu. Iako se Frojd i njegovi savremenici nijesu pretjerano bavili ovom oblašću, pravi opis adolescencije započinje onim što su oni pisali. Period adolescencije prepoznaju kao vrijeme puberteta i „ponavljanje” infantilnog seksualnog perioda. Oni ističu da se rijetko u ovom periodu sreću konflikti koji nemaju prethodnika u infantilnoj seksualnosti. Iskustva puberteta mogu riješiti konflikte ili ih dodatno iskomplikovati. Pubertet nastaje nakon prijatne ravnoteže latencije, u kojima su učvršćeni izvjesni neprijateljski stavovi prema seksualnim nagonima. Za ovaj period psihoseksualnog razvoja važne aspekte predstavljaju: kontradiktornost u različitim aspektima (u odnosu prema sebi i drugima, u socijalnom i interpersonalnom funkcionisanju, u načinu prevazilaženja strahova i odnosu prema sopstvenoj seksualnosti) i sklonost ka istopolnom druženju. Veću pažnju na ovaj period skreće (kasnije) psihoanalitičar E. Erikson svojom psihosocijalnom teorijom razvoja i modelom „životnih kriza” (Erikson, 2008). U njegovom modelu peta razvojna faza predstavlja period adolescencije na koju je stavljen poseban akcenat: period prelaska iz djetinjstva u odraslo doba. Za zdravu, odraslu ličnost od najvećeg je značaja ono što se dešava tokom ovog perioda. Adolescencija je najburniji period u životu jer se u njemu prelamaju svi problemi i sva dobra i loša rješenja iz ranijih životnih faza i ranijih razvojnih kriza.

Savremeni autori, oslanjajući se na ove dvije teorije, daju sveobuhvatnije sagledavanje adolescencije na koje se pozivaju novija istraživanja.

Promjene u adolescentnom dobu

Bitno je napomenuti da su promjene koje se dešavaju u adolescentnom dobu individualne i samim tim različite u zavisnosti od osobe do osobe. Iz tog razloga ne može se odrediti tačna dužina trajanja adolescencije. Ono što je poznato jeste da uključuje period od jedanaeste/dvanaeste godine pa do dvadesete/dvadeset pete godine (Bojanin i sr., 2012).

Promjene koje se dešavaju u ovom periodu odrastanja dijele se u pet grupa (isto, 2012). Ukratko ćemo se osvrnuti na svaku od njih, osim na bihevioralne koje nas najviše zanimaju u skladu s problematikom kojom se bavimo u radu.

1. Fizičke – tjelesne promjene, sposobnost reprodukcije;
2. Kognitivne – napredniji način razmišljanja, apstrahovanje ideja, mogućnost hipotetiziranja, razmišljanje postaje multidimenzionalno, a stvari sve češće shvataju kao relativne a ne kao apsolutne;
3. Emocionalne – složeniji doživljaj sebe, emocionalno sazrijevanje i stvaranje sopstvenog identiteta;
4. Socijalne – formiranje vršnjačkih grupa, poistovjećivanje i osjećaj pripadnosti grupi, povećana potreba za intimnošću;
5. Bihevioralne – promjene ponašanja.

Uz sve promjene koje prate adolescenciju, potpuno je logično da dolazi i do promjena u ponašanju. Kako su adolescenti skloni istraživanju i eksperimentisanju, javlja se i mogućnost razvoja rizičnog oblika ponašanja. Međutim, promjene u ponašanju pomažu adolescentima da oblikuju svoj identitet, isprobaju i otkriju nove sposobnosti donošenja odluka, realno počnu da procjenjuju sebe, steknu vršnjačko prihvatanje i poštovanje.

Pored pozitivnih stvari koje donose promjene u ponašanju, postoje i one negativne. Adolescentni rizici u koje se upuštaju eksperimentisanjem mogu ih dovesti u veliku opasnost. Zato je neophodno adolescente voditi i usmjeravati kako bi svoju potrebu za različitim oblicima ponašanja usmjerili ka konstruktivnim oblicima. Studijama je određeno koji znaci u ponašanju adolescenata ukazuju na to da rizično ponašanje prevazilazi eksperimentisanje, pa je moguće na osnovu toga odreagovati na vrijeme. Mogućnost nastanka problematičnog ponašanja ogleda se u školskom neuspjehu i napuštanju škole, delinkventnom ponašanju, u učestvovanju u nasilju. Kako bi se smanjio rizik od nastanka problematičnog ponašanja, neophodno je da adolescenti odrastaju u pozitivnom porodičnom okruženju; da ostvare dobar odnos sa bar jednom odraslom osobom; da imaju odgovarajuću podršku. Ono za što se može reći da je veoma bitno i da ima najveći uticaj na adolescente jeste njihovo okruženje. Ukoliko je ono stabilno, znatno se smanjuje mogućnost za nastanak problematičnog ponašanja.

Budući da se u ovom radu bavimo porodičnim funkcionisanjem, moramo napomenuti da porodica ima najznačajniju ulogu u adolescentnom dobu. Kako adolescencija na neki način predstavlja period odvajanja od porodice i početak nezavisnosti, to ne mora da znači nužnu pobunu protiv roditelja. Jasno je da je za to potrebno da su prethodni odnosi i porodično funkcionisanje bili stabilni.

Poremećaj ponašanja

Poremećaje ponašanja odlikuje ponavljano i trajno prisustvo antisocijalnog, agresivnog i izazivačkog ponašanja koje se u bitnoj mjeri razlikuje od socijalno očekivanog ponašanja (Bojanin i sr., 2012). Poremećaje ponašanja odlikuje izražena sklonost ka započinjanju tuča, krađe, bježanje od kuće, suprotstavljanje autoritetu. Neophodno je da postoje ekstremni i trajni obrasci ovakvog ponašanja koji imaju negativne posljedice po dijete kako bi se postavila dijagnoza.

S medicinske tačke gledišta ovo je heterogena grupa poremećaja, s višestrukim činiocima nastanka, ali bez mnogo nedoumica.

S psihološke, sociološke i šire društvene tačke gledišta, kategorija poremećaja ponašanja još uvijek je puna terminoloških, teorijskih i terapijskih nedoumica.

U medicinskim udžbenicima i priručniku dijagnostičkih kriterijuma evropske MKB 10 klasifikacije bolesti, poremećaj ponašanja definisan je kao ponovljeno i trajno prisustvo antisocijalnog, agresivnog i izazivačkog ponašanja, koje se u bitnoj mjeri razlikuje od socijalno očekivanog ponašanja za uzrast; u ovu kategoriju ne spadaju nestašluci i adolescentni bunt (SZO 1992). Nalazi se u velikoj grupi dijagnoza od F 90 do F 98, a sam poremećaj ponašanja definisan je dijagnozom F 91. Ova grupa sadrži poremećaje ponašanja ograničene na porodičnu sredinu, nesocijalizovane i socijalizovane poremećaje, poremećaje u vidu protivljenja, prkosa i druge. Osnovni oblici ponašanja koje srećemo u ovoj kategoriji jesu: učestale tuče ili zastrašivanja drugih, surovost prema ljudima ili životinjama, destruktivna ponašanja prema imovini, krađe, laganje, izostajanje iz škole, uz bježanje iz škole i od kuće, neobjašnjivi i neprovocirani napadi bijesa, provokativna i prkosna ponašanja, neposlušnost i drskost u ponašanju. Svi navedeni oblici, sami za sebe, mogu biti dovoljni za postavljanje dijagnoze u minimalnom trajanju od šest mjeseci (Pejović, Milovančević, 2012).

Sa sociološke tačke gledišta postavlja se dilema imena poremećaja: da li je to poremećaj ponašanja ili poremećaj u društvenom ponašanju? Dilema postaje jasnija kad se ima na umu da se s poremećajem ponašanja ne srećemo samo u medicini, psihologiji i psihoterapiji, već i u socijalnoj sredini, ali i u sudskim i vaspitnim institucijama. Iz svega navedenog, jasno je da su vršnjačko nasilje ili neki drugi vid ispoljavanja agresije i nepoštovanje definisanih normi školskog

ponašanja jedan od vidova poremećaja ponašanja, kojima se bavimo u ovom radu.

Istraživanjima se ukazuje na povezanost rano dijagnostikovanog poremećaja ponašanja u djetinjstvu i kasnijeg postavljanja dijagnoze antisocijalnog poremećaja ličnosti (Pejović Milovančević, 2012, Popović, 2012). Međutim, takođe postoje i dijagnostikovani vidovi poremećaja ponašanja u adolescentnom dobu koji ne ukazuju na antisocijalni sklop ličnosti. Poremećaj ponašanja definiše širok dijapazon ponavljajućih antisocijalnih obrazaca. S jedne strane imamo predde-linkventne obrasce koji u svojoj osnovi ne moraju obavezno imati antisocijalni sklop. Oni mogu biti dio razvojne krize ili izazvani određenom situacijom. Dok, s druge strane imamo ponašanja koja imaju crte maloljetničke delinkvencije, kao što su krađa, podmetanje požara, vandalizam, agresija i sl. Ovakav vid poremećaja otkriva se još u ranom uzrastu, u čijoj se osnovi nalazi antisocijalni sklop i sklonost ka antisocijalnom poremećaju ličnosti u kasnijem uzrastu (Radulović, 2007). Za razumijevanje antisocijalnog ponašanja i antisocijalnog poremećaja ličnosti, postoje dva modela razumijevanja u DSM IV klasifikaciji. Oni su određeni kao dječiji i adolescentni tip poremećaja u ponašanju. Razlika između ova dva tipa se ogleda u tome da djeca koja prije adolescencije manifestuju pokazatelje poremećaja u ponašanju, kasnije po pravilu nastavljaju da manifestuju sve simptome i u odrasloj dobi (Loeber, 1990). Međutim, ukoliko se u adolescentnom dobu jave simptomi poremećaja u ponašanju, oni mogu biti prolaznog karaktera.

Porodična sredina kao uzročnik pojave poremećaja ponašanja

U praksi je dokazano da djeca s poremećajem ponašanja češće potiču iz porodica koje su nižeg socioekonomskog statusa, niskih zarada i nižeg obrazovnog nivoa. Najčešći porodični činioci s poremećenim ponašanjem djece jesu (Bojanin i sr., 2012):

- nepripremljenost roditelja za složenu ulogu podizanja djece
- slaba roditeljska briga, nezainteresovanost, nedostatak podrške
- uskraćivanje pozitivnih emocija
- kruta porodična disciplina
- bračna nesloga
- višechlanost porodice i poremećeni vrednosni sistemi porodične egzistencije i dr.

Agresivnost roditelja koja je usmjerena direktno prema djetetu ili nasilnički partnerski sukobi takođe dovode do nastajanja nasilničkog ponašanja djeteta, po principu usvajanja ponašanja po modelu. Djeca koja imaju problema s poremećajem ponašanja udružuju se u vršnjačke grupe sa sebi sličnima, gdje zajedno učestvuju u različitim oblicima vandalizma, nasilničkog ponašanja, krađama itd.

Pored navedenih činjenica, koje su povezane s porodičnom sredinom u kojoj djeca odrastaju, danas se susrećemo s novim odlikama porodičnog funkcionisanja, gdje možemo reći da porodica umjesto primarne zajednice na neki način postaje sekundarna. Budući da je svijet uznapredovao u ekonomskom, tehnološkom i obrazovnom smislu, dolazimo i do drugačijih pokazatelja. Zanimljiva je činjenica da roditelji danas sve manje vremena provode u krugu porodice. Ekonomski razvoj i napredak na svim poljima, koji se ostvaruju u XXI vijeku, donijeli su sa sobom značajne promjene i u stilu življenja. Suočeni smo sa činjenicom da ljudi sve više vremena provode na poslu, a sve manje u krugu porodice. Iako je i dalje obavezno radno vrijeme osam sati dnevno, sve je više zastupljen i prekovremeni rad kako bi se obezbijedila materijalna sigurnost i ispratili razni nametnuti trendovi koji zahtijevaju određena materijalna sredstva, a sve to da bismo išli ukorak s vremenom i bili prihvaćeni od grupe.

Metode i rezultati istraživanja

Ciljevi istraživanja

Ciljeve istraživanja definisali smo kroz dva aspekta: naučni i društveni.

Naučni cilj istraživanja ogleda se u:

- 1) definisanju porodičnog funkcionisanja porodica čija djeca adolescentnog uzrasta imaju izrečenu mjeru 'pojačanog roditeljskog nadzora';
- 2) upoređivanju funkcionisanja ovih porodica sa funkcionisanjem porodica čija djecu nemaju pomenutu disciplinsku meru.

Društveni ciljevi istraživanja ogledaju se u:

- 1) stavljanju akcenta na porodično funkcionisanje, koje je osnovni uzrok ispoljavanju problematičnog ponašanja učenika adolescentnog uzrasta, kojima je izrečena mjera 'pojačanog roditeljskog nadzora';
- 2) korišćenju dobijenih rezultata za strukturiranje savjetodavnog rada s roditeljima učenika problematičnog ponašanja i eventualno strukturiranje preventivnih programa po pitanju opisane problematike.

Hipotetički okviri

Opšta hipoteza

Problematično porodično funkcionisanje predstavlja osnovni uzrok nastajanja problematičnog ponašanja djece adolescentnog uzrasta u školskom okruženju – zbog čega su dobili mjeru 'pojačanog roditeljskog nadzora'.

Posebne hipoteze

Našu generalnu hipotetičku tvrdnju operacionalizovali smo preko sljedećih posebnih hipoteza:

1. Porodice učenika s ‘pojačanim roditeljskim nadzorom’ ispoljavaju nizak nivo kohezivnosti, fleksibilnosti, komunikativnosti i zadovoljstva porodičnim funkcionisanjem.
2. Porodice učenika s ‘pojačanim roditeljskim nadzorom’ ispoljavaju visok nivo neke od nebalansiranih dimenzija koje govore o problematičnom porodičnom funkcionisanju.
3. Roditeljski stil učenika s ‘pojačanim roditeljskim nadzorom’ pripada nekom od problematičnih stilova (autoritarni, permissivni, odbacujući, nezainteresovan).
4. Učenici s ‘pojačanim roditeljskim nadzorom’ potiču iz nepotpunih porodica (žive s jednim roditeljem).
5. Učenici s ‘pojačanim roditeljskim nadzorom’ potiču iz porodica nižeg socijalnog statusa.

Tok istraživanja

Istraživanje je sprovedeno u periodu između januara i juna 2021. godine u dvije osnovne škole, od kojih je jedna bila iz centralne gradske opštine Grada Beograda, a jedna iz prigradskog naselja – OŠ „Jovan Miodragović“ opština Vračar i OŠ „Aleksa Šantić“ Kaluđerica.

Kriterijumi uključivanja u istraživanje bili su:

- a) učenici koji su dobili mjeru ‘pojačanog roditeljskog nadzora’ na sjednicama Nastavničkog vijeća tokom školske 2020/2021. godine;
- b) spremnost ispitanika – roditelja (bilo da se radilo o istraživačkoj grupi ili kontrolnoj grupi), za učešće u istraživanju potpisivanjem Formulara informisanog pristanka.

Testovi koje su roditelji popunjavali bili su iz kategorije samopopunjavajućih. Roditelji su ih dobili od razrednih starješina, popunjavali ih u kućnim uslovima i narednih dana vraćali popunjene.

Uzorak istraživanja

Shodno problemu i ciljevima rada, opredijelili smo se za uzorak roditelja čija djeca pohađaju VII i VIII razred osnovne škole i adolescentnog su uzrasta. Razlog odabira baš ovog školskog uzrasta je početak adolescentnog doba koje, kako za djecu tako i za njihove roditelje, predstavlja turbulentan period života. U ovom uzrastu može doći do prvih simptoma socijalizovanog

i nesocijalizovanog poremećaja ponašanja, koji se u starijem adolescentnom uzrastu ili gube ili strukturišu u neki komplikovaniji vid psihičkog poremećaja.

Istraživačku grupu činilo je 30 roditeljskih parova djece adolescentnog uzrasta koji su dobili mjeru 'pojačanog roditeljskog nadzora', ravnomjerno raspoređenih po mjestu boravka.

Ispitivani očevi su, u momentu istraživanja, bili starosti od 41 do 52 godine, prosječne starosti od 46,93 godina. Uglavnom su dolazili iz gradske sredine, njih 18 (60%), dvoje je – 2 (6,66%) dolazilo iz predgrađa, 6 (20%) iz manjeg grada, a 4 (13,3%) iz seoske sredine.

Ispitivani očevi su uglavnom imali više i visoko školsko, tj. fakultetsko obrazovanje: njih 16 (53,33%), ostalih 14 (46,66%) imalo je završenu srednju školu.

Ispitivane majke su, u momentu istraživanja, bile starosne dobi od 37 do 52 godine, prosječne starosti od 44,13 godina. Uglavnom su dolazile iz gradske sredine, njih 23 (76,66%), 6 iz manjeg grada (20%), a 1 (33,33%) iz seoske sredine.

Ispitivane majke uglavnom su imale završenu srednju školu 15 (50%). Druga polovina ispitivanih majki je prema obrazovanju raspoređena na sljedeći način: 13 (43,33%) završen fakultet i 2 (6,66%) završene poslijediplomske magistarske i doktorske studije. Stepenn obrazovanja majki se neznatno razlikuje od obrazovanja očeva u smislu posjedovanja višeg stepena obrazovanja majki u odnosu na očeve.

Socioekonomske i materijalne aspekte procjenjivali smo na osnovu mjesta stanovanja i na osnovu mjesečnih prihoda porodice. Od 30 ispitanih porodica, njih 15 (50%) žive u stanovima, a 15 (50%) u kućama. Što se tiče mjesečnih primanja, njih 10 (33,3%) jeste iz porodica s mjesečnim primanjima između 30.000 i 60.000 dinara, 15 (50%) iz porodica s mjesečnim primanjima između 60.000 i 120.000 dinara i 5 (16,66%) iz porodica s mjesečnim primanjima preko 120.000 dinara.

Varijable istraživanja

Ovom vrstom istraživanja ne mogu da se identifikuju kauzalni odnosi te ne možemo striktno govoriti o nezavisnim varijablama kao uzrocima, a zavisnim kao ishodima. Ipak, generalni stav je da porodično funkcionisanje kao dispozicioni faktor uzrokuje poremećaj ponašanja kod djece adolescentnog uzrasta, tako da bi na osnovu pretpostavljenih kauzalnih odnosa kao:

Nezavisne varijable odredili: dimenzije porodično funkcionisanje

Zavisne varijable odredili: vrsta zavisnosti – kategorička varijabla s dvije kategorije: poremećaj ponašanja i bez identifikovanog poremećaja.

Instrumenti istraživanja

Teorijska osnova upitnika korišćenog u istraživanju je Cirkumpleksni model bračnog i porodičnog sistema Dejvida Olsona. Sadašnja verzija FACES IV utemeljena je na tri koncepta koji su, po mišljenju autora modela, neophodni za razumijevanje funkcionalne porodice: **kohezivnost, fleksibilnost i komunikacija**. U posljednjoj reviziji modela pridodata je skala **zadovoljstva**. Razvijeno je osam skala, od kojih šest mjere porodičnu kohezivnost i fleksibilnost, a preostale dvije procjenjuju porodičnu komunikaciju i porodično zadovoljstvo. Od navedenih šest skala, koje su označene kao dimenzije porodičnog funkcionisanja, dvije su osnovne: **kohezivnost i fleksibilnost**. Kao centralne dimenzije navedenog modela, označene su izbalansirane skale. Ostale četiri skale koje takođe predstavljaju dimenzije porodičnog funkcionisanja, označene kao neizbalansirane, zapravo su ekstremne vrijednosti osnovnih dimenzija (Dukanac, 2013). U domaćoj literaturi postoji neusaglašenost prevoda imena neizbalansiranih dimenzija. U istraživanju koje slijedi postoji opredjeljenost za sljedeća imena: dimenzije neizbalansirane kohezivnosti nazvane su: **neuključenost i upletenost**; dok su skale neizbalansirane fleksibilnosti nazvane: **rigidnost i haotičnost**.

Kohezivnost se definiše emocionalnom povezanošću koju članovi porodice osjećaju jedni prema drugima. Kreće se od ekstremno niskih nivoa koje predstavljaju neizbalansiranu dimenziju – **neuključenost**, preko tri nivoa balansirane kohezije do ekstremno visokih vrijednosti neizbalansirane dimenzije – **upletenost**.

Porodična fleksibilnost se definiše kao kvalitet i izraz liderstva i organizacije, odnosa među ulogama, pravila i odgovora vezanih za odnose. Kreće se od ekstremno niskih nivoa koji predstavljaju neizbalansiranu dimenziju – **rigidnost**, preko tri nivoa balansirane fleksibilnosti do ekstremno visokih vrijednosti neizbalansirane dimenzije – **haotičnost** (Olson, 2008, 2011).

Glavna odlika ovog modela je sljedeća: balansirani nivoi kohezije i fleksibilnosti više vode ka zdravom porodičnom funkcionisanju, dok su neizbalansirani nivoi osnovnih dimenzija povezani s problematičnim porodičnim funkcionisanjem. Ove četiri, neizbalansirane, skale pouzdane su i validne u diferencijaciji problematičnih i neproblematičnih porodica.

U Slikovnoj tabeli 1 dat je opis balansiranih i neizbalansiranih dimenzija FACES IV kao i opis dviju novih skala.

Tabela 1: *Deskripcija dimenzija i skala FACES IV*

Dimenzije porodičnog funkcionisanja	Neizbalansirane	Izbalansirane	Neizbalansirane
Kohezivnost: mjeri svaku od sljedećih stavki: emocionalnu vezanost, granice, koalicije, vrijeme, prostor, prijatelji, donošenje odluka, interesovanje i reakcije.	Neuključenost: često ekstremno emocionalno razdvojene, malo zajedničkih aktivnosti između članova, značajna je nezavisnost i izdvojenost pojedinih članova, pojedinci „gledaju svoja posla“ i vrijeme provode odvojeno, nemaju mogućnosti da se obrate jedni drugima za pomoć.	Ostvaruju više nivoe funkcionalnosti kroz život, donose zajedničke odluke, supružnici se međusobno podržavaju, odlikuje ih emocionalna bliskost i odanost svim članovima porodice, vrijeme koje provode zajedno je značajnije od onoga koje provode samostalno.	Upletenost: postoji ekstremno visoka emocionalna bliskost, a odanost se zahtijeva od svih članova, pojedinci su veoma zavisni jedni od drugih, prisutan je nedostatak individualnosti i ličnog prostora, energija pojedinca usmjerava se unutar porodice, a van porodice imaju malo prijatelja i aktivnosti.
Fleksibilnost: odnosi se na obim do kojeg je porodični sistem fleksibilan i sposoban da se mijenja; obuhvata sposobnost: promjenu postojećih uloga, vođstva i postojećih pravila unutar porodice.	Rigidnost: rigidno vođstvo i donošenje odluka od strane vođe koji kontroliše sve ostale.	Odlikuje ih umjerenost i stabilnost u promjenama. Oni posjeduju demokratsko i egalitarno vođstvo, demokratski pristup u donošenju odluka, otvoreno dogovaranje s uključivanjem djece, uloge i pravila se prema fazi i potrebi mijenjaju.	Haotičnost: haotični odnosi s ograničenim vođstvom, impulsivno donošenje odluka i nejasne uloge koje se često mijenjaju od strane pojedinca.
Komunikativnost	Smatra se odlučujuće pospješujućom dimenzijom, u smislu pospješivanja kretanja ostalim dvijema dimenzijama; precjenjuje se u odnosu na porodično grupni kvalitet vještine slušanja, govorenja, jasnoće govora, mogućnost praćenja kontinuiteta razgovora, uvažavanja i poštovanja drugih naspram isticanja sebe.		
Zadovoljstvo	Definisana je kao stepen do kojeg su članovi porodice srećni i ispunjavaju jedni druge; definisano je zadovoljstvo kohezivnošću, zadovoljstvo fleksibilnošću i zadovoljstvo komunikacijom.		

Analizom odgovora Olsonovog upitnika za procjenu porodičnog funkcionisanja (FACES IV), ustanovljeno je da je prosječno u 78% odgovora ukazano na

smanjenu funkcionalnost porodice. Kada je svih šest skala analizirano, prediktivna na podesnost kretala se u opsegu 84%–99% (prosjeak 92%). Ukupni Cirkumpleks ratio skor manifestovao je adekvatnu prediktivnu valjanost u prosječno 85% slučajeva.

Tabela 2: *Deskriptivna statistika*

Očevi/Majke	M	SD	Min.	Max.	Sk	Ku	Broj pitanja	α
Kohezivnost	26,9/28,1	4,3/ 4,1	18/20	35/35	-0,12/-0,4	-0,83/-0,79	7/7	,83/,83
Fleksibilnost	25,2/25,4	3,3/3	18/19	32/35	-0,44/0,12	-0,38/-0,18	7/7	,60/,54
Neuključenost	17,9/17,7	3,6/4	9/8	26/26	-0,21/-0,03	0/-0,62	7/7	53/63
Upletenost	16,8/16,7	3,5/3,9	7/7	29/26	0,57/0,03	0,64/-0,16	7/7	,53/63
Rigidnost	18,6/18,4	3,6/3,4	10/10	29/27	0,06/0,4	0,42/0,21	7/7	,59/50
Haotičnost	15,7/16,6	3,8/3,8	7/8	27/33	0,21/0,4	-0,21/1,87	7/7	,69/,59
Komunikativnost	37,5/38,9	6,3/5,5	18/27	50/50	-0,43/0,04	0,52/-0,55	10/10	,90,87/
Zadovoljstvo	35,3/35,5	7,5/6,9	18/20	50/50	0,15/0,39	-0,63/-0,88	10/10	,94/,92

Opis statističkih procedura

U okviru deskriptivne statistike kategorički podaci postavljeni su frekvencijama (N) i (%), a varijable mjerene na intervalnom nivou aritmetičkom sredinom (M) i standardnom devijacijom (SD). Razlika u porodičnom funkcionisanju, ispitivana u odnosu na kontrolne grupe, analizirana je multiplom analizom varijanse za svaku od datih varijabli posebno. Analize na nivou roditelja rađene su posebno za očeve, a posebno za majke, kako bi se ispitale razlike na pojedinim dimenzijama porodičnog funkcionisanja.

Tabela 3: *Interkorelacija skala porodičnog funkcionisanja (procjena oca)*

	1	2	3	4	5	6	7	8
1. Kohezivnost	/	,59**	-,58**	-,11	,17	-,51**	,80**	,79**
2. Fleksibilnost		/	-,39**	-,15	,24**	-,41**	,62**	,61**
3. Neuključenost			/	,29**	-,05	,59**	-,61**	-,53**
4. Upletenost				/	,36**	,45**	-,26**	-,19*
5. Rigidnost					/	-,09	,08	,14
6. Haotičnost						/	-,57**	-,55**
7. Komunikativnost							/	,86**
8. Zadovoljstvo								/

Tabela 4: Interkorelacija skala porodičnog funkcionisanja (procjena majke)

	1	2	3	4	5	6	7	8
1. Kohezivnost	/	,58**	-,63**	-,25**	,01	-,40**	,71**	,67**
2. Fleksibilnost		/	-,33**	-,11	,16	-,48**	,51**	,45**
3. Neuključenost			/	,15	,07	,40**	-,64**	-,50**
4. Upletenost				/	,28**	,38**	-,13	-,07
5. Rigidnost					/	-,01	,07	,14
6. Haotičnost						/	-,47**	-,43**
7. Komunikativnost							/	,84**
8. Zadovoljstvo								/

Tabela 5: Analiza varijanse oca – skorovi

	Grupa s problemima u ponašanju		Opšta populacija		<i>F</i>	<i>df_b</i>	<i>df_w</i>	<i>p</i>	η_2
	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>					
Kohezivnost	27,40	2,51	30,60	3,58	20,19	3	115	,000	,35
Fleksibilnost	26,03	2,09	27,17	2,64	8,89	3	115	,000	,09
Neuključenost	18,23	2,61	15,77	3,35	5,86	3	115	,001	,13
Upletenost	16,97	2,88	16,47	3,95	,84	3	115	,472	,02
Rigidnost	17,70	3,01	20,00	4,08	2,62	3	115	,054	,06
Haotičnost	15,97	3,41	13,87	4,72	3,96	3	115	,010	,09
Komunikacije	37,57	4,02	41,90	6,24	8,94	3	115	,000	,19
Zadovoljstvo	34,10	5,47	41,90	6,28	14,66	3	115	,000	,28

Tabela 6: Analiza varijanse majke – skorovi

	Grupa s problemima u ponašanju		Opšta populacija		<i>F</i>	<i>df_b</i>	<i>df_w</i>	<i>p</i>	η_2
	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>					
Kohezivnost	27,30	3,54	31,57	2,39	12,15	3	115	,000	,24
Fleksibilnost	24,57	2,66	26,73	3,60	3,21	3	115	,026	,18
Neuključenost	19,60	3,93	15,40	3,07	6,54	3	115	,000	,15
Upletenost	18,00	3,94	15,97	3,59	1,86	3	115	,140	,05
Rigidnost	17,87	3,03	19,07	4,34	,67	3	115	,575	,02
Haotičnost	17,40	2,66	15,03	5,73	2,50	3	115	,063	,06
Komunikativnost	36,87	5,69	43,07	4,70	9,36	3	115	,000	,20
Zadovoljstvo	33,50	6,54	40,87	6,10	11,18	3	115	,000	,23

Diskusija rezultata istraživanja

Prateći dobro praksu izlaganja rezultata, neophodno je na početku diskusije naglasiti da smo kao prvi zadatak obrade rezultata uradili psihometrijske karakteristike zadatog testa FACES IV porodičnog funkcionisanja. Osnovne psihometrijske i deskriptivne karakteristike (aritmetička sredina i standardna devijacija; pouzdanost skala određena Kronbah α koeficijentom, koeficijenti asimetrije i interkorelacija skala) u skladu su s rezultatima ranijih istraživanja i u našoj sredini, ali i u sredini nastanka instrumenta (Olson, 2008, Đerković, 2011, Ranković, 2012).

Konzistentnosti skala FACES IV u našem uzorku istraživanja šarolike su i kreću se od .50 do .90 kod majki i od .53 do .94 kod očeva. Kod majki, skale koje imaju konzistentnost ispod .60 su sljedeće: balansirana skala – Fleksibilnost: .54; neizbalansirane skale – Rigidnost: .50 i Haotičnost: .59. Ove konzistentnosti se smatraju niskim. Kod očeva, skale koje imaju konzistentnost ispod .60 su neizbalansirane skale: Neuključenost: .53; Upletenost: .53 i Rigidnost: .59. Ove konzistentnosti se, takođe, smatraju niskim. Niska konzistentnost skala smanjuje njihovu sposobnost koreliranja s drugim skalama testa, ali i njihovu prediktivnost. U svakom slučaju ovako niske konzistentnosti pojedinih skala FACES IV predstavljaju donekle ograničenja u tumačenju rezultata. Pokazatelji interne konzistentnosti ukupnog uzorka za skale koje navode autori su sljedeće: balansirana Kohezivnost: .89; Neuključenost: .87; Upletenost: .77; balansirana Fleksibilnost: .84; Rigidnost: .82; Haotičnost: .86; Komunikacije: .90 i Zadovoljstvo: .92 (Olson, 2008, 2011). Pokazatelji interne konzistentnosti u nekim domaćim istraživanjima niži su od ovih i kreću se od .08 za Fleksibilnost u muškom uzorku do .94 za Zadovoljstvo u muškom uzorku (Đerković, 2011, Ranković, 2012). U Tabeli 7 dat je pregled Kronbah alfa – α našeg uzorka istraživanja majki i očeva, dva istraživanja u našoj sredini i Olsonovog uzorka.

Tabela 7: Pregled pouzdanosti FACES IV mjerene Kronbah alfa koeficijentom u različitim istraživanjima

Skala FACES IV	1. α naš uzorak majki	2. α naš uzorak očeva	3. α uzorak majki I domaće istraživanje	4. α uzorak očeva I domaće istraživanje	5. α uzorak majki II domaće istraživanje	6. α uzorak očeva II domaće istraživanje	7. α Olsonov uzorak
Kohezivnost	,83	,83	,73	,81	,43	,58	,89
Fleksibilnost	,54	,60	,61	,62	,41	,08	,84
Neuključenost	,63	,53	,39	,45	,45	,49	,87
Upletenost	,63	,53	,72	,57	,47	,38	,77
Rigidnost	,50	,59	,76	,53	,49	,61	,82
Haotičnost	,59	,69	,39	,66	,53	,55	,86
Komunikativnost	,87	,90	,59	,92	,92	,92	,90
Zadovoljstvo	,92	,94	,89	,94	,90	,93	,92

Rezultati našeg istraživanja u skladu su sa opštom postavljenom hipotezom i djelimično u skladu sa posebno postavljenim hipotezama.

Opštom postavljenom hipotezom pretpostavljeno je da problematično porodično funkcionisanje predstavlja generator uzroka nastajanja problematičnog ponašanja djece adolescentnog uzrasta u školskom okruženju, zbog čega im je izrečena mjera 'pojačanog roditeljskog nadzora'.

Generalno govoreći, ova hipoteza je potvrđena. Porodično funkcionisanje istraživačke grupe se razlikuje od porodičnog funkcionisanja kontrolne grupe. Moglo bi se reći da porodično funkcionisanje predstavlja jedan od generatora nastajanja problematičnog ponašanja djece adolescentnog uzrasta u školskom okruženju.

Posebno postavljene hipoteze su djelimično potvrđene, a djelimično opovrgnute, što ćemo u narednom tekstu obrazložiti.

Porodično funkcionisanje procijenjeno od strane očeva u saglasnosti je s prve tri postavljene posebne hipoteze, koje govore da ispitivana grupa istraživanja ispoljava niži stepen nekih od balansiranih dimenzija, karakterističnih za uspješno porodično funkcionisanje, viši stepen nekih od neizbalansiranih dimenzija, karakterističnih za problematično porodično funkcionisanje a da njihov roditeljski stil odgovara jednom od četiri problematična roditeljska stila. Slijedi precizniji opis porodičnog funkcionisanja istraživačke grupe onako kako ih očevidi vide.

Očevidi adolescenata za svoje porodice smatraju da ne posjeduju attribute uspješnog funkcionisanja: balansirana kohezivnost, jedna od dvije dimenzije koje predstavljaju personifikaciju uspješnog funkcionisanja, nisko je izražena. Zato je neizbalansirana dimenzija kohezivnosti – neuključenost, odnosno ekstremno izražena kohezivnost u negativnom smislu, visoko izražena. Preciznije rečeno, očevidi svoje porodice vide kao ekstremno emocionalno razdvojene, s malo zajedničkih aktivnosti između članova, odvojenim provođenjem vremena i bez mogućnosti da se jedni drugima obrate za pomoć. U ovakvim porodicama se individualnost i nezavisnost visoko vrednuju, a izdvojenost pojedinih članova porodice ide u pravcu „da svako gleda svoja posla“. Ovo je u skladu sa opisima porodica s poremećajem ponašanja u kojima je naglašen aspekt razjedinjenosti, odsustvo bliskosti, zajedništva i povezanosti članova ovih porodica (Marković, 1994). Očevidi adolescenata s poremećajem ponašanja smatraju da je komunikativnost u njihovim porodicama na vrlo niskom nivou i da ne posjeduju pospješujući kvalitet na ostale aspekte porodice. Spekulativno razmišljanje da problem u ponašanju adolescenata predstavlja pokušaj komunikacije adolescenata s razjedinjenom porodicom, postaje razumljiviji (Dimitrijević, 1994). Ovi očevidi su, globalno, vrlo nezadovoljni svojim porodicama, što je u skladu s rezultatima ranijih istraživanja, koja očevide adolescenata s poremećajem

ponašanja opisuju kao fizički odsutne, a ako su prisutni, nezadovoljni su i marginalizovani zbog sopstvenog profesionalnog neuspjeha, nedovoljnog intelektualnog angažmana, nižeg nivoa obrazovanja u odnosu na majke ili nezadovoljni nekim drugim aspektom koji im daje odrednicu inferiornosti i kvalitet posljedične agresivnosti (Marković, 1994). Zbog nisko izražene Kohezivnosti, a visoko izražene Neuključenosti, moglo bi se reći da ovi očevi imaju jedan vid Nezainteresovanog roditeljskog stila prema Olsonovom cirkumpleks modelu (Olson, 2008, Đerković, 2011). Ovaj stil roditeljstva je problematičan za djecu i adolescente, jer ne daje emotivnu podršku i konzistentnost u pravilima i očekivanjima. Djeca i adolescenti ovog roditeljskog stila često ostvaruju niska školska i akademska postignuća.

Porodično funkcionisanje procijenjeno od strane majke, slično procjenama očeva, takođe je u saglasnosti s prve tri postavljene posebne hipoteze, koje govore da ispitivana grupa ispoljava niži stepen balansiranih dimenzija, karakterističnih za uspješno porodično funkcionisanje, viši stepen nekih od neizbalansiranih dimenzija, karakterističnih za problematično porodično funkcionisanje i jedan od četiri problematična roditeljska stila. Slijedi precizniji opis porodičnog funkcionisanja ispitivane grupe onako kako ih majke vide.

Majke adolescenata za svoje porodice smatraju da ne posjeduju attribute uspješnog funkcionisanja: obje balansirane dimenzije i kohezivnost i fleksibilnost, koje predstavljaju personifikaciju uspješnog funkcionisanja, nisko su izražene. Osim toga, neizbalansirana dimenzija kohezivnosti: neuključenost, odnosno ekstremno izražena kohezivnost u negativnom smislu, visoko je izražena. Preciznije rečeno, svoje porodice vide kao ekstremno emocionalno razdvojene, s malo zajedničkih aktivnosti između članova, odvojenim provođenjem vremena i bez mogućnosti da se jedni drugima obrate za pomoć. Kao što smo i kod očeva ovih adolescenata naglasili, ovo je u skladu s ranijim opisima porodičnog funkcionisanja porodica s poremećajem ponašanja u kojima je naglašen aspekt razjedinjenosti, odsustvo bliskosti, zajedništva i povezanosti članova ovih porodica. Majke ovih adolescenata su često uspješnije od svojih muževa, vrlo ambiciozne, kako u svom intelektualnom radu, tako i u odnosu na svoju djecu i uopšte, ali su duboko nesrećne (Marković, 1994). Majke adolescenata smatraju da je komunikativnost u njihovim porodicama na vrlo niskom nivou i da ne posjeduje pospješujući kvalitet na ostale aspekte porodice. Samim tim su vrlo nezadovoljne, globalno, svojim porodicama. Majke adolescenata potpuno identično opisuju porodično funkcionisanje kao i očevi. Zato i imaju identičan roditeljski stil. Zbog nisko izražene kohezivnosti i fleksibilnosti, a visoko izražene neuključenosti za majke, kao i za očeve ovih adolescenata, moglo bi se reći da imaju jedan vid Nezainteresovanog roditeljskog stila prema Olsonovom cirkumpleks modelu.

Na kraju smo uporedili procjene očeva i majki kako bismo lakše razumjeli njihovu disfunkcionalnost. Postoji potpuna saglasnost očeva i majki kada je u pitanju procjena tri od četiri aspekta dobrog porodičnog funkcionisanja: balansirane dimenzije kohezivnosti, skala komunikacije i zadovoljstva. I očevi i majke ispitivane grupe smatraju da je Kohezivnost njihovih porodica mala, komunikacije loše, a opšte zadovoljstvo porodičnim funkcionisanjem nisko. Oko posljednjeg aspekta dobrog porodičnog funkcionisanja: balansirane dimenzije fleksibilnosti – ne postoji usaglašenost. Očevi fleksibilnost procjenjuju kao zadovoljavajuću, dok majke smatraju da je fleksibilnost porodičnog funkcionisanja nisko izražena. Postoji ujednačenost oko procjenjivanja neizbalansiranih dimenzija: i očevi i majke smatraju da je dimenzija neuključenosti, personifikacija lošeg porodičnog funkcionisanja, visoko izražena.

Možemo zaključiti da majke adolescenata ispitivane grupe negativnije i problematičnije procjenjuju svoje porodice od očeva. Nije jednostavno odgovoriti na pitanje zašto je to tako. Da li je u pitanju pojačana zahtjevnost ili strogost majki? Da li je u pitanju sklonost majki ka dramatizaciji problema? Da li je u pitanju izraženija ambicioznost majki i potreba ostvarivanja kroz roditeljstvo? Ili je odgovor u svemu ovome, ostaje pitanje na koje ovo istraživanje ne može da pruži definitivan i potpun odgovor, ali može da pokrene razmišljanja i osmišljavanja adekvatnih preventivnih programa ili prilagođenih intervencija u porodici.

Posljednje dvije posebne hipoteze koje su pretpostavile da učenici koji imaju mjeru 'pojačanog roditeljskog nadzora' potiču iz nepotpunih porodica (život s jednim roditeljem) i/ili da te porodice pripadaju nižem socijalnom statusu, ovim istraživanjem nijesu potvrđene.

Svi učenici istraživačke grupe poticali su iz potpunih porodica.

Socijalni status porodica procjenjivali smo na osnovu stambenog prostora koji posjeduju i u kome žive, kao i na osnovu prosječnih mjesečnih primanja. Petnaest porodica ispitivanog uzorka (50%) živi u adekvatnim stanovima, u kojima njihova djeca imaju zasebne sobe, a 15 (50%) u kućama. Ovaj podatak ne treba da iznenađuje, jer smo istraživanje radili i u području centralnih beogradskih opština i u području prigradskih naselja (u kojima porodice češće žive u sopstvenim kućama, a ne u stambenim zgradama). Ni jedna od ispitivanih porodica nije dala podatak da živi u iznajmljenom stanu ili iznajmljenoj kući. Što se tiče mjesečnih primanja, rezultati istraživanja govore da su ona raspoređena na sljedeći način: deset porodica (33,3%) istraživačke grupe ima mjesečna primanja između 30.000 i 60.000 dinara; petnaest porodica (50%) ostvaruje mjesečna primanja između 60.000 i 120.000 dinara i pet porodica (16,66%) ostvaruje mjesečna primanja preko 120.000 dinara. Moglo bi se reći da jedna trećina ispitivanog uzorka ima skromna mjesečna primanja; jedna polovina uzorka solidna mjesečna primanja, a jedna šestina uzorka više od solidnih mjesečnih primanja.

Ovakav raspored mjesečnih primanja odgovora uobičajenoj raspodjeli socijalnog standarda državnih škola, u kojima je naše istraživanje sprovedeno.

Zaključak

Prikazano istraživanje bavilo se opisivanjem aspekata porodičnog funkcionisanja u nastajanju problema u ponašanju djece ranog adolescentnog uzrasta, zbog koga su dobili vaspitnu mjeru 'pojačanog roditeljskog nadzora'. Iz dostupne literature poznato je da su dječiji i adolescentni problemi u ponašanju ili neki ozbiljniji znaci i simptomi socio ili psihopatoloških entiteta, zapravo eksternalizacija roditeljskih neriješenih individualnih problema ili problema u roditeljskoj dijadi, tj. njihovom funkcionisanju (Kondić, 1984).

To je bio razlog da se u ovom istraživanju opredijelimo za ispitivanje aspekta porodičnog funkcionisanja.

Istraživanjem je potvrđena opšta pretpostavka da problematično porodično funkcionisanje predstavlja generator uzroka nastajanja problematičnog ponašanja djece adolescentnog uzrasta u školskom okruženju, zbog čega su dobili mjeru 'pojačanog roditeljskog nadzora'.

Posebne hipoteze potvrđene su djelimično. Prve dvije hipoteze, koje govore o analizi porodičnog funkcionisanja, potvrđene su u potpunosti.

Analiza porodičnog funkcionisanja u našem istraživanju pomoću Olsonovog cirkumpleks modela i FACES IV upitnika porodičnog funkcionisanja dala je značajne razlike u porodičnom funkcionisanju u odnosu na kontrolnu grupu opšte populacije.

Postoji potpuna saglasnost očeva i majki kada je u pitanju procjena tri od četiri aspekta dobrog porodičnog funkcionisanja: balansirane dimenzije kohezivnosti, skala komunikacije i zadovoljstva. I očevi i majke ispitivane grupe smatraju da je kohezivnost njihovih porodica mala, komunikacija loša, a opšte zadovoljstvo porodičnim funkcionisanjem nisko. Oko posljednjeg aspekta dobrog porodičnog funkcionisanja: balansirane dimenzije fleksibilnosti – ne postoji usaglašenost. Očevi ovu dimenziju procjenjuju kao zadovoljavajuću, a majke je procjenjuju kao nedovoljno izraženu. Takođe postoji neusaglašenost očeva i majki oko izraženosti nebalansirane dimenzije porodičnog funkcionisanja neuključenosti (ekstremno negativno izražen pol dimenzije kohezivnosti i predstavlja jednu od personifikacija lošeg porodičnog funkcionisanja). Majke procjenjuju da je ova dimenzija povišenog stepena izraženosti u njihovom porodičnom funkcionisanju, dok očevi ovu dimenziju ocjenjuju kao prosječno izraženu.

Možemo zaključiti da su majke ispitivane grupe nezadovoljnije i da negativnije ocjenjuju svoje porodično funkcionisanje od očeva, čime našim istraživanjem

dajemo podstrek za osmišljavanje adekvatnih preventivnih programa ili prilagođenih intervencija u porodici.

Treća posebna hipoteza, koja govori o definisanju roditeljskog stila, takođe je potvrđena.

Roditeljski stilovi oba roditelja usaglašeno su nezainteresovani. Ove porodice predstavljaju okvir ili bazu za početak strukturiranja adolescentne problematike. Neophodno je naglasiti da smo ispitivali poremećaj ponašanja u školskoj sredini učenika koji su dobili mjeru 'pojačanog roditeljskog nadzora', što bi po važećoj MKB 10 klasifikaciji odgovaralo socijalizovanom poremećaju ponašanja.

Generalno govoreći, zaključili bismo da je problematično porodično funkcionisanje sa oslabljenom kohezivnošću i fleksibilnošću, narušenim komunikacijama i s malim osjećajem zadovoljstva, uz nezainteresovan roditeljski stil, glavni generator nastanka problema u ponašanju učenika u školskoj sredini, bez obzira na to što dolaze iz potpunih porodica i, uslovno rečeno, nemaju značajnih materijalnih problema.

Preporuka istraživačkog tima bila bi: ponoviti istraživanje u nekoliko školskih godina i proširiti uzorak istraživanja. Dobijeni rezultati mogu biti polazna osnova osmišljavanja preventivnih programa i adekvatnijih porodičnih intervencija.

Literatura

1. Bojanin, S., Popović, M., Deušić, S. (2012). *Psihijatrija razvojnog doba*. Beograd: Institut za mentalno zdravlje.
2. Dimitrijević, I. (1994). Kuća zalazećeg sunca, porodica i alkohol. U. M. Vukov (ur.) *Putevi i stranputice porodice*. Beograd: GIP „Kultura“, str. 54–75.
3. Dukanac, V. (2013). *Povezanost sociopatoloških pojava i psihopatologija adolescenata sa strukturom ličnosti roditelja i porodičnim funkcionisanjem, Doktorska disertacija*. Beograd: FASPER, BU.
4. Dukanac, V, Đurđević, S. (2017). Porodice adolescenata u sudaru sa novim vremenom. Izmenjeno funkcionisanje ili novi vidovi zavisnosti, *Socijalna politika* 2–3, str. 35–51.
5. Đerković, N. (2011). *Afektivno vezivanje članova porodice, porodično funkcionisanje i psihičke teškoće dece, Master rad*, Beograd: Filozofski fakultet, BU.
6. Erikson, H. E. (2008). *Identitet i životni ciklusi*. Beograd: Zavod za udžbenike.

7. Grbić, A. (2017). Razvoj i implementacija zakonodavstva državne brige o porodici i deci u okviru savremenog porodičnog života. *Megatrend revija*, 2. Beograd: Univerzitet "Megatrend", str. 451.
8. Kondić, K. (1984). Povezanost dečijih neurotičnih smetnji sa strukturom ličnosti odnosno patologijom roditelja. *Psihološka istraživanja*. 3. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet – Institut za psihologiju, str. 294–370.
9. Loeber, R. (1990). Development of risk factors of juvenile antisocial behavior and delinquency. *Clin Psychol Rev*, 10, p.1–41.
- a. Olson, D. (2008). *FACES IV Manual*. Minneapolis: MN Life Innovations.
10. Olson, D. (2011). FACES IV and the Circumplex model: Validation study. *Journal of Marital & Family Therapy*, 3(1), p. 64-80.
11. Pejović Milovančević, M. (2012). Poremećaj ponašanja. U: S. Bojanin, S. Popović Deušić (ur.) *Psihijatrija razvojnog doba*. Beograd: Institut za mentalno zdravlje.
12. Radulović, D. (2007). Konceptualni okvir poremećaja ponašanja – psihološki pristup. U: D. Radulović (ur.). *Poremećaj ponašanja i prestupništvo mladih: specijalno pedagoški diskurs*. Beograd: Univerzitet u Beogradu FASPER, str. 11–29.
13. Stepanović, S. (2019). ADHD i ADD poremećaj pažnje iz drugog ugla. Beograd: Visoka škola socijalnog rada.
14. SZO. (1992). *MKB-10 Klasifikacija mentalnih poremećaja i poremećaja ponašanja*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

FAMILY FUNCTIONING OF JUNIOR HIGH STUDENTS OF PRIMARY SCHOOL WITH THE “ENHANCED PARENTAL CONTROL”

Abstract

Family functioning is an important aspect in child development, later adolescence, and if it is not adequate, there is a risk for the development of different adolescent problems. Behavioural and emotional disorders in adolescent children are the first problems we may face. For that reason the subject of the research in this paper is family functioning of junior high students of primary school (7th and 8th grades), that were suspended by home teacher or Grades’ Council: “Enhanced Parental Control”, because of disruption of teaching, being absent for a long time or taking part in peer violence.

The aim of this research is twofold: defining family functioning as a key cause of adolescent behavioural problems and the use of obtained findings for the structuring of counselling work with parents and preventive programs.

For this paper demographic data were used from FACES IV. The Questionnaire of general demographic data was specifically designed for the purpose of this research and it consisted of a set of following questions related to: age, birth place, education, employment, marital status, life conditions, economic state, data on psychopathology evidence in immediate and extended family. FACES IV – *Family Adaptability and Cohesion Evaluation Scale* was founded on three concepts that are in the opinion of the authors of this model, necessary for understanding of the functioning of the family: cohesion, flexibility, and communication. In the last model revision, the scale of satisfaction was added. Eight scales were developed, out of which six measure family cohesion and flexibility, and the rest of two evaluate family communication and family satisfaction. The group consisted of 30 pairs of parents of adolescent children who were under “Enhanced Parental Control” equally dispersed according to the place of residence.

General hypothesis that dysfunctional families produce behavioural problems in their children of adolescent age in the school environment, why they received the discipline measure of Enhanced Parental Control” was fully proved.

Keywords: *school, parental control, behavioural problems, peer violence.*

Tamara RADOVANOVIĆ¹

ŠTA ZNAČI BITI (NE)POPULARAN U VRŠNJAČKOJ GRUPI?²

Rezime

Biti vidljiv u vršnjačkoj grupi predstavlja potrebu svakog djeteta koje na svom razvojnom putu uspostavlja i razvija različite forme međuljudskih odnosa. U tom smislu, često se traga za odgovorima na pitanje šta nekog čini vidljivim i uticajnim u grupi vršnjaka, a šta ne čini. Predmet ovog rada je ispitivanje značenja koje učenici pripisuju pojmovima popularnost i nepopularnost. Istraživanjem je obuhvaćeno 280 učenika trećeg razreda osnovne škole. Rezultati istraživanja ukazuju da učenici pojam popularnost najviše objašnjavaju pozitivnim osobinama, akademskim postignućima i karakteristikama. S druge strane, nepopularnost je objašnjena različitim oblicima neprilagođenog ponašanja, pojedinih fizičkih karakteristika učenika, različitim oblicima emocionalnih stanja i akademskim nepostignućima i karakteristika u negativnom smislu. Važno je ukazati da nepopularnost karakterišu i pozitivni oblici ponašanja, te se prepoznaje određena nekoherentnost u tumačenju. Rezultati istraživanja govore u prilog važnosti mapiranja i tumačenja značenja koji se pripisuju pojmovima popularnost i nepopularnost, jer izdvojen podatak o statusu koje dijete ima u grupi vršnjaka nije dovoljan. Analiza i tumačenje ukazuju na dihotomiju i primjetnu polarizaciju, te se kao važno izdvaja planiranje konkretnih mjera podrške, imajući u vidu značenja izdvojena kao najdominantnija.

Ključne riječi: *vršnjačka grupa, opažena popularnost, popularan, nepopularan.*

¹ Doktor pedagoških nauka, asistent za pedagošku grupu predmeta na Visokoj školi strukovnih studija za obrazovanje vaspitača Novi Sad.

² U radu je prikazan dio istraživačkih nalaza iz doktorske disertacije *Socijalno ponašanje i vršnjački status učenika na ranom osnovnoškolskom uzrastu*, odbranjene 9. 9. 2022. godine na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Novom Sadu.

Uvod

U okviru vršnjačke grupe dijete preuzima različite uloge i identitete, te je samim tim u mogućnosti da razvije više različitih socijalnih i kognitivnih vještina. Uloga vršnjaka primjetna je u svim periodima života djeteta, dok je različitost ispoljavanja njenih oblika i oblasti uzrasno uslovljena (Joksimović, 2004). Imajući u vidu navedeno, i činjenicu da su vršnjaci bili i ostali nezamjenljiv, nerijetko i ključni agens razvoja djeteta, mnogim teoretičarima, istraživačima i praktičarima su u fokusu pažnje.

Često se za potrebe analize vršnjačkih odnosa izdvajaju određeni elementi koji značajno utiču i oblikuju socijalno iskustvo djeteta. To, između ostalog, predstavlja i pozicioniranje djeteta u okvirima jedne grupe, u ovom slučaju vršnjačke. Pozicioniranje se tumači kroz prizmu vršnjačkog statusa, koji pored prijateljstva, predstavlja bazičnu komponentu vršnjačkih odnosa. Vršnjački status se tumači kroz dvije osnovne dimenzije, sociometrijsku prihvaćenost i opaženu popularnost, dok će za potrebe ovog rada, pažnja biti usmjerena ka drugoj dimenziji, tačnije popularnosti.

Iako su važni statistički podaci o statusu koje dijete ima u grupi vršnjaka, podjednako su bitna značenja koja stoje u osnovni statusa koje dijete ima u grupi vršnjaka. Samim tim se traga za odgovorima na pitanja šta nekog čini popularnim i nepopularnim, koje oblike ponašanja ispoljava, koje karakteristike ličnosti ima i sl. Međutim, prije tih korelacijskih promišljanja i istraživanja, važno je ispitati značenja koja se pripisuju (ne)popularnosti u kontekstu vršnjačkog statusa. Time se dobijaju detaljniji i obuhvatniji pokazatelji u odnosu na izdvojen podatak o statusu ili konkretnoj (ne)popularnosti djeteta, te će pažnja ovog rada biti usmjerena ka mapiranju značenja koja stoje u osnovi pojmova popularnost i nepopularnost iz ugla djece ranog osnovnoškolskog uzrasta.

Vršnjački odnosi kao kontekst razumijevanja pojma (ne)popularnost

Pored neminovnog porodičnog uticaja na sveopšti razvoj djeteta, vršnjaci predstavljaju sljedeći dominantan faktor socijalizacije i razvoja koji svoje djelovanje ostvaruju još od najranijeg uzrasta. Kako je dijete prije svega socijalno biće, njegova zainteresovanost za drugu djecu javlja se već na uzrastu od šest mjeseci i postepeno se razvija u zajedničke aktivnost s drugom djecom (Colić & Velišek-Braško, 2014), dok s odrastanjem dolazi do povećanja interesovanja za njih (Vasta, Hait & Miler, 2005).

Na značaj vršnjaka u razvoju djeteta ukazivali su neki od teoretičara razvoja. Pijaže ukazuje na ulogu vršnjaka u procesu saznavnog razvoja i esencijalni potencijal socijalne interakcije, dok Vigotski posebno govori o socijalnoj kogniciji

kao procesu razmišljanja o drugima (npr. vršnjacima) i socijalnom kontekstu i značaju vršnjaka u zoni narednog razvoja. Iako se navedene teorije razlikuju u svojim ključnim postavkama, zajedničko im je tumačenje da vršnjaci predstavljaju pokretač dječjeg razvoja. Značajno je ukazati na Kolbergovu teoriju moralnog razvoja, koja je važno mjesto dala ulogu vršnjaka u procesu moralnog i saznanog razvoja. Takođe, Bandurin princip recipročnog determinizma se najbolje interpretira u kontekstu vršnjačkih odnosa, tačnije međudjelovanja više faktora u međuvršnjačkom odnosu i njegovo tumačenje učenja posmatranjem (Vasta i sar., 2005).

Pored navedenih, naročito se izdvajaju i tumačenja Salivena (Sullivan) koji je još 50-ih godina ukazivao da se koncepti poštovanja, jednakosti i reciprociteta razvijaju u okvirima vršnjačkih odnosa, dok je naročito naglašavao „posebne” odnose, tj. prijateljstva (Rubin et al., 2015). Nivo složenosti dječjeg iskustva sa vršnjacima moguće je posmatrati kroz tri oblika (Rubin et al., 2008):

- *Socijalna interakcija* – socijalna razmjena između dvije individue;
- *Odnosi* – unose viši nivo složenosti u dječje iskustvo sa vršnjacima;
- *Grupa* – predstavlja skup interaktivnih pojedinaca koji imaju određeni stepen uzajamnosti i uticaja jednih na druge.

Kolominski (1990) piše o dječjim kolektivima kao jednom od oblika malih grupa, koji nije rezultat spontanog sazrijevanja, već je formiran u određenom pravcu. Zadržaćemo se na vršnjačkim odnosima.

Iako je koncept vršnjačkih odnosa prisutan u određenim tumačenjima tokom 60-ih godina i ranije, svoju posebnu istraživačku pažnju dobija počev od 70-ih godina, navodi Led (Ladd, 1999). Vršnjačkim odnosima nadalje su se bavili autori različitih disciplina koji su empirijski provjeravali teoretske navode o efektima vršnjačkih odnosa na cjelokupno funkcionisanje i razvoj djeteta. Uopšteno tumačeno, vršnjački odnosi se mogu definisati kao „socijalni odnosi čije učesnike karakteriše jednakost u pogledu razvojnog nivoa i socijalnog statusa“ (Joksimović, 2004: 38). Iako institucionalni kontekst karakteriše uzrasna homogenost djece, uzrasne varijacije u vršnjačkim odnosima postoje. Takođe, često su odnosi na relaciji odrasli – dijete asimetrični i obojeni dominantnošću odrasle osobe, dok vršnjačke odnose zapravo karakteriše egalitarnost, izbalansiranost i uzajamnost (Rubin et al., 2015), i mogu se analizirati u različitim kontekstima razvoja, porodičnom, institucionalnom i sredinskom.

Bez obzira na spomenute specifičnosti i karakteristike, vršnjački odnosi se najčešće tumače kroz dvije bazične dimenzije (Bukovski, Hoza & Boivien, 1993): *vršnjački status i prijateljstvo*, dok se u nekim tumačenjima, konkretno Led sa saradnicima (Ladd et al, 1997) i Petrović (2015) izdvajaju i *vršnjačku viktimizaciju* koja se odnosi na ograničenu manjinu obuhvatajući agresora i žrtvu. Može se reći da je prijateljstvo obojeno bliskošću dviju osoba, dok vršnjački

status predstavlja potrebu djeteta da negdje pripada. Autori modela vršnjačkog odnosa (Bukovski & Hoze, 1989) navode da su istaknute dimenzije odvojeni i različiti, ali empirijski povezani konstrukti (prema: Led et al., 1997). Naime, vršnjački status nije garancija za uspostavljanje prijateljstva (Klarin, 2006), odnosno biti prihvaćen i popularan ne znači imati bliske prijatelje i obrnuto.

Brojni istraživači (Silesen & Rouz, 2005; Debrejn & Silesen, 2006; Hajmel et al., 2010; Janjošević i Petrović, 2015; Košir & Pečjak, 2005; La Fontana & Silesen 2002; Parkherst & Hopmejer, 1998; Rubin et al., 2015. i dr.) ukazali su na postojanje dviju distinktivnih dimenzija vršnjačkog statusa: *sociometrijska prihvaćenost* i *opažena popularnost*. Sociometrijska prihvaćenost se odnosi na prihvaćenost ili neprihvaćenost djeteta od strane vršnjaka (Hajmel et al., 2010; Parkherst & Hopmejer, 1998), dok se opažena popularnost odnosi na stepen u kojem vršnjaci smatraju da dijete ima visok status unutar grupe vršnjaka. Tačnije, sociometrijska prihvaćenost se odnosi na nivo socijalne preferencije, dok se opažena popularnost odnosi na nivo socijalne dominantnosti. Pažnja ovog rada usmjerena je ka opaženoj popularnosti.

Značenja koja se pripisuju pojmu popularnost

Razumijevanje pojma popularnost postiže se mapiranjem značenja koja joj djeca i mladi pripisuju, bez isticanja apriori definicija (Silesen & Rouz, 2005). Traženi podaci se, između ostalog, dobijaju pitanjima otvorenog tipa o tome šta djeca različitog uzrasta smatraju pod pojmom popularnost i nepopularnost, odnosno koja značenja im pripisuju. Navedena pitanja mogu da budu dio sociometrijskog upitnika kojima se dobijaju podaci o vršnjačkoj nominaciji ili kao dio rejting skale, odnosno izbor zavisi od metodološke organizacije istraživanja.

Nalazi sociometrijskih studija ukazuju da ono što učenici podrazumijevaju pod „popularnošću” razlikuje se od načina na koji se popularnost najčešće koristi i mjeri u sociometrijskim istraživanjima (Košir & Pečjak, 2005). Rezultati istraživanja realizovanog s djecom uzrasta od 6. do 22. godine (Lafontana & Silesen, 2009) ukazuju da djeca do perioda rane adolescencije prednost daju popularnosti u mnogim oblastima, uključujući održavanje prijateljstava, pokazivanju saosjećanja prema vršnjacima, ponašanju u skladu s normama, sportskim i akademskim postignućima i sl. Jedan od zaključaka je da prioritet vršnjačke reputacije raste s porastom uzrasta, dok je vrhunac primjetan u srednjoj školi i u ranom periodu visokoškolskog obrazovanja, da bi se zatim izravnao. Sve navedeno je primjetno kod oba pola, s tim da je izraženije kod dječaka nego kod djevojčica.

U istraživanjima u kojima su djeca i mladi direktno pitani kako tumače popularnost, otkriveno je da su fizička privlačnost, vještine samoprezentovanja i

socijalna povezanost ključni za njeno definisanje (Klosen, 2009; Lafontana & Silesen, 2002; Ksi et al., 2006). Dječaci su više nego djevojčice navodili sljedeće osobine: kul, atletska građa, duhovitost i prkos, dok su djevojčice više isticale stil oblačenja (lijepa garderoba), društvenost, privlačnost i zloba i bezobzornost kao negativne odlike, navodi autor Klosen (Closson, 2009). Polne razlike su potvrđene još jednom studijom autora Lafontana i Silesen (LaFontana, & Cillessen, 2002), odnosno djevojčice više nego dječaci povezuju popularnost s negativnim ponašanjem i opisuju je kao funkciju dominacije a ne dopadljivosti. Istraživači Vejlencourt i Hajmel (Vaillancourt & Hymel, 2006) ukazuju da djevojčice u odnosu na dječake više izdvajaju materijalno bogatstvo kao kriterijum. Takođe je zanimljiv podatak o varijacijama opisa u zavisnosti od vršnjačkog status koji dati učenik ima. Naime, učenici koji su procijenjeni kao popularni opisivali su popularnost u pozitivnoj konotaciji, dok su oni u grupi prosječnih i nepopularnih koristili i pozitivne i negativne opise (Klosen, 2009).

Iz rezultata spomenutih istraživanja primjetna je određena polarizacija u tumačenju pojma popularnost koja se ogleda kako u pozitivnim, tako i u negativnim karakteristikama. Posebno je vidljiva kod autora koji su i tumačili i mjerili različite suptipove popularnosti, te je u skladu s tim nastalo diferenciranje na (Debrejn & Silesen, 2006):

- *populistički* (engl. *populistic*) – opisani kao agresivni, nasilni i često akademski neuspješni, ali ujedno i kao lideri, arogantni i uticajni;
- *prosocijalno popularni* (engl. *prosocial-popular*) – opisani kao afilijativni, korisni, uslužni i akademski angažovani.

Zaključuje da su obje kategorije popularnosti atraktivne. Navedenom studijom je predočena heterogenost u tumačenju popularnosti, na koju se ukazivalo i ranije. Na primjer, nastojanja koja izdvajaju prosocijalnu i antisocijalnu popularnost (Rodkin et al., 2000). Prvu kategoriju odlikuju neki od sljedećih atributa: kul, kooperativni, lideri, studiozni, nestidljivi, neagresivni i sl., dok drugu najviše karakteriše ispoljavanje antisocijalnog ponašanje, ali i opis da su kul. Za ovu studiju je karakteristično da su samo bili uključeni dječaci od IV do VI razreda i očigledno je da se socijalna dominantnost ili vidljivost značajnije istakla u odnosu na socijalnu preferenciju prilikom opisa i tumačenja navedenog pojma.

Značenja koja se pripisuju pojmu nepopularnost

Razumijevanje karakteristika ovog pojma je često uslovljeno značenjima koja se pripisuju pojmu popularnost. Često su učenici tog statusa opisani kao socijalno izolovani, odnosno povučeni, ali i kao žrtve nasilja (Lafontana & Silesen, 2002). Uočljivo je da se kao kriterijum za procjenu opažene (ne)popularnosti izdvaja učestalost interakcije s vršnjacima, tačnije kvantitet a ne kvalitet

interakcije. Navedeni kriterijum je diskriminativniji u odnosu na npr. fizičku (ne)atraktivnost, koja je svakako determinišuća kada je u pitanju opažena (ne) popularnost.

Druga istraživačka studija, Ksi sa saradnicima (Xie et al., 2006), realizovana s afroameričkom djecom I, IV i VII razreda, ukazala je na slične rezultate koji se odnose na shvatanje nepopularnosti. Razlike su vidljive u odgovorima djece prvog razreda koja nijesu navodila fizičke karakteristike, tačnije atraktivnost kao kriterijum i kod kojih se otvoreno agresivno ponašanje izdvojilo kao dominantan razlog nepopularnosti. Takođe je istaknuto da su učenici četvrtog razreda svjesni faktora koji čine nekog (ne)popularnim, dok popularnost nije najbolje diferencirana među učenicima prvog razreda. Značajan procenat tih učenika je izvijestio o sklonostima i druženju (npr. „voljen“ od drugih, omiljen saigrač u igri i sl.) kao kategorijama koje bliže opisuju popularnost.

Iz navedenog se može zaključiti da djeca ovog uzrasta nijesu najjasnije percipirala i razlikovala opaženu popularnost od sociometrijske prihvaćenosti, što je razvojno razumljivo, očekivano i opravdano. Razlike u razumijevanju koje su nastale između učenika I i IV razreda ukazuju na razvojni pomak u tumačenju ovog pojma u periodu od tri godine (Ksi et al., 2006), što je značajan podatak prilikom planiranja istraživanja o vršnjačkom statusu. U tom pravcu je i ovo istraživanje realizovano s djecom trećeg razreda.

Metodološki okvir

Imajući u vidu iznijete teorijske postavke, osnovni cilj istraživanja formulisani su u pravcu istraživanja značenja koja se pripisuju pojmovima popularnost i nepopularnost na osnovu dječijih iskaza. U skladu s tim, osnovni istraživački zadaci bili su:

1. Ispitati značenja koja se pripisuju pojmovima popularnost i nepopularnost na osnovu dječijih iskaza.
2. Utvrditi razlike u značenjima koja se pripisuju pojmovima popularnost i nepopularnost u odnosu na pol djece.

Osnovne pretpostavke istraživanja bile su da će pojam popularnost biti objašnjen pozitivnim karakteristikama i obrnuto za nepopularnost, i da će postojati polne razlike u tumačenjima pojmova popularnost i nepopularnost.

Istraživački instrument je predstavljao dio sociometrijskog upitnika kojim se ispitivao status u grupi vršnjaka, a pitanja ubačena u istraživački postupak u cilju ispitivanja značenja koja učenici ranog školskog uzrasta pripisuju (ne)popularnosti, bila su sljedeća:

1. *Kako bi opisao/opisala učenike koji su popularni u školi?*
2. *Kako bi opisao/opisala učenike koji nijesu popularni u školi?*

Istraživanjem je obuhvaćeno 280 učenika trećeg razreda osnovnih škola u Novom Sadu, te je u pitanju prigodan uzorak. Imajući u vidu polnu strukturu, istraživanjem su obuhvaćena 153 učenika muškog (54,6%) i 127 ženskog pola (45,4%). Najveći broj uzorka, njih 255 (91,1%), ima devet godina (Tabela 1).

Tabela 1. *Polna i uzrasna struktura uzorka*

Pol	N	%
Muški	153	54,6
Ženski	127	45,4
Ukupno:	280	100,0
Godine		
8	20	7,1
9	255	91,1
10	5	1,8
Ukupno:	280	100,0

Istraživanje je realizovano školske 2019/20. Prvobitno je školama prosljeđena molba za učešće u istraživanju. Nakon saglasnosti uprave, pedagoško-psihološka služba je preuzela dalju korespondenciju. U dogovoru sa učiteljima, saglasnosti za učešće u istraživanju uz objašnjenje o cilju istraživanja i postupku prosljeđene su roditeljima. U određenim odjeljenjima pozitivnih saglasnosti nije bilo iznad 60% i 70%, tako da ta odjeljenja nijesu bila uključena u dalje istraživanje. U cilju zaštite anonimnosti svakog učenika za kojeg je dobijena saglasnost, napravljen je šifrniki korišćen u daljem istraživanju i analizi. Učenicima su bili poznati sa procedurom i istraživanje je realizovano na časovima u dogovoru sa učiteljima.

Kada je riječ o obradi podataka, najfrekventniji odgovori o značenjima koji učenici pripisuju pojmovima popularnost i nepopularnost razvrstavani su u kategorije napravljene za potrebe ovog rada. U cilju očuvanja autentičnosti u odgovorima djece, osmišljeno je osam osnovnih kategorija, od kojih se pojedine tumače i u pozitivnom i u negativnom kontekstu.

Rezultati

Kao što se može vidjeti u okviru Tabele 2, učenici pojmu popularnost najviše (18,6%) pripisuju pozitivne lične karakteristike i osobine („dobri, duhoviti, lepi, snalažljivi, hrabri, komunikativni, vredni...“), zatim akademske karakteristike

i postignuća („pametni, imaju dobre ocene, lep rukopis, rade domaće zadatke, stalno uče, sve znaju, aktivni su na času...“) sa udjelom od 17,1%, i karakteristike koje su zbog učestalosti izdvojene u posebnu kategoriju označenu opisima: „prave se važni, hvale se, uobraženi, misle da su najbolji, glavni i slično“ (16,4%).

Tabela 2. Učestalost odgovora za karakteristike „popularnih“ učenika

	<i>f</i>	%
Akadska postignuća – karakteristike	48	17,1
Lične karakteristike – osobine u pozitivnom kontekstu	52	18,6
Lične karakteristike – osobine u negativnom kontekstu	3	1,1
Prihvatljivo ponašanje	20	7,1
Neprihvatljivo ponašanje	15	5,4
Prave se važni – hvala se	46	16,4
Drugarstvo u pozitivnom kontekstu	31	11,1
Garderoba	32	11,4
Talenti, sport	25	8,9
Nešto drugo	8	2,9
Ukupno:	280	100,0

Zanimljivo je istaći da opisi povezani sa oblačenjem i garderobom djece („lepo se oblače, nose kul odeću i patike, nose nove i skupe stvari, vole marke odeće, u trendu su, ima puno stvari koje i ja hoću da imam...“) i drugarstvo kao kategorija („mnogo dobar drug/drukarica, dobri prijatelji, ima puno prijatelja, s njim svi žele da se druže, druželjubivi, uklapa se u svako društvo...“) više objašnjavaju pojam popularnost u odnosu na oblike ponašanja. To je slučaj i kad je u pitanju kako prihvatljivo ponašanje, 7,1% („pomaže svakome, lepo se ponašaju, igraju se lepo, ne vređaju i ne svađaju se, ne tužakaju, poštuju druge...“), tako i neprihvatljivo („bezobrazni, naređuju, ne poštuju pravila, grubi su, ne vole da pomažu, lažu...“), sa 5,4%.

Kada je riječ o negativnim karakteristikama, kojih je svakako malo (1,1%), učenici su navodili: „razmaženi, sebični, tvrdoglavi...“, dok su značenja u vezi sa posebnim aktivnostima (talenti i sport) obuhvatila skoro 9% odgovora („dobri u fudbalu i sportu, talentovani, svira klavir, lepo crta, ide na takmičenja, dobija nagrade...“). U kategoriji nešto drugo su odgovori koji nijesu podlegli predloženoj kategorizaciji.

Imajući u vidu značenja koja se pripisuju pojmu nepopularnost (Tabela 3), najveći procenat odgovora (20,4%) obuhvaćen je kategorijom neprihvatljivo ponašanje („bezobrazno se ponašaju, glupiraju se, nasilni su, psuju, nevaljali, udaraju, grubi su, nekulturno se ponašaju, nemirni...”). Potom se izdvajaju lične karakteristike i osobine djece u negativnom kontekstu, 16,8% („nisu duhoviti, dosadni su, stidljivi, ćutljivi, tužni su, povučeni, neuredni, niski, debeljuškasti, nisu lepi...”) i akademska nepostignuća 15,4% („nemaju dobre ocene, nisu pametni, ne rade redovno domaći, loši đaci, ne zna da čita/piše, nemaju pribor, imaju loš stav prema školi...”). Karakteristike koje su u vezi sa drugarstvom u negativnom kontekstu („nije dobar drug, nema puno prijatelja, ne uklapa se u društvo, niko neće da se druži s njim, nedruželjubivi...”) pokrivaju 9,3% odgovora.

Tabela 3. Učestalost odgovora za karakteristike „nepopularnih“ učenika

	<i>f</i>	%
Akademska postignuća – karakteristike	12	4,3
Akademska nepostignuća – karakteristike	43	15,4
Lične karakteristike – osobine u pozitivnom kontekstu	20	7,1
Lične karakteristike – osobine u negativnom kontekstu	47	16,8
Prihvatljivo ponašanje	8	2,9
Neprihvatljivo ponašanje	57	20,4
Prave se važni – hvale se	8	2,9
Ne prave se važni – ne hvale se	16	5,7
Drugarstvo u pozitivnom kontekstu	6	2,1
Drugarstvo u negativnom kontekstu	26	9,3
Garderoba	22	7,9
Talenti, sport	5	1,8
Nešto drugo	10	3,6
Ukupno:	280	100,0

Značajno je ukazati i na rezultate usmjerene i ka pozitivnim opisima, kao što su lične karakteristike i osobine 7,1% („normalna deca, primereni, fini, mirni, nose naočare, dobri su jer njima popularnost i ne treba, nisu sebični, skromni...”) i akademske karakteristike i postignuća 4,3% („stalno uče, vole da uče, štreberi, zovu ih štreberima a nisu, imaju dobre ocene...“). Opisi suprotni

karakteristikama popularnih, tačnije „ne hvale se, ne prave se važni, ne vole da budu u centru pažnje, nikada ili retko se hvale“ objašnjavaju 5,7% varijanse, dok navodi da su nepopularni zato što se „stalno hvale, hoće da bude vođa, želi stalno da bude u centru pažnje, zato što su hvalisavci...“ sa 2,9%. Takođe, opisi u okviru kategorije prihvatljivog ponašanja („ne bahate se, brižno se ponašaju, normalno se ponašaju, vode računa o svom ponašanju, ne naređuje, ne svađaju se...“) pokrivaju 7,1%.

Raspodjela preostalih kategorija takođe je vidljiva u Tabeli 3. Primjetno je da značenja koja se pripisuju pojmu nepopularnost nijesu jednoznačna, tačnije, nepopularnost se objašnjava i pozitivnim i negativnim karakteristikama za razliku od pojma popularnost.

Zanimljivo je izdvojiti i neke od autentičnih i zanimljivih odgovara učenika koji, između ostalog, ukazuju na nekoherentnost u interpretiranju:

Pol	Popularnost	Nepopularnost
Ž	„Mislim da ti učenici vole da oblače neke marke odeće koje su tada popularne i to privlači druge da misle da su popularni.“	„Mislim da ti učenici oblače ono što vole, a ne ono što je popularno i normalno se ponašaju.“
Ž	„Ja popularnost razumem kada se neko lepo oblači i mislim da je popularnost kada se neko hvali.“	„Ja mislim da nisi popularan kada se niko sa tobom ne druži. I ako neko nije popularan to ne znači da on ili ona nemaju dobre ocene.“
Ž	„Popularni prave neke gluposti. Ne poštuju pravila. Oblače se kako ne trebaju, imaju loše ocene i biju se.“	„Nepopularni normalno idu u školu, lepo se ponašaju. Oblače se prikladno i imaju dobre ocene.“
M	„Opisao bih popularne kako lepo zasmjevaju, zgodni su, svi ih vole i devojčice su zaljubljene u njih.“	„Oni samo uče, hvale ih njihovi roditelji kako sve znaju, a nemaju pojma.“
M	„Opisao bih popularne da su razmaženi.“	„Opisao bih ih dobro jer njima popularnost ne treba.“
Ž	„Oni se prave važni i kada dobiju 5 hvalisaju se.“	„Njih baš briga i kada dobiju 1 oni su srećni.“
M	„Opisao bih ih kao pametne, dobre, snalažljive i druželjubive.“	„Opisao bih ih kao malo pametne, ali dobre.“
Ž	„To su učenici koji rade sve za pažnju i da nateraju druge da rade šta popularni žele.“	„Normalni učenici koji gledaju svoja posla i ne naređuju nikom ništa, ne traže pažnju i ponekad samo nemaju dobre ocene pa zato nisu popularni.“

M	„Popularni učenici, po meni, oni vole da se zezaju, osećaju da su neko i nešto i vole da se hvale. I imaju loše ocene.“	„Učenici koji nisu popularni oni su dobri, ne glupiraju se na času i imaju dobre ocene.“
Ž	„Opisala bih da oni uvek nose kul stvari, neki se prave važni, a drugi su veoma dobri zato su i popularni, neki su i pametni.“	„Oni su jako dobri, ali ih niko ne primeti, uvek ih ismevaju.“
M	„Vole da budu u centru pažnje. Mešaju se u sve. Mnogo se hvale. Druže se samo sa određenom decom.“	„Dosadno im je sve. Ne vole da budu u centru pažnje. Druže se sa svima. Nikad se ne hvale.“
Ž	„Te učenike ceo razred voli. Nema dece koja ne vole te učenike. Svako im sve ponudi.“	„Sa tim učenicima se ne druži baš puno dece, ali se nekako snađu da nađu bar jednog prijatelja. Ponekad nađu i više drugara.“

U Tabeli 4 vidljive su razlike u tumačenjima popularnosti i nepopularnosti u odnosu na pol djece. Naime, dječaci više ističu prihvatljivo ponašanje, talente i sport kao karakteristike popularnih, dok djevojčice izdvajaju neprihvatljivo ponašanje i karakteristike obuhvaćene kategorijom oblačenje, odnosno garderobom. Kategorije lične karakteristike u negativnom kontekstu i nešto drugo nijesu uključene u analizu zbog male zastupljenosti.

Imajući u vidu značenja koja se pripisuju nepopularnosti (Tabela 5), dječaci više ističu akademska nepostignuća, lične karakteristike u negativnom kontekstu i neprihvatljivo ponašanje, dok ga djevojčice najviše objašnjavaju drugarstvom kao karakteristikom u negativnom kontekstu. Kategorije prihvatljivo ponašanje, prave se važni/hvale se, drugarstvo u pozitivnom kontekstu, talenti/sport, nešto drugo nijesu uključene u analizu zbog male zastupljenosti.

Tabela 4. Polne razlike u tumačenju pojma popularnost

		Kategorije popularnosti								Ukupno
		Akademska postignuća	Positive lične karakteristike	Prihvatljivo ponašanje	Neprihvatljivo ponašanje	Prave se važni	Drugarstvo u pozitivnom kontekstu	Garderoba	Talenti, sport	
Pol	Muški	27	29	12	4	24	14	12	23	145
	Ženski	21	23	8	11	22	17	20	2	124
Ukupno		48	52	20	15	46	31	32	25	269

Tabela 5. Polne razlike u tumačenju pojma nepopularnost

		Kategorije nepopularnosti								Ukupno
		Akademski postignuća	Akademski nepostignuća	pozitivne lične karakteristike	Negativne lične karakteristike	Neprimatljivo ponašanje	Ne prave se važni	Drugarstvo u negativnom kontekstu	Garderoba	
Pol	Muški	3	26	11	28	40	6	9	12	135
	Ženski	9	17	9	19	17	10	17	10	108
Ukupno		12	43	20	47	57	16	26	22	243

Diskusija

U ovom istraživanju pojam popularnost najviše je objašnjen ličnim i pozitivnim osobinama učenika, te akademskim postignućima i karakteristikama. Na slične rezultate ukazuje i istraživanje autora Lafontana i Silesen (LaFontana & Cillessen, 2009) realizovano sa obuhvatom dece od 6. do 22. godine starosti. Da je opažena popularnost više povezana sa dominantnošću, prestižom, moći, reputacijom i uticajem u odnosu na ličnu preferenciju, ističu brojni autori (Lafontana & Silesen, 2002; Parkherst i Hopmejer, 1998; Rodkin et al., 2000), što potvrđuju i nalazi ovog istraživanja. Zanimljivo je istaći da manji broj učenika (oko 6%) navedeni pojam opisuje konkretnim oblicima ponašanja, bilo da su pozitivno ili negativno postavljeni, u odnosu na onaj procenat njih (oko 11%) koji ga opisuju karakteristikama pod okriljem oblačenja, a potom i drugarstva. Na garderobu kao karakteristiku popularnih učenika ukazuju i druga istraživanja koja su navedeno ispitala, imajući u vidu više različitih uzrasta (Klosen, 2009). Druga istraživanja ističu da se pojmu popularnost pripisuju svojstva vezana za posebne talente, sport i sl., (Lafontana & Silesen, 2002), dok u ovom istraživanju učestalost tih odgovora nije posebno značajna, ali je svakako veća od učestalosti odgovora o opisima ponašanja učenika.

Podatak da popularnost nije dominantno objašnjena konkretnim opisima ponašanja, donekle može biti tumačen rezultatima koji ukazuju da su dati opisi bili diskriminativni kada je u pitanju obrazloženje pojma nepopularnost. Naime, najveći procenat odgovora je razvrstan u kategoriju koja se odnosi na neprihvatljivo ponašanje učenika. Tačnije, nepopularni učenici su opisani kao učenici koji su ponašaju na različite, neprilagođene i neprihvatljive načine, uz tumačenja o negativnim karakteristikama učenika objašnjenim posredstvom fizičkih karakteristika i različitih emocionalnih stanja. Navedeno ide u prilog činjenici i

nastojanjima savremene pedagogije koja teži izbjegavanju etiketiranja ličnosti djeteta, već se akcentuje opis ponašanja koje je u datom trenutku (ne)prihvatljivo. Sličan redosljed učestalosti odgovora je dobijen i istraživanjem s obuhvatom djece od IV do VIII razreda (Lafontana & Silesen, 2002).

Nepopularne učenike, prema opisima učenika iz ovog uzorka, takođe karakterišu akademska nepostignuća, što se može objasniti i dalje prisutnim uticajem očekivanja odraslih o „poželjnim” karakteristikama učenika u tom periodu. Tačnije, istraživanja ukazuju da djeca do rane adolescencije prednost daju ponašanju u skladu s normama, te i akademskim i sportskim postignućima (Lafontana & Silesen, 2009). Na važnost i pozitivno vrednovanje interakcije sa vršnjacima govori i podatak da se nedruželjubivost izdvojila kao karakteristika nepopularnih.

U tumačenju pojma popularnost donekle je prisutna ujednačenost i jednoznačnost, što ne važi za njegov opozitni pojam. Na nekoherentnost u tumačenju pojma nepopularnost ukazuju i pozitivno orijentisani opisi da su učenici nepopularni jer se „primereno ponašaju, saradljivi su, uče i imaju dobre ocene, ne hvale se i ne prave se važni i sl”. Ovi podaci ukazuju da se (ne)popularnost može tumačiti i objasniti kroz dvije perspektive koje se u teoriji tumače kao populistička i prosocijalna (Debrejn & Silesen, 2006), ili kao prosocijalna ili antisocijalna popularnost (Rodkin et al., 2000). Pod populističku mogu da budu svrstana ona objašnjenja učenika iz našeg uzorka koja popularnost tumače kroz prisustvo moći, dominacije i ispoljavanja određenih oblika neprilagođenog ponašanja, dok se prosocijalna popularnost odnosi na ona tumačenja kojima su učenici opisani kao empatični, saradljivi, dobri, akademski uspješni i sl.

Nadovezuju se i polne razlike prepoznate u tumačenju navedenih pojmova. Naime, dječaci prilikom opisa popularnih učenika više ističu oblike prihvatljivog ponašanja, talente i sport, dok djevojčice više izdvajaju ponašanja pod okriljem neprihvatljivih oblika i karakteristike obuhvaćene kategorijom oblačenja. To je donekle suprotno nalazu do kojeg se došlo kanadskim istraživanjem (Klosen, 2009) da dječaci popularnost više povezuju sa neprihvatljivim oblicima ponašanja, a slično je da djevojčice više ističu stil oblačenja i garderobu. Navedena disproporcija se može objasniti i razlikom u uticaju vršnjaka koja raste s porastom uzrasta (Lebedina-Manzoni, 2016).

Materijalno bogatstvo se izdvaja kao karakteristika popularnih, i to čine više djevojčice (Vejenkourt & Hajmel, 2006). Isto može da se prepozna u odgovorima djevojčica iz našeg uzorka. Ističu stil oblačenja, marke garderobe i sl. Da djevojčice popularnost povezuju i sa neprihvatljivim ponašanjem, ukazano je i ranijim istraživanjima (Lafontana & Silesen, 2002). Polne razlike u tumačenju pojma nepopularnost ukazuju da dječaci i dalje opisuju nepopularne učenike kao akademski neuspješne, koji ispoljavaju različite oblike neprilagođenog ponašanja i imaju različite „nepoželjne” osobine, dok djevojčice navedeni pojam

najviše objašnjavaju posredstvom drugarstva kao kategorije u negativnom kontekstu. Tačnije, za njih su nepopularni oni učenici koji nijesu dobri prijatelji, što ukazuje na blisku vezu sa socijalnom preferencijom.

Zaključak

Za teorijsku analizu i praktičan rad posebno je važno razjašnjenje latentnih značenja koja stoje u osnovi određenog pojma. Rezultati ovog istraživanja upravo govore u prilog važnosti mapiranja i tumačenja značenja koji se pripisuju pojmovima popularnost i nepopularnosti. Naime, pojam popularnost se najviše objašnjava pozitivnim osobinama učenika, akademskim postignućima i karakteristikama. S druge strane, nepopularnost je objašnjena različitim oblicima neprikladnog ponašanja, pojedinih fizičkih karakteristika, različitih emocionalnih stanja i akademskih nepostignuća i karakteristika u negativnom smislu. Kako je karakterišu i pozitivni oblici ponašanja, tako se prepoznaje određena nekoherentnost u tumačenju, te dati pojam možemo posmatrati kroz prizmu populističke i prosocijalne popularnosti.

Analiza i tumačenje ukazuju na dihotomiju i primjetnu polarizaciju, te se kao važno izdvaja planiranje konkretnih mjera podrške, imajući u vidu značenja izdvojena kao najdominantnija. Svakako da su određenja uzrasno i kontekstno uslovljena, te se kao važno izdvaja potreba dalje analize ovih značenja u okvirima drugih uzrasta, te praćenje 'stabilnosti' značenja kod istih učenika u različitom razdoblju.

Literatura

1. Blatchford, P. & Baines, E. (2010). Peer relations in school. In: Littleton, K., Wood, C. & Kleine S. (eds.) (2010). *International Handbook of Psychology in Education*. Bingley, UK: Emerald. 2–40.
2. Bukowski, W. M., Hoza, B. & Boivin, M. (1993). Popularity, friendship, and emotional adjustment during early adolescence. In Laursen, B. (Ed.), *New directions for child development, No. 60. Close friendships in adolescence*. Jossey-Bass, 23–37.
3. Cillessen, A. H. N. & Rose, A. J. (2005). Understanding popularity in the peer system. *Current Directions in Psychological Science*, 14(2), 102–105. doi:<https://doi.org/10.1111/j.0963-7214.2005.00343x>

4. Colić, V. & Velišek-Braško, O. (2014). Drugarstvo predškolske dece. *Norma*, 19(2), 196–207.
5. Closson, L. M. (2009). Status and gender differences in early adolescents' descriptions of popularity. *Social Development*, 18(2), 412–426. doi: 10.1111/j.1467-9507.2008.00459x
6. De Bruyn, E. H. & Cillessen, A. H. N. (2006). Popularity in early adolescence: prosocial and antisocial subtypes. *Journal of Adolescent Research*, 21(6), 607–627. doi: 10.1177/0743558406293966
7. Hymel, S., Closson, L. M., Caravita, S. C. S. & Vaillancourt, T. (2010). Social status among peers: from sociometric attraction to peer acceptance to perceived popularity. In: Smith, P. K & Craig, H. H. (eds.) (2010). *The Wiley-Blackwell Handbook of Childhood Social Development, Second Edition*. Oxford: Wiley-Blackwell Publishing. 375–392. doi:https://doi.org/10.1002/9781444390933.ch20
8. Janošević, M. & Petrović, B. (2015). Socijalni status i nasilno ponašanje učenika osnovne škole – efekti na akademsko postignuće. *Primenjena psihologija*, 8(2), 147–165.
9. Joksimović, S. (2004). Uloga vršnjaka u socijalnom razvoju dece i mladih. U: Krnjajić, S. (ured.) (2004). *Socijalno ponašanje učenika*. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja, 37–60.
10. Kolominski, J. L. (1990). Dečiji kolektivi. Grupa autora (Ured.) *Procesi socijalizacije kod dece*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 123–136.
11. Košir, K. & Pečjak, S. (2005). Sociometry as a method for investigating peer relationships: what does it actually measure? *Educational Research*, 47(1), 127–144. doi:10.1080/0013188042000337604
12. Klarin, M. (2006). *Razvoj djece u socijalnom kontekstu*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
13. Ladd, G. W. (1999). Peer relationships and social competence during early and middle childhood. *Annual Review of Psychology*, 50, 333–359.
14. Ladd, G. W, Kochenderfer, B. & Coleman, C. (1997). Classroom peer acceptance, friendship, and victimization: distinct relational systems that contribute uniquely to children's school adjustment? *Child Development*, 68(6), 1181–1197. doi:10.2307/1132300
15. LaFontana, K. M. & Cillessen, A. H. N. (2002). Children's perceptions of popular and unpopular peers: a multimethod assessment. *Developmental Psychology*, 38(5), 635–647. doi: 10.1037//0012-1649.38.5.63
16. LaFontana, K. & Cillessen, A. H. N. (2009). Developmental changes in the priority of perceived status in childhood and adolescence. *Social Development*. 19(1), 130–147. doi:10.1111/j.1467-9507.2008.00522x

17. Lebedina-Manzoni, M. (2016). Važnost vršnjačkog utjecaja i privrženosti među decom i mladima u kontekstu razvoja pozitivnih odnosa. U: Bilić, V. i Bašić, S. (ured.) (2016). *Odnosi u školi: prilozi za pedagogiju odnosa*. Zagreb: Učiteljski fakultet Sveučilišta, 70–96.
18. Parkhurst, J. T., & Hopmeyer, A. (1998). Sociometric popularity and peer-perceived popularity: Two distinct dimensions of peer status. *The Journal of Early Adolescence*, 18(2), 125-144. <https://doi.org/10.1177/0272431698018002001>
19. Petrović, J. (2015). *Konflikti u adolescenciji: od socijalne adaptacije do destrukcije*. Novi Sad: Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu.
20. Rodkin, P. C., Farmer, T. W., Pearl, R. & Van Acker, R. (2000). Heterogeneity of popular boys: antisocial and prosocial configurations. *Developmental Psychology*, 36, 14–24. doi:0.1037//OOI2-1649.36.1.14
21. Rubin, K. H., Bukowski, W., Parker, J. & Bowker, J. C. (2008). Peer interactions, relationships, and groups. In: Damon, W. & Lerner, R. (eds.) (2008). *Developmental Psychology: An Advanced Course*. New York: Wiley, 2–82.
22. Rubin, K. H., Coplan, R. Chen, X., Bowker, J. C., McDonald, K. & Heverly-Fitt, S. (2015). Peer relationships in childhood. In Bornstein, M. H. & Lamb, M. E. (Eds.), *Developmental Science: An Advanced Textbook (7th edition)*. New York: Psychology Press. 591–649.
23. Vasta, R., Haith, M. & Miller, S. (2005). *Dječja psihologija – moderna znanost*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
24. Vaillancourt, T. & Hymel, S. (2006). Aggression and social status: The moderating roles of sex and peer-valued characteristics. *Aggressive Behavior*, 32, 396–408. doi:10.1002/ab.20138
25. Xie, H., Li, Y., Boucher, S. M., Hutchins, B. C. & Carins, B. D. (2006). What makes a girl (or a boy) popular (or unpopular)? African American children's perceptions and developmental differences. *Developmental Psychology*, 42, 599–612. doi: 10.1037/0012-1649.42.4.599

WHAT MAKES A GIRL (OR A BOY) POPULAR (OR UNPOPULAR) IN A PEER GROUP?

Abstract

To be visible in the peer group represents a need of each child that establishes different forms of human relations in its developmental way. Likewise, we often seek answers to what makes someone visible and influential in the peer group or what does not. The subject of this paper is the research on what students understand by being popular or being unpopular. The sample of 280 students of the 3rd grade of the primary school took part in this research. The findings show that students by being popular mostly explain positive traits, academic achievements, and characteristics. Unpopularity, on the other hand, was explained by different emotional states and academic failures and negative characteristics. It is important to emphasize that unpopularity is characterized even by some positive models of behaviour so there is a certain incoherence in interpretation. The results of the research point out the importance of mapping and interpretation of meanings that are attributed to the notions of popularity and unpopularity, because separate data about the status that a child occupies in the group is not sufficient. Analysis and interpretation show dichotomy and noticeable polarization, which leads us to giving importance to planning of concrete measures of support, having in view the meanings set apart as the most dominant.

Keywords: *peer group, noticed popularity, popular, unpopular.*

Branimirka RADOJEVIĆ¹
Jovana JANKOVIĆ²

ULOGA NASTAVNIKA U KREIRANJU SOCIO- EMOCIONALNE KLIME U ODJELJENJU

Rezime

Ovim radom želimo ukazati na značaj uloge nastavnika u stvaranju pozitivnih odnosa između učenika, jer može doprinijeti efikasnijem, boljem i uspješnijem radu u odjeljenju. Tako učenici izlaze iz škole sa usvojenim određenim vrijednostima – nauče da poštuju druge ljude, drugačija mišljenja i stavove, da uvažavaju različitosti, da shvataju i razumiju tuđe potrebe, da imaju razvijenu empatiju, altruizam. Svakako je to veoma potrebno savremenom svijetu i savremenim školama, kao i novim generacijama.

Ključne riječi: *socio-emocionalna klima u odjeljenju, nastavnik, učenik, komunikacija.*

¹ Branimirka Radojević, nastavnik mentor, profesor razredne nastave u OŠ „Donja Ržanica“ – Berane.

² Jovana Janković, apsolvant Filozofskog fakulteta u Nišu, departman za pedagogiju.

Uvod

Vaspitno-obrazovni rad koji se odvija u školama ima veliki značaj za formiranje ličnosti učenika, tj. za razvoj intelektualnih i fizičkih sposobnosti, za usvajanje određenih moralnih vrijednosti, za razvijanje osjećaja za estetiku, a prije svega za razvijanje socijalnih odnosa s drugim ljudima. Škola, kao sekundarni agens socijalizacije i nastavnik kao realizator vaspitno-obrazovnog rada vrše veliki uticaj na učenike u cilju podsticanja razvoja socijalnih odnosa na relaciji nastavnik – učenik, kao i u odnosu učenika s drugim učenicima, odnosno vršnjacima.

Danas se poseban akcenat stavlja na stvaranje socijalne klime u razredu i ulogu nastavnika u tom procesu. U zavisnosti od kompetentnosti nastavnika, socijalna klima u razredu može biti pozitivna i negativna. Svakako, pozitivna klima utiče povoljno na odnose nastavnika s učenicima, ali i na odnose među samim učenicima. Povoljna socijalna klima odiše toplom atmosferom, prijateljskim odnosima među nastavnicima i učenicima, saradnjom učenika s nastavnicima i učenika sa ostalim učenicima, poštovanjem nastavnika, ali i poštovanjem učenika od strane nastavnika. Veoma je važna uloga nastavnika i u razvijanju pozitivnih odnosa među učenicima, razvijanju njihovog emocionalnog odnosa, razvijanju prosocijalnog ponašanja, razvijanju osjećaja da urade nešto dobro i pozitivno.

U nastavku ćemo se detaljnije baviti socio-emocionalnom klimom u odjeljenju, odnosima između nastavnika i učenika, između samih učenika, ulogom nastavnika u stvaranju pozitivnih socijalnih odnosa između učenika, kao i karakteristikama nastavnika potrebnim za stvaranje povoljne socio-emocionalne klime u odjeljenju.

Pojam socio-emocionalne klime u odjeljenju

Prije svega, na početku ovog rada definisaćemo pojam povoljne školske klime. Povoljna školska klima predstavlja sredinu koju nastavnici i učenici doživljavaju kao prijateljsku, koja im omogućuje osjećaj prihvaćenosti i prema kojoj imaju pozitivno mišljenje. U ovakvoj sredini postoji obostrano poštovanje između nastavnika i učenika. Takođe je karakterišu i odnosi bez konflikata, kao i postojanje uspješne saradnje između nastavnika i učenika, nastavnika i kolektiva, nastavnika i roditelja (Joksimović i Bogunović, 2005). Prema nekim autorima pojam školske klime razlikuje se od pojma odjeljenjske klime, jer u okviru škole s pozitivnom klimom, mogu postojati odjeljenja s pozitivnom i negativnom klimom (Good & Weinstein, 1986).

Kvalitet međusobne komunikacije između činilaca nastavnog procesa mnogo utiče na stvaranje određene emocionalne klime u odjeljenju. Pod emocionalnom klimom podrazumijevamo afektivni ton u odnosima između nastavnika i učenika, kao i u odnosima između učenika, koji su posljedica uspostavljenih interakcija (Bratanić, 1993). Prema Andersonu (Walberg & Anderson, 1968), emocionalna klima utiče na svakog pojedinca, na njegov doživljaj grupe, na suštinu individualnih i grupnih ciljeva, na aktivnost kojom se problem rješava i na vrstu interpersonalne komunikacije u grupi. Kada je riječ o klimi u odjeljenju, u zavisnosti od aspekta koji ističemo, možemo govoriti o socijalnoj, emocionalnoj ili kombinovanoj. Emocionalna klima u odjeljenju može biti topla, hladna, sentimentalna. Kada govorimo o socijalnoj klimi u odjeljenju, podrazumijevamo socijalne odnose koji se uspostavljaju između učesnika vaspitno-obrazovnog rada, kao što su saradnja, moć, sukobi, u zavisnosti od toga da li je pozitivna ili negativna klima (Avramović, 2010).

Od posebnog značaja za socio-emocionalnu klimu u odjeljenju jesu odlike nastavnog rada na časovima i način upravljanja odjeljenjem, kao i personalne karakteristike nastavnika i njegovo cjelokupno ponašanje koje se odražava u komunikaciji s učenicima. Veoma je bitno stvoriti odgovarajuću klimu u odjeljenju, jer ona utiče na dalji moralni, socijalni i intelektualni razvoj učenika i na rezultate obrazovnog procesa (Haynes, Emmons & Ben – Avie, 1997; Lalić, 2005).

Najveći dio vaspitno-obrazovnog rada i učenja odigrava se u uslovima u kojima je socio-emocionalna klima jedan od primarnih činilaca kvaliteta usvojenog znanja, kao i načina na koje učenici reaguju na aktivnosti u školi i stavove koje oni usvajaju o školi u cjelini (Krnjajić, 2007). Na takvu klimu utiče i nastavnikovo ponašanje.

Svakako, socio-emocionalna klima nije ista u svakom odjeljenju i njen uticaj na učenje i nastavu karakteriše nastavnikova komunikacija s učenicima, izgrađen odnos sa njima i odnos među samim učenicima.

Komunikacija u odjeljenju

Komunikacija predstavlja složen proces koji određuje međuzavisnost učesnika u vaspitno-obrazovnom procesu. Osnovne karakteristike interakcije pedagoške komunikacije, uzajamnost djelovanja, zauzimanje stavova i određivanje ponašanja, omogućavaju aktivno uključivanje svih učesnika nastavnog procesa u realizovanje i ostvarivanje ciljeva i zadataka vaspitno-obrazovnog rada (Jovanović, 2009). Prema Suziću (2005), pedagoška komunikacija podrazumijeva prenošenje saopštavanja, izlaganje, primanje, odnosno razmjenu poruka, ali i uspostavljanje odnosa, sporazumijevanja i način ophođenja među učesnicima u vaspitno-obrazovnom procesu.

Vrlo važan faktor koji utiče na stvaranje odnosa između učenika i nastavnika, između ostalog, jeste sredina u kojoj se oni razvijaju i gdje se odvija njihova komunikacija. Nije svejedno da li je ta sredina konfliktna, jer zdrava, demokratska i kvalitetna školska sredina, povoljno utiče na postupanje u ovakvim situacijama. U njoj se učesnici osjećaju dobro, opušteno, sigurno, uvaženo i priznato, pa i ako dođe do nesporazuma i sukoba, lakše će se uspostaviti komunikacija, što ne predstavlja smetnju odvijanju vaspitno-obrazovnog procesa, već njegovo unapređenje.

Uglavnom, većina autora (Brajša, 1994) u pedagoškoj literaturi razlikuje dvije komunikacijske klime. Prva je defanzivno-prijeteća, a druga podržavajuće-otvoreno-saradnička. U defanzivno-prijetećoj komunikacijskoj klimi učesnici se međusobno ocjenjuju, kontrolišu, ne pokazuju empatiju, superiorno se nadmeću i takmiče i puni su međusobnog nepovjerenja. Podržavajuće-otvoreno-saradnička komunikacijska klima je ona u kojoj učesnici prepoznaju probleme, spontano se ponašaju, empatični su, ravnopravni, saraduju i njeguju međusobno povjerenje. Kvalitetna i kreativna komunikacijska klima može se razviti samo iz podržavajuće, otvorene i saradničke komunikacije koja je i jedini put koji vodi ka kvalitetnom i kreativnom razgovoru između učenika i nastavnika. Preduslovi kvalitetne i kreativne komunikacije su sloboda, neugroženost, prihvatanje i iskrenost, i to u svim aspektima komunikacije. Učenici mogu slobodno vršiti izbor, bez ikakvog osjećaja ugroženosti, bez prisile prihvatanja, a pod uticajem iskrenosti nastavnika. Prihvatanje treba da postoji od strane svih sagovornika, ono proizilazi iz slobode i neugroženosti, a takođe, samo ako smo slobodni i neugroženi, možemo biti i iskreni.

Na socio-emocionalnu klimu u odjeljenju utiče prije svega komunikacija između nastavnika i učenika, ali i međusobna komunikacija učenika. Najviše od nastavnika i njegove ličnosti zavisi kakva će se klima formirati u odjeljenju. Nastavnik ima, takođe, uticaja i na učeničke odnose i može ih usmjeravati.

Komunikacija između nastavnika i učenika u odjeljenju

Na stvaranje socio-emocionalne klime značajno utiču odnosi između nastavnika i učenika. Nastavnik je veoma važan faktor za život škole i za interakciju s učenicima. Kada se govori o načinima uspostavljanja njihove interakcije, može se govoriti o dvije vrste uticaja. Prvi uticaj je uticaj stila ponašanja nastavnika na kvalitet komunikacije u odjeljenju, a drugi uticaj predstavljaju osobine ličnosti učenika (Lalić-Vučetić, 2008).

Što se tiče stilova ponašanja nastavnika, oni se prvenstveno razlikuju u pogledu oblika komunikacije koji se odnose na motivaciju i kontrolu ponašanja učenika. Nedirektivni stil ponašanja nastavnika u korelaciji je sa češćim ispoljavanjem

inicijative učenika, tj. učenici češće iznose svoje mišljenje, postavljaju pitanja i započinju komunikaciju. Zato nedirektivni nastavnici u komunikaciji s učenicima ispoljavaju veći stepen prilagodljivosti svog ponašanja učeničkim individualnim sposobnostima. Ovakvi nastavnici češće pohvaljuju i ohrabruju učenike, pružaju im podršku, ispoljavaju pozitivne emocije i uvažavaju ideje i predloge učenika (Avramović, 2010; Bratanić, 1986; Lalić, 2005).

Prema stepenu kontrole ponašanja učenika i načinu ponašanja, nastavnici se mogu klasifikovati na autokratske, demokratske i ravnodušne (*laissez-faire*). U autokratskom načinu rukovođenja razredom izražen je veliki stepen kontrole i zavisnosti učenika od nastavnika. Takav tip rukovođenja odlikuje nastavnikova inicijativa na času, pasivnost učenika u iznošenju mišljenja i takmičarska atmosfera u odjeljenju. Autokratski usmjeren nastavnik nameće svoje ciljeve grupi, insistira na poslušnosti učenika, stalno im prigovara, veoma rijetko se služi pohvalama i ohrabrenjima, subjektivan je u komentarima o radu učenika. Učenicima se onemogućava samostalnost, nezavisnost, kreativnost, stvaralaštvo. Oni moraju o svakom svom koraku da obavijeste nastavnika, ne smiju ništa raditi bez saglasnosti nastavnika, kada počnu govoriti, nastavnik ih prekida. Reakcije učenika na ovakav tip vođstva su poslušnost, pokornost, nezainteresovanost, nenaklonost prema nastavniku i nespремnost za saradnju (Bratanić, 1986; Krnjajić, 2007; Lalić, 2005).

Demokratski tip nastavnika uspostavlja saradnju s učenicima, gradi prijateljske odnose sa njima i na taj način postiže poželjne efekte u grupi. Nastavnik podstiče učenike na aktivnost, podstiče grupnu participaciju, poštuje tuđe mišljenje i ideje, ohrabruje učenike da iznesu svoje stavove i mišljenje, da postavljaju pitanja i daje objektivne kritike o radu učenika. Nastavnik pruža učenicima mogućnost za veću motivaciju, razvijanje kreativnosti i odgovornosti, razvija se komunikacija koja je fleksibilna. Ovakav tip rukovođenja pruža učenicima mogućnost da vježbaju i nauče komunikacione vještine. Demokratski usmjereni nastavnici otvoreni su za verbalnu komunikaciju, uključujući i spremnost za kritičke debate. Reakcije učenika na ovakav tip vođstva su visoka motivisanost za učenje, školsko postignuće, vole da rade u grupama, ali i s nastavnikom, učenici se podržavaju među sobom, i preuzimaju odgovornost za svoje obaveze u školi (Angell, 1991; Krnjajić, 2007; Lalić, 2005). U demokratskoj atmosferi u odjeljenju mogu se uspostaviti odnosi u kojima je zastupljena ravnopravnost i uzajamnost među učesnicima vaspitno-obrazovnog procesa (Bratanić, 1993).

Treći tip – ravnodušni – nije spreman da se bavi učenicima. Ovaj tip rukovođenja ne utvrđuje mnogo pravila. Nastavnik smatra da učenike treba prepustiti sebi; nema jasno definisane ciljeve; ne podstiče učenike; ne nudi im pomoć i savjete; nije zainteresovan za učenike. Ukoliko učenici remete rad na času, prekidaju izlaganje nastavnika, remete disciplinu, nastavnik preuzima krivicu na

sebe i smatra da im nije posvetio dovoljno pažnje. Ponašanje učenika u odnosu s ravnodušnim nastavnikom pokazuje pasivnost prema obavezama u školi, smanjenu koncentraciju, nervozu, nespremnost za saradnju i grupni rad (Avramović, 2010; Krnjajić, 2007).

Na osnovu ovih tipova nastavnika i njihovog vođstva može se reći da je glavni faktor socio-emocionalne klime u odjeljenju tip vođstva koji odlikuje ponašanje nastavnika. Tipovi ravnodušnog i autokratskog vođstva mogu da stvore negativnu klimu u razredu i da prouzrokuju stres, tenziju, iritiranost i agresivno ponašanje (Kuperminc et al., 1997). Njegovanje demokratskih odnosa je veoma značajno za stvaranje pozitivne socio-emocionalne klime u razredu. Demokratskim vođenjem postiže se najpovoljnija socio-emocionalna klima koja omogućuje uspostavljanje dobre komunikacije, kao jednog od osnovnih preduslova za razvijanje komunikacionih kompetencija učenika. Nastavnik treba da predstavlja autoritet, ali ne autoritet stečen fizičkim kažnjavanjem ili primjenom sile, već da uspostavi jedan srdačan i topao odnos s učenicima i da zasluži poštovanje učenika. Topla atmosfera i sigurnost koja iz nje proizilazi predstavljaju temelj za uspostavljanje pozitivnih odnosa s drugima (Cvetković, 2011).

Dakle, nastavnici igraju važnu ulogu u uspostavljanju interakcije s učenicima, ali i predstavljaju glavnu determinantu u stvaranju povoljne socio-emocionalne klime u odjeljenju.

Komunikacija između učenika u odjeljenju

Drugo veoma značajno obilježje socio-emocionalne klime jesu odnosi učenika u razredu, tj. vršnjačka interakcija. Veliki broj događaja koji se odigravaju u odjeljenju odnosi se na vršnjačku interakciju, što znači da je najveći dio učenikovog vremena u školi posvećen socijalnim kontaktima s drugim učenicima. Veoma je važno da djeca u vršnjačkoj grupi osjete poželjnost, prihvaćenost i da se osjećaju kao da pripadaju toj grupi. U suprotnom može doći do negativnih posljedica.

Vršnjačka interakcija omogućava djeci da praktikuju socijalne vještine i na taj način da ubrzaju njihov socijalno-kognitivni razvoj (Ševkušić, 2004). Učenik može pripadati odjeljenjskoj grupi iako je relativno nezadovoljan njenim sistemom vrijednosti, ali je moguće i da odjeljenjska grupa negativno utiče na članove. Zato oni zadovoljavaju socijalne potrebe u nekoj drugoj grupi vršnjaka van škole. Česta je i situacija da su uspješni učenici odbačeni od vršnjaka, jer su etiketirani kao „štreberi“. Neka djeca nikada ne nauče da zadovolje svoje socijalne potrebe putem kontakata s drugim ljudima (Howes et al., 1994).

Mnogi od faktora koji sprečavaju zadovoljavanje socijalnih potreba nalaze se u školi. Na primjer, to su rivalitet među učenicima, izostatak nagrade

favorizovanje. Veliki broj djece u osnovnim školama ima malo prijatelja, dok su mnoga djeca žrtve neuzvraćenog prijateljstva (Krnjajić, 2007). Takođe, popularnost je veoma bitna odlika prihvatanja djece u vršnjačkoj grupi. Popularnost i prijateljstvo u vršnjačkoj grupi nijesu potpuno povezani. Ukoliko je učenik slabo prihvaćen od vršnjaka, ne mora značiti da za posljedicu ima neadekvatno prijateljstvo (Klarin, 2000).

Bolje razumijevanje dječijih socijalnih kompetencija je osnova kvalitetnog pomaganja odbačenoj i izolovanoj djeci u procesu usvajanje socijalnih vještina, koje će im omogućiti efikasniju participaciju u vršnjačkim aktivnostima. Socijalna kompetencija se najčešće procjenjuje putem tri konstrukta: prosocijalno ponašanje, agresivnost i socijalna povučenost. Ako je dijete prihvaćeno, može zadovoljiti potrebu za pripadanjem, a potrebu za bliskošću i intimnošću zadovoljava u interakciji s jednim prijateljem. U prijateljskoj vršnjačkoj grupi prisutno je pomaganje, dijeljenje, saradnja i mnogi drugi prosocijalni oblici ponašanja (Krnjajić, 2002; Berndt, 1985). Na odsutnost socijalne kompetencije ukazuju agresivnost i socijalna povučenost. Učenici koji se agresivno ponašaju u školi nijesu voljeni i odbačeni su od vršnjaka. Odbačena i izolovana djeca su nervozna, sklona svađanju, plašljiva, povučena, agresivna (Howes, 2000).

Pozitivna percepcija socio-emocionalne klime u odjeljenju od strane učenika omogućava njihovu uključenost u nastavne aktivnosti, ali i povećava motivaciju za rad i školsko postignuće. Pozitivna percepcija druženja je u korelaciji sa socijalnom podrškom i samopoštovanjem. Učenici koji percipiraju socio-emocionalnu klimu u odjeljenju, kao sredini koja pruža podršku i koja je usmjerena na druženje među učenicima, u većoj mjeri ispoljavaju svoja akademska interesovanja (Krnjajić, 2007).

U kontaktu s vršnjacima učenici izgrađuju svoju ličnost, izgrađuju stavove, mišljenja, osamostaljuju se, postaju nezavisni, uključeni u društveni život. Ali djeca mogu biti i odbačena od vršnjaka. Tu glavnu ulogu ima nastavnik koji vodi računa o odnosima koji se stvaraju među učenicima.

Nastavnik kao kreator pozitivnih odnosa među učenicima

Vaspitno-obrazovni rad u školi podrazumijeva interakciju između njenih aktera, kako interakciju nastavnika i učenika, tako i interakciju među samim učenicima. Uloga škole je u prenošenju poželjnih društvenih vrijednosti, humanosti, prihvatanju socijalnih uloga, ali i u razvijanju interpersonalnih odnosa. U tom pogledu, nastavnici imaju najveći doprinos i najzahtjevniju ulogu. Sve to doprinosi ostvarivanju vaspitno-obrazovnih ciljeva (Spasenović, 2008).

Nastavnik je svakako najvažniji činilac u stvaranju odnosa između učenika. On predstavlja model koji učenici oponašaju i usvajaju njegove stavove i sistem

vrijednosti. Na taj način on utiče na učenike riječima i postupcima, ali njegovo ponašanje jače djeluje na usvajanje određenog poželjnog socijalnog ponašanja učenika nego verbalno izražavanje. Ponašanje nastavnika može djelovati kao vaspitno sredstvo ukoliko ga nastavnik primjenjuje svakodnevno, svjesno i planski (Ševkušić, 2004).

Wentzel (2002) navodi da ako djeca vide da se nastavnik neadekvatno ponaša prema učenicima koji imaju nepoželjne oblike ponašanja, oni će se takođe tako ponašati prema takvom učeniku. Zato nastavnici moraju adekvatno da postupaju s učenicima kako bi se kod učenika formirali pozitivni odnosi, gdje niko nikoga ne odbacuje i prihvata ga.

Nastavnik treba da podstiče saradnju među učenicima, solidarnost, toleranost prema tuđim stavovima i mišljenjima, zajedništvo. Učenje putem saradnje obezbjeđuje međuzavisnost grupe, što utiče na stvaranje povoljnih odnosa među učenicima, a doprinosi zainteresovanosti učenika za druge, boljem razumijevanju drugih i njihovih potreba, razvijanju povjerenja među vršnjacima i njihovoj prihvaćenosti (Spasenović, 2008; Ševkušić, 2004).

Jedna od najznačajnijih metoda koju bi nastavnici trebalo najviše da podstiču jeste kooperativno učenje. Ovo učenje je od velikog značaja za interpersonalne odnose među vršnjacima. Učenici na taj način imaju razumijevanja za različitost u pogledu etičke pripadnosti, ali i drugih osobina po kojima se međusobno razlikuju. Kooperativno učenje podstiče toleranciju, sprečava nastanak predrasuda, razvija demokratske ličnosti i empatiju. Prema Spasenović (2008), kooperativno učenje razvija i prosocijalna ponašanja, kao i mehanizme koji se nalaze u osnovi prosocijalne umjerenosti, kao što je svijest o sopstvenom ponašanju i njegovim posljedicama po druge, samopoštovanje... Ovo učenje stvara mogućnost za razmjenu mišljenja, za diskusiju, za međusobno razumijevanje učenika i ono se pozitivno odražava na rezultate u obrazovnom procesu.

Pored toga, ovakvo učenje podstiče razvoj mnogobrojnih socijalnih kompetencija važnih za odnose s vršnjacima, a to su uspostavljanje interpersonalnih relacija, asertivno ponašanje, pregovaranje, aktivno slušanje i mnoge druge slične kompetencije. Nastavnici takođe angažuju bolje učenike, odnosno učenike koji imaju „visok“ uspjeh u školi da pomognu učenicima koji imaju poteškoća u učenju, u razumijevanju gradiva, da im objasne šta im nije jasno, i na taj način pomažu drugima, a ujedno razvijaju pozitivne socijalne odnose sa svojim vršnjacima (Terwel et al., 2001).

Možemo vidjeti da je nastavnik najvažnija ličnost u razvijanju pozitivnih socijalnih odnosa među učenicima i da na različite načine, pomoću različitih sredstava i metoda, podstiče njihovu saradnju, razumijevanje i aktivan odnos među njima. Naravno, sve zavisi i od ličnih karakteristika nastavnika, njegovih

kompetencija i koliko je zainteresovan za razvijanje pozitivne atmosfere i ličnosti učenika.

Karakteristike nastavnika

Da bi nastavnik mogao uspješno da realizuje i ostvari vaspitno-obrazovne ciljeve, mora da posjeduje određene osobine: da bude kritičan prema sebi, da ima pozitivne stavove prema svojim učenicima i da im pomaže u ostvarivanju pozitivnih odnosa. Opšte karakteristike nastavnika koje učenici preferiraju jesu da nastavnik bude tolerantan; da ima smisla za humor; da ima strpljenja; prijateljski se ophodi prema učenicima; da je prijatan, komunikativan, emocionalno stabilan. U odjeljenjima gdje nastavnik ima ove karakteristike, izraženija su prijateljska osjećanja i simpatije između vršnjaka.

Navedene karakteristike, osobine nastavnika, jesu važne, ali za stvaranje socijalne klime u odjeljenju i razvijanju pozitivnih socijalnih odnosa među učenicima, svakako najbitnija osobina jeste osjetljivost za doživljavanje drugih osoba. Ova osobina je veoma složena i može se raščlaniti na nekoliko oblika – uvid u motive ponašanja, prijemčivost za tuđe emocije i podrška njihovom samopouzdanju. Učenici čiji nastavnici pokazuju zainteresovanost za njihove emocionalne potrebe i probleme, imaju bolje socijalne odnose sa svojim vršnjacima (Ševkušić, 2004).

Određene osobine doprinose uspješnosti nastavnika i stvaranju pozitivne atmosfere u odjeljenju. Neke od tih osobina su profesionalna radoznalost, motivisanost, težnja ka profesionalnom stalnom usavršavanju, težnja ka radu sa ljudima i sposobnost za uspostavljanje dobrih međuljudskih odnosa, visok nivo samopouzdanja, emocionalna stabilnost, tolerantnost, pravičnost, asertivno ponašanje.

Na uspostavljanje pozitivnih socijalnih odnosa u razredu, kao i socio-emocionalnoj klimi u istom, veoma je bitan stav nastavnika prema sopstvenoj ulozi, kako je on doživljava, kao i stav o učenicima – šta misli i osjeća prema njima. Od nastavnika se traži, u savremenoj školi, da posjeduje određene socijalne vještine. Prema Suziću (2000), nastavniku pripada ključna uloga u stvaranju pozitivnih odnosa kako među učenicima, tako i među nastavnicima i učenicima. Nastavnik uspostavlja topao odnos s učenicima, adekvatnu komunikaciju, otvoren je za novine, ohrabruje učenike da iskažu kritičko mišljenje; realizuje određene aktivnosti i metode kako bi se uspostavila što uspješnija interakcija među učenicima.

Znači, kada govorimo o tome kakav bi trebalo da bude uspješan nastavnik, u smislu stvaranja podržavajuće i otvoreno saradničke klime, možemo sa sigurnošću reći da njegovo poznavanje nastavnog predmeta i njegova stručnost nijesu dovoljni, iako bez tih uslova ne može biti dobar nastavnik. Ipak, uspješni nastavnici u ponašanju bi trebalo da (Bratanić, 1993; Ivanek i sar., 2011) češće

izražavaju spremnost da budu prilagodljivi i da svoje oblike uticaja usklađuju s postojećom situacijom, odnosno da budu fleksibilni:

1. Pokazuju sposobnost da percipiraju i doživljavaju učenika s njegove tačke gledišta, odnosno da iskazuju empatiju.
2. Stil podučavanja prilagođavaju sopstvenoj ličnosti, odnosno imaju lični stil podučavanja.
3. Imaju volju za unošenjem inovacija u svoj rad i pronalaze nova rješenja, u određenom smislu eksperimentišu i iskazuju kreativnost.
4. Vješti su u postavljanju pitanja, pokazuju komunikativnost.
5. Dobro poznaju svoj predmet i područja koja su sa njim povezana, što govori o njihovoj stručnosti.
6. Imaju visoko razvijenu svijest.
7. Učenicima pomažu u učenju i odgovorni su.
8. Razmišljaju o stavovima koji se cijene i pokazuju osjetljivost.
9. U podučavanju koriste razgovor protkan veselošću i humorom.

Škola, odjeljenje i nastavnik pružaju djetetu mnogobrojne mogućnosti za sticanje i formiranje socijalnih odnosa s vršnjacima. Ukoliko nastavnik ima adekvatno ponašanje i pozitivne osobine, kod učenika će se razviti bolji odnosi i atmosfera u odjeljenju odisaće toplinom i prijateljstvom.

Zaključak

Međusobni odnosi nastavnika i učenika su vrlo aktuelan i složen pedagoški problem koji postoji otkad i prvi oblici organizovanog vaspitno-obrazovnog rada. Tim odnosima su se, s manje ili više uspjeha, bavili naši i strani istraživači, ali su i pored toga i dalje ostali u mnogo čemu velika nepoznanica i izazov ne samo za pedagoge i za pedagogiju, već i druge nauke i naučnike. Međusobni odnosi učenika i nastavnika zavise od više faktora, a naročito od stava društva prema čovjeku i njegovom razvoju, od položaja pojedinca u određenoj društvenoj zajednici, od društvenosti pojedinca, od samoaktivnosti pojedinca u različitim vrednosnim sistemima, od ličnosti nastavnika i njegovih sposobnosti za organizaciju i izvođenje rada.

Odnosi između učenika i nastavnika su odraz opštih društvenih odnosa, rezultat su određenih shvatanja čovjeka i potreba njegovog razvoja. U različitim društveno-političkim okolnostima nastala su različita tumačenja ljudske prirode i njenog razvoja. Obrazovni proces predstavlja oblik međusobnog djelovanja i saradnje između nastavnika i učenika – onih koji poučavaju i onih koji uče. Ova saradnja ostvaruje se kao njihova uzajamna interakcija i komunikacija. Posebnu oznaku ove komunikacije predstavlja namjensko, usmjereno usvajanje određenih informacija, pa se zato govori o pedagoškim komunikacijama. Zbog toga

je potrebno da nastavnik zna kako funkcioniše pedagoška komunikacija; koliko međusobno sarađuju nastavnici i učenici; koji tip verbalne komunikacije se među njima ostvaruju i kakva je njena struktura.

Uloga osobe koja šalje poruku i osobe koja poruku prima u nastavi se neprekidno mijenjaju. To je u skladu sa zahtjevom savremene teorije koja učenje opisuje kao dvosmjerni proces komunikacije, pri čemu je povratna informacija integralni dio tog procesa. Za uspješnu nastavu važno je da nastavnik dobije povratnu informaciju od učenika, ali isto tako, i ništa manje važno, jeste da učenik dobije povratnu informaciju od nastavnika i to kako u obliku brojčane ocjene, tako i u obliku opisnog ocjenjivanja.

Literatura

1. Angell, V. A. (1991). Democratic Climates in Elementary Classrooms: A Review of Theory and Research. *Theory and Research in Social Education*, 19(3), 241–263.
2. Avramović, Z. (2010). Problem stvaranja socijalne klime u odeljenju. *Pedagogija*, 65(1), 104–117.
3. Berndt, T. J. (1985). Prosocial Behavior between Friends in Middle Childhood and Early Adolescence. *Journal of Early Adolescence*, 5(3), 305–317.
4. Brajša, P. (1994). *Pedagoška komunikologija*. Zagreb: Školske novine.
5. Bratanić, M. (1986). *Integrativni procesi u nastavi kao put ostvarenja ličnosti*. Zagreb: Institut za pedagogijska istraživanja.
6. Bratanić, M. (1993). *Mikropedagogija: interakcijsko – komunikacijski aspekt odgoja*. Zagreb: Školska knjiga.
7. Cvetković, M. (2011). Podsticanje prosocijalnog ponašanja učenika kao faktor razvoja pozitivne školske klime. *Zbornik radova: Vaspitanje za humane odnose problemi i perspektive*. Niš: Filozofski fakultet.
8. Good, T. L. & R. Weinstein (1986). Schools make a difference: evidence, criticisms and new directions. *American Psychologist*, 41(10), 1090–1097.
9. Haynes, N. M., Emmons, C. & M. Ben-Avie (1997). School climate as a factor in student adjustment and achievement. *Journal of Educational and Psychological Consultation*, 8(3), 321–329.
10. Howes, C. (2000). Social – emotional classroom climate in child care, child teacher relationships and children's second grade peer relations. *Social development*, 7(3), 191–204.

11. Howes, C., Matheson, C. C. & C. E. Hamilton (1994). Maternal, teacher and child care history correlates of children's relationships with peers. *Child Development*, 65(1), 264–273.
12. Ivanek, P., Mikić, B. i Džibrić, Dž. (2011). Razredna radna klima u funkciji stvaranja kvalitetne komunikacije i interakcije u nastavi. *Sportski logos*, 9(16–17), 59–63.
13. Joksimović, S. i Bogunović, B. (2005). *Nastavnici o kontekstu nastave i postignuće učenika*. Beograd: IPI.
14. Jovanović, M. (2009). O postojećoj komunikaciji u nastavi i o neophodnim promenama. *Nastava i vaspitanje*, 2, 201–215.
15. Klarin, M. (2000). *Odnosi u obitelji i s vršnjacima kao prediktori različitih aspekata prilagodbe u školi*. Zagreb: Filozofski fakultet.
16. Krnjajić, S. (2002). *Socijalni odnosi i obrazovanje*. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
17. Krnjajić, S. (2007). *Pogled u razred*. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
18. Kuperminc, G. P., Leadbeater, B. J., Emmons, C. & S. J. Blatt (1997). Perceived school climate and difficulties in the social adjustment of middle school students. *Applied Developmental Science*, 1(2), 76–88.
19. Lalić-Vučetić, N. (2008). Kvalitet komunikacije između nastavnika i učenika. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 40(1), 122–136.
20. Lalić, N. (2005). Nastavnik kao kreator klime u odeljenju. U Joksimović, S. (prir.): *Vaspitanje mladih za demokratiju* (183–203). Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
21. Spasenović, V. (2008). *Vršnjački odnosi i školski uspeh*. Beograd: Filozofski fakultet.
22. Suzić, N. (2000). *Dvadeset osam kompetencija za 21. vijek*. Banja Luka: Republički pedagoški zavod.
23. Suzić, N. (2005). *Pedagogija za XXI vijek*. Banja Luka: TT-Centar.
24. Ševkušić, S. (2004). Nastavnik i socijalno ponašanje učenika. U Krnjajić, S. (prir.): *Socijalno ponašanje učenika* (151–170). Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
25. Terwel, J., Gillies, R. M., Eeden, P. & D. Hoek (2001). Co-operative learning process of students: A longitudinal multilevel perspective. *British Journal of Educational Psychology*, 71 (4), 619–645.
26. Walberg, H. J. & G. J. Anderson (1968). Classroom climate and individual learning. *Journal of educational Psychology*, 59(6), 414–419.
27. Wentzel, K. R. (2002). Are effective teachers like good parents? Teaching styles and student adjustment in early adolescence. *Child Development*, 73(1), 287–301

ROLE OF A TEACHER IN CREATING SOCIO-EMOTIONAL CLIMATE IN THE CLASSROOM

Abstract

The aim of this paper is to show the importance of the teacher's role in the creation of positive relations among students, because that is something that can very much contribute to more effective and more successful work in the classroom. In such a way when students leave school, they will have acquired certain values – learnt how to respect other people, different opinions and attitudes, respect differences, understand the needs of other people, have empathy, and altruism. Nevertheless, that is what the contemporary world, schools and generations need.

Keywords: *socio-emotional climate in classroom, teacher, student, communication.*

Rejhan KALAC¹

MIGRACIJE I MATURANTI

Rezime

U radu su prikazani rezultati anketnog upitnika o stavovima učenika završne godine Gimnazije „30. septembar“ Rožaje u vezi sa iseljavanjem mladih iz Rožaja, glavnim uzrokom iseljavanja i o tome kako ih zadržati da nastave život u rodnom gradu. Takođe, istraživanjem se željelo utvrditi koji su migracioni pravci dominantni, odnosno koje države ili regioni unutar Crne Gore privlače mlade iz opštine Rožaje. Uzorak je činilo 58 maturanata pomenute škole. Dobijeni rezultati ukazuju na to da najveći broj ispitanika (71%) podržava iseljavanje mladih a 70% maturanata razmišlja da se iseli iz opštine Rožaje. Takođe, rezultati istraživanja nam govore da su ekonomske prilike te koje determinišu migraciona kretanja, „nemogućnost nalaženja posla“ navodi se kao najčešći razlog za odlazak, a „obezbijeđen posao u struci“ kao najčešći razlog za ostanak. Dobijeni rezultati upućuju na to mlade najviše privlače zemlje Zapadne Evrope i da preko pola ispitanika želi da se iseli trajno iz opštine Rožaje.

Ključne riječi: *iseljavanje, mladi, migracioni potencijal, uzroci, dominante destinacije, posljedice.*

¹ Mr Rejhan Kalač, Srednja stručna škola i Gimnazija „30. septembar“ Rožaje.

Uvod

Migracije su društveni fenomen dugog trajanja, a intenzitet se mijenja u vremenu i u različitim društvenim okolnostima. One su sudbonosni fenomen jer donose život na određene geografske prostore, dok na drugim prostorima život nestaje. Njih ne smijemo svesti samo na prostornu dimenziju, jer bismo na taj način osiromašili ovaj fenomen. Migracije predstavljaju kretanje i upoznavanje kultura različitih naroda. Iz tog dodira kultura rađaju se nove kulturne tvorevine koje obogaćuju život svih naroda koji žive zajedno na određenom prostoru, pa je nepravedna današnja (dominantna) paradigma koja gleda na stranca i migranta samo kao na opasnost i prijetnju. Današnje najrazvijenije zemlje svijeta su u velikoj mjeri podigli doseljenici, to je bio slučaj sa Evropom u periodu nakon Drugog svjetskog rata. U ekonomskim dešavanjima tog perioda veliki je udio imala i tadašnja Jugoslavija, koja je svoje građane slala na privremeni rad.

Migracije je, kao i većinu drugih društvenih fenomena, teško pojmovno definisati, ali mi ćemo se zadržati na ovom određenju: „Migracije se često označavaju kao kretanje osobe ili grupe osoba iz jedne geografske jedinice u drugu, preko administrativne ili političke granice, sa ciljem da se privremeno ili trajno nasele na mjestu koje se razlikuje od mjesta porijekla.“ (Poletić, 2013)

Kada je u pitanju Crna Gora, migracije su u našoj zemlji atavistički proces koji je mijenjao intenzitet u različitim društvenim okolnostima. Često se u literaturi može naći da je vrijeme u kome sada živimo doba migracija (Castels, Miler, 1998). Nameće nam se logično pitanje koji to vijek za Crnu Goru nije bio doba migracija. Stanovništvo porijeklom iz ovih krajeva tražilo je svoje mjesto na svim kontinentima svijeta.

Iseljavanje mladog stanovništva je višedecenijski problem kako opštine Rožaje, tako i cijele države Crne Gore. Odliv mladog stanovništva vezuje se za zemlje u razvoju, naročito za države u postsocijalističkoj transformaciji. Ove države karakteriše nizak životni standard, visoka nezaposlenost, i duga zavisnost mladih od roditelja (prema istraživanju iz 2019. godine, u Crnoj Gori 62,19% mladih, od 25 do 29 godina, živi sa roditeljima) (Đukanović, 2019). Naime, loši ekonomski uslovi, uz sve manju uvjerenost mladih da su obrazovanje i druge vrijednosti relevantni činioci društvenog uspona; uz sve zastupljenije uvjerenje da partijsko članstvo donosi uspjeh u karijeri, čine društvenu stvarnost. Prema rezultatima istraživanja „Percepcija i stavovi mladih o politici u Crnoj Gori“, preko 60% mladih smatra da je članstvo u partiji ključno za uspjeh u karijeri. Ovakav društveni ambijent je već godinama prisutan u našoj zemlji, promjena nabolje nema na vidiku, pa mladi emigraciju vide kao oblik otpora ovakvom stanju u državi. U posljednjih nekoliko godina istraživanja pokazuju da je zainteresovanost mladih

da napuste državu oko 50% (Knežević, Đukanović, 2016), dok je Radio Slobodna Evropa 2019. godine, iznio podatke da 70,3% mladih razmišlja da ode iz Crne Gore. Podaci koje smo dobili potvrđuju da su mladi najčešći emigranti i da je problem iseljavanja mladih kulminirao. Na popisu stanovništva iz 2011. godine, mladih u Crnoj Gori je 21,14%, što je nekoliko procenata više nego u zemljama Evropske unije. Suvišno je govoriti da je upravo mlado stanovništvo baza ukupnog društvenog progressa, i da odliv mladih umanjuje razvojne potencijale naše zemlje. Sjeverni region Crne Gore je najviše pogođen emigracijama, u tom regionu skoro sve opštine imaju negativan migracioni saldo i ukupan broj stanovnika je u padu. Opština Rožaje je jedna od najpogođenijih opština emigracionim talasima, pa smo u istraživanju ispitivali stavove mladih, odnosno učenika završne godine Gimnazije „30. septembar“ Rožaje.

Metodologija

Kako bismo došli do saznanja o stavovima mladih o problemu migracije odnosno iseljavanja iz opštine Rožaje, tačnije stavovima maturanata Gimnazije „30. septembar“, sprovedli smo empirijsko istraživanje.

Ovim radom želi se utvrditi opšti stav prema iseljavanju mladih, zatim koji su glavni uzroci njihovog iseljavanja, a šta ih može zadržati da nastave život u opštini Rožaje. Takođe, želimo da utvrdimo koji su migracioni pravci danas dominantni, odnosno koji regioni unutar Crne Gore privlače mlade iz opštine Rožaje. Želimo ispitati da li će da nastave školovanje; gdje žele da se školuju i da li planiraju da se vrate nakon okončanih studija.

Osnovni metod je neeksperimentalni, anketno istraživanje na uzorku. Anketiranje je bilo na dobrovoljnoj bazi i anonimno, učenicima su proslijeđeni anketni listovi elektronskim putem. Ankete su ispunjavane 5–15. maja 2023. godine. Podaci su obrađivani u Ekselu. Upitnik je napravljen za potrebe ovog istraživanja i sastoji se iz dva dijela. Prvi dio odnosi se na socio-demografske podatke ispitanika, njega čini osam pitanja. Drugi dio se sastoji od dvanaest pitanja koja ispituju stavove prema migracijama. Uzorak istraživanja činilo je N = 58 učenika, rođenih 2003. ili 2004. godine.

U istraživanju su postavljene hipoteze koje se mogu definisati na sljedeći način:

- H1. Pretpostavlja se da su mladi iz opštine Rožaje podložni migraciji i da je kod generacije koja ove godine završava Gimnaziju prisutna želja za odlaskom.
- H2. Ekonomske okolnosti su ključni pokretač iseljavanja mladih i promjene ekonomske klime mogu zadržati stanovništvo.
- H3. Države Zapadne Evrope su dominantne destinacije koje privlače mlade.
- H4. Mladi se iseljavaju trajno iz opštine Rožaje, a nije riječ o privremenim iseljavanjima.

Rezultati istraživanja

U prvom dijelu osvrnućemo se na socio-demografske karakteristike ispitanika. Od 58 učenika završnog razreda Gimnazije „30. septembar“, 51,7% je ženskog i 48,3% muškog pola. Posmatrano sa aspekta mjesta stanovanja, većina učenika živi u gradskom području 48,3%; učenici iz seoskog područja su zastupljeni sa 29,3% i učenici iz prigradskih naselja 22,4%. Većina učenika živi u porodicama koje imaju 3–5 članova ili 63,8%; 25,9% učenika dolazi iz porodica koje imaju 6–8 članova; 8,6% učenika je iz porodica koje imaju 1–3 člana, a samo jedan učenik je iz porodice koja ima preko devet članova. Većina učenika je procijenila materijalno stanje svoje porodice kao ‘srednje’ 81%, a 19% je smatralo da živi u porodici koja ima visok materijalni položaj, dok se nijedan učenik nije izjasnio da je materijalno stanje njegove porodice ‘nisko’. Što se tiče obrazovanja roditelja, 39,7% učenika je odgovorilo da im je otac završio srednju školu; 22,4% višu školu; 29,3% fakultet, a 8,6% učenika se izjasnilo da im je otac završio osnovnu školu. Njih 41,4% se izjasnilo da im je majka završila srednju školu; 24,1% fakultet; 20,7% višu školu, a 13,8% je odgovorilo da im je majka završila osnovnu školu. Ovi podaci nam pokazuju da je procenat roditelja sa završenim fakultetom veći kod očeva, a da je veći procenat kod majki kojima je školovanje završeno sa okončanjem srednje škole. Takođe, kada je u pitanju procenat roditelja čije je školovanje završeno sa završetkom osnovne škole, broj majki je veći.

Kada je u pitanju uspjeh učenika, u uzorku je najveći broj onih koje su prošlu školsku godinu završili sa peticama iz svih predmeta – 37,9%, slijede učenici sa vrlo dobrim uspjehom – 29,3%; 20,7% je ispitanika sa odličnim uspjehom; 10,3% je imalo dobar uspjeh i 1,7% je imalo dovoljan uspjeh.

Opšti stavovi ispitanika i migracioni potencijal

U periodu kada su migracije vrlo aktuelan fenomen, koji uveliko utiče na sudbinu velikih globalnih sila, ni naša država nije pošteđena tih izazova. Migracije su fenomen dugog trajanja, ali početak 21. vijeka je donio velike i nekontrolisane talase emigranata koji idu od nerazvijenih ka najrazvijenijim državama svijeta. U tom vrtlogu iseljeničkih pohoda, kada je svaki 35. građanin svijeta migrant (Stanković, 2018), učestvuju i građani Crne Gore. Naročito je iseljeničkim procesom obuhvaćen sjeverni region naše države, koji je ujedno i najnerazvijeniji, pa su i građani tog područja najmobilniji, jer su u potrazi za perspektivnijim sredinama. Građani opštine Rožaje su jedni od aktera u posljednjim iseljeničkim procesima koji su zahvatili Crnu Goru kao državu ali i svijet, pa smo željeli da anketnim upitnikom saznamo stavove mladih opštine Rožaje o trenutnim migracionim procesima. Na

osnovu analize migracija u bližoj i daljoj prošlosti, lako je zaključiti da je riječ o prostoru na kojem je stanovništvo sklono migracijama. One su svakodnevica i proces koji umnogome određuje ukupan život zajednice na ovom prostoru. Migracijama se obezbjeđuje egzistencija mnogim građanima, pošto je privreda u totalnoj eroziji. U tim društvenim okolnostima možemo pretpostaviti da mladi gledaju na fenomen iseljavanja kao pozitivan proces, jer je migracija rješenje za mnoge probleme u kojima se mladi nalaze, a te probleme ne mogu da riješe ostajući u opštini Rožaje. Tako je i naše istraživanje pokazalo da mladi imaju pozitivan stav prema migracijama – 39,7% ispitanika djelimično podržava iseljavanje; 31% ispitanika u potpunosti podržava iseljavanje; 17,2% ne podržava i 12,1% nema stav. Ukoliko saberemo odgovore onih koji podržavaju migracije, dobićemo 71% onih koji na neki način podržavaju iseljavanje.

Koji je Vaš stav o iseljavanju stanovnika iz opštine Rožaje?

Ponuđeni odgovori	Anketirani	%
U potpunosti podržavam	18	31%
Djelimično podržavam	23	39,7%
Ne podržavam	10	17,2%
Nemam stav	7	12,1%

Takođe smo pitali ispitanike da li bi ih roditelji podržali u iseljavanju. Dobili smo odgovore koji nam govore da roditelji ne sputavaju djecu prilikom iseljavanja, pa je 67,2% ispitanika odgovorilo da ih roditelji podržavaju, a 32,8% da ih ne podržavaju. Tako da je pozitivan stav prema migracijama prisutan ne samo kod mladih već i kod njihovih roditelja.

Da li bi Vas roditelji podržali da idete odavde?

Ponuđeni odgovori	Anketirani	%
Da	39	67,2%
Ne	19	32,8%
Ukupno:	58	100%

U istraživanju smo ispitivali „ukupni migracioni potencijal“, odnosno željeli smo da ispitamo koliko učenika razmišlja o napuštanju opštine Rožaje. Nijesmo išli dalje sa ispitivanjem onih koji su već preduzeli korake u

realizaciji migracionih namjera. U bliskoj prošlosti rožajsko stanovništvo je bilo veoma migraciono aktivno, a takođe smo svjedoci intenzivnog iseljavanja danas, što nas navodi da pretpostavimo i veliku migracionu aktivnost i u budućnosti. Postavili smo pitanje: *Da li ste ikada razmišljali da se preselite iz sadašnjeg mjesta prebivališta?* Odgovori su ukazali na veliki migracioni potencijal maturanata rožajske Gimnazije. Veliki je broj onih koji razmišljaju o iseljavanju, dok se svega 27,6% ispitanika izjasnilo da ne razmišlja o iseljavanju. Odgovor da razmišlja o iseljavanju dala su 17,2% ispitanika; često razmišlja o preseljenju 24,1%; ponekad razmišlja o preseljenju 29%, dok nema stav o ovom pitanju 1,7%. Ukoliko saberemo sve one koji razmišljaju da se na neki način isele iz opštine Rožaje, dobijamo procenat od 70% ispitanika, a to je tri četvrtine od cjelokupnog uzorka. To potvrđuje da je i ova generacija potencijalno iseljenička i da će i oni kao i mnogi prije njih tražiti bolji život na nekom drugom mjestu.

Da li ste ikada razmišljali da se preselite iz sadašnjeg mjesta prebivališta?

Ponudeni odgovori	Anketirani	%
Često razmišljam o tome	14	24,1%
Razmišljam o tome	10	17,2%
Ponekad razmišljam o tome	17	29,3%
Ne razmišljam o tome	16	27,6%
Nemam stav	1	1,7

Uzroci iseljavanja mladih

Prema *push-pull* teoriji postoje faktori koji „potiskuju” stanovništvo sa određenog područja i faktori koji privlače stanovništvo na određeno područje. Prema tome imamo emigraciona i imigraciona područja ili zemlje porijekla i zemlje destinacije. U ovom slučaju opština Rožaje, u kojoj smo sprovodili anketno istraživanje, jeste emigraciono područje, iz kojeg mladi odlaze u potragu za boljim uslovima života. Cjelokupni sjeverni region Crne Gore je zahvaćen iseljavanjem, ne samo pomenuta opština. Sjeverni region je u lošoj demografskoj situaciji, a to je posljedica ekonomske stagnacije ovog regiona i neravnomjernog regionalnog razvoja Crne Gore. Ako sagledamo samo podatke o nezaposlenosti, uvidjećemo koliko je sjeverni region u zaostatku za drugim djelovima Crne Gore. „Prema rezultatima istraživanja Monstata,

objavljenim 2014. godine, stopa nezaposlenosti na nivou Crne Gore je 18%, dok je po regionima: primorski region 6,7%; središnji region 13,4% i sjeverni region 39%.“ (Radulović i Brnović, 2016, str. 14) Navedeni podaci čine jasnijim kretanja stanovništva ne samo spoljnje migracije već i unutrašnje, jer su velika i kretanja stanovništva iz pravca sjevera ka južnim i centralnim opštinama Crne Gore. U periodu 1994–2019. godine iz opštine Rožaje u druge opštine unutar Crne Gore iselila su 3.562 lica (Monstat²), a to nam govori da su unutrašnje migracije veoma intenzivne i da razvijeniji regioni Crne Gore privlače građane najnerazvijenijeg regiona. Ekonomski problemi su ključni za negativni migracioni saldo sjevernog regiona Crne Gore. Podaci koje smo dobili u istraživanju potvrđuju da su ekonomski razlozi ključan *push* faktor emigracije iz opštine Rožaje.

Prije nego što smo prešli na uzroke iseljavanja, ispitivali smo razloge koji vezuje mlade da i dalje ostaju da žive u opštini Rožaje. Tražili smo razliku između onih koji ostaju i onih koji odlaze. Uvidjeli smo da je ekonomski ambijent taj koji primarno determiniše ekonomske procese. Naše istraživanje nam pokazuje da *obezbijeđen posao u struci* predstavlja najzastupljeniji odgovor sa 48,3%; drugi po zastupljenosti je takođe odgovor ekonomske prirode *novac za pokretanje sopstvenog biznisa* sa 41,4%; na trećem mjestu je *sigurno okruženje* sa 37,9%; na četvrtom mjestu po zastupljenosti je *čistija životna sredina* 24,1%; najmanje zastupljen odgovor je *zbog bračnog partnera* 8,6%.

Šta bi Vas motivisalo da ostanete da živite u opštini Rožaje? (izaberite maksimalno tri odgovora)

Ponudeni odgovori	Anketirani	%
Obezbijeđen posao u struci	28	48,3%
Novac za pokretanje sopstvenog biznisa	24	41,4%
Stabilan posao u državnim ustanovama	19	32,8%
Riješeno stambeno pitanje	12	20,7%
Zbog bračnog partnera	5	8,6%
Čistija životna sredina	14	24,1%
Sigurno okruženje	22	37,9%
Ne postoje razlozi da nastavim život ovdje	11	19%

² Monstat: <http://monstat.org/cg/page.php?id=53&pageid=53> 2023. godine.

Pošto smo već utvrdili razloge koji zadržavaju stanovništvo u opštini Rožaje, prešli smo na jedno od centralnih pitanja. Željeli smo da ispitamo koji su razlozi za iseljavanje stanovništva, pa smo ispitanicima postavljali pitanje *Koji su razlozi zbog kojih ste spremni da napustite opštinu Rožaje*. Ovim pitanjem smo željeli da utvrdimo uzroke emigracije danas. Pretpostavku datu u posebnoj hipotezi H2, a koja glasi: *Ekonomske okolnosti su ključni pokretač iseljavanja mladih i promjene ekonomske klime mogu zadržati stanovništvo*, potvrđuju dobijeni rezultati. Ekonomsko stanje u Rožajama, koje već dugo karakteriše potpuna regresija, navelo nas je da iznesemo ovu hipotezu. Trenutno ekonomsko stanje karakteriše veliki broj nezaposlenih i veliki broj lica koja primaju socijalnu pomoć. Uz to treba napomenuti da nijedno državno preduzeće nije preživjelo devedesete, a privatna preduzeća su rijetka ili su tek u začecju, pa je u takvoj situaciji očekivano da najzastupljeniji razlog iseljavanja bude *nemogućnost nalaženja posla* sa 74%, zatim slijedi *bolje plaćen posao na drugom radnom mjestu* sa 63,8%; treći odgovor po zastupljenosti je *nastavak školovanja* sa 53,4%; odgovor koji je najmanje zastupljen je *nemogućnost rješavanja stambenog pitanja* sa 1,7%.

Koji su razlozi zbog kojih ste spremni da napustite opštinu Rožaje? (izaberite maksimalno 3 odgovora)

Ponudeni odgovori	Anketirani	%
Nemogućnost nalaženja posla	43	74,1%
Bolje plaćen posao na drugom mjestu	37	63,8%
Nastavak školovanja	31	53,4%
Porodični razlozi	5	8,6%
Zbog bračnog partnera	2	3,4%
Nemogućnost rješavanja stambenog pitanja	1	1,7%
Zagađena životna sredina	7	12,1%
Ugrožena bezbjednost	4	6,9%
Ne postoje razlozi za iseljavanje	7	12,1%

Proces tranzicije u kojem se nalazi naša država uticao je na promjenu svijesti građana pa i na promjenu svijesti mladih prema željenim zanimanjima. Državni posao, onakav kakav je bio u vrijeme Jugoslavije, više nije takav. Obesmišljavanje zaposlenja u državnim institucijama desilo se partijskim zapošljavanjem,

gdje su državne institucije pretvorene u mjesto za „uhljebe“ i partijske činovnike. Sve to je uticalo da se mladi opredjeljuju za rad u privatnoj sferi. Naše istraživanje pokazuje veliko interesovanje mladih za *samostalno pokretanje biznisa* nakon završetka školovanja i to sa 53,4%, što čini preko polovine ispitanika, dok je *državni posao* zastupljen sa 34,5%, a *rad u privatnoj firmi* 10,4%, i *nešto drugo* 1,7%.

Nakon završetka školovanja gdje biste željeli da radite?

Ponudeni odgovori	Anketirani	%
Državni posao	20	34,5%
Privatna firma	6	10,4%
Sopstveni biznis	31	53,4%
Nešto drugo	1	1,7%

Destinacije

U nastavku smo istraživali koje su to destinacije dominantne za emigraciju rožajskog stanovništva danas. Rezultati istraživanja su potvrdili da Rožaje ima „tradiciju“ iseljavanja i da u državama kojima teže već postoji rodbina i prijatelji koji su spremni da prihvate nove migrante. Do kraja sedamdesetih godina prošlog vijeka dominantna destinacija stanovništvu iz Rožaja bila je Turska. Nakon sedamdesetih to postaju zemlje Zapadne Evrope.

Generacije iseljenika koje su sedamdesetih godina odlazile na Zapad krčile su put svim narednim generacijama, pa su se na taj način stvorile tradicionalne države destinacije. U tradicionalnim državama destinacijama imamo više iseljeničkih generacija koje su u različitim periodima emigrirali. Najstarije iseljeničke generacije na Zapad su stigle odmah nakon Drugog svjetskog rata, a intenzitet iseljavanja je dobijen legalizacijom ili potpisivanjem bilateralnih sporazuma od strane socijalističke Jugoslavije sa zemljama Zapadne Evrope. Kako rezultati i ovog istraživanja pokazuju, Zapadna Evropa je i danas dominantna destinacija rožajskog stanovništva, što smo i naveli u posebnoj hipotezi H3, a i dobili kao očekivane rezultate. Najčešće destinacije su zemlje Zapadne Evrope sa 33 %, kao što smo i pretpostavili u hipotezi H3. Postojeće socijalne mreže sa Zapadom i povoljna ekonomska situacija u Zapadnoj Evropi privlače najveći broj ispitanika. Sljedeća destinacija po značajnosti je glavni grad Crne Gore, Podgorica, sa 22%, a to ukazuje da je emigracija u okviru države i te kako značajna, a naročito

privlači Podgorica koja je doživjela ekspanziju nakon 2006. godine. Nakon Podgorice, primorske opštine u Crnoj Gori zastupljene su sa 10% ispitanika. Turska i druge azijske zemlje sa 7% i SAD sa 6% ispitanika. Ne razmišlja o državi destinaciji 22% ispitanika.

Ako razmišljate o iseljavanju, gdje bi to bilo?

Ponudeni odgovori	Anketirani	%
Zapadna Evropa	20	34,5%
Podgorica	13	22,4%
SAD	4	6,9%
Turska, neke druge azijske zemlje	4	6,9%
Primorske opštine u Crnoj Gori	6	10,3%
Ne razmišljam o iseljavanju	11	19%

Veliku zastupljenost glavnog grada Podgorice kao destinacije možemo povezati i sa tim da je Podgorica studentski centar i da mnogi učenici rožajske Gimnazije nastavljaju školovanje u tom gradu. A nakon školovanja nastavljaju da žive jer su se za vrijeme studija navikli na novu sredinu koja je razvijenija i privlačnija od grada iz kojeg potiču. Prema podacima Monstata za 2022. godinu, iz Rožaja su se iselila 224 lica, od kojih je najviše otišlo u Podgoricu – 97 lica; druga opština po broju iseljenika iz Rožaja je Bar – 51 lice, a treća je Ulcinj sa 32 lica.³ I naše istraživanje pokazuje da je najviše onih koji planiraju nastavak studija u Crnoj Gori 69%; nastavak studija u Srbiji planira 13,6% ispitanika.

Da li planirate da nastavite studiranje nakon srednje škole?

Ponudeni odgovori	Anketirani	%
U Crnoj Gori	40	69%
U Srbiji	8	13,8%
U drugim državama regiona	7	12,1%
U inostranstvu	0	0
Ne planiram nastavak studija	3	5,2%

³ Monstat: <http://monstat.org/cg/page.php?id=1147&pageid=53> 2023. godine.

Da je veliki broj onih koji nakon studija ne žele da se vrata u Rožaje, pokazuje i naše istraživanje, pa je iz tih razloga jako bitan grad u kojem se nastavlja školovanje, jer je velika vjerovatnoća da će se u tom gradu nastaviti i život poslije školovanja. Ne planira povratak nakon studija 55,2%, dok je onih koji bi se vratili 44,8%.

Ako planirate nastavak školovanja, da li biste se vratili nakon završenog fakulteta u Rožaje?

Ponudeni odgovori	Anketirani	%
Da	26	44,8%
Ne	32	55,2%

Znamo da Rožaje imaju dugu iseljeničku tradiciju i da svaka porodica ima veliki broj rodbine u inostranstvu. Željeli smo da utvrdimo da li su rodbinske veze kanali koji pružaju potporu iseljeničkim aktivnostima. Međutim, rezultati nam pokazuju da se mladi najradije *samostalno snalaze u novoj sredini* (44,4%), dok je drugi odgovor po prisutnosti *preko familije* 29,3%, što je značajno manje u odnosu na procenat dobijen prvim pitanjem.

Ako ste razmišljali da se iselite, koji način biste izabrali?

Ponudeni odgovori	Anketirani	%
Preko rođaka	17	29,3%
Preko ambasade	7	12,1%
Samostalno se snalaziti u novoj sredini	24	41,4%
Ne razmišljam o preseljenju	10	17,2%

Prekogranične rodbinske veze često se održavaju putem komunikacije koju omogućava nova tehnologija, kao i posjetama koje su postale učestalije s razvojem saobraćajnih veza. Tako su zemlje destinacije (kako je istraživanje pokazalo), zemlje Zapadne Evrope, postale „bliže” odnosno dostupnije s razvojem tehnologije. U posljednjih nekoliko godina iz rožajske opštine postoje direktne autobuske linije za zemlje destinacije. Veću dostupnost iskoristili su mnogi rožajski stanovnici da posjete rodbinu u inostranstvu, što potvrđuje i sprovedeno istraživanje. Veliki broj ispitanika je već bio u inostranstvu; na neposredan način su upoznati sa emigracionim zemljama i životom u njima. Podaci koje smo dobili su sljedeći: 69% ispitanika je već bilo u inostranstvu, a 31% nije.

Da li ste već bili u inostranim zemljama?

Ponudeni odgovori	Anketirani	%
Da	40	69%
Ne	18	31%

Trajanje migracija i budućnost Rožaja

Povratak u zemlju porijekla smatra se završnim dijelom procesa migracija. Povratak je u mislima većine migranata, ali sami čin povrataka se odlaže, po nepisanom pravilu, veoma dugo, pa se povratak emigranata u zemlju porijekla pretvorio u mit. Brojni su emigranti koji imaju zacrtane kratkoročne ciljeve, kao na primjer sticanje bogatstva... Međutim, ispunjavanje jednih ciljeva otvara mogućnost za postavljanje novih, što odugovlači povratak. Kao po pravilu, najčešći povratnici u Crnu Goru jesu penzioneri. Posljednji talas iseljavanja (koji je postao intenzivan) bio je 2015. godine, kada su građani podnosili zahtjeve za azil – najčešće u Njemačkoj, ali i u drugim zemljama. U posljednje vrijeme naše emigratne ne karakteriše velika čežnja za povratkom. Sve je više onih koji bi trajno da se isele, što potvrđuje i dato anketno istraživanje. Dobijeni rezultati ukazuju da je najviše onih koji bi *trajno* da napuste rožajsku opštinu – 51,5% ispitanika. To pokazuje da su privremeni radnici u inostranstvu uglavnom trajni iseljenici i da se termin „privremeni radnik u inostranstvu” koristi kao eufemizam da se prikrije „pražnjenje” ovih krajeva, odnosno trajno gubljenje stanovništva.

Ukoliko namjeravate da se preselite, na koji vremenski period bi to bilo?

Ponudeni odgovori	Anketirani	%
Do 3 mjeseca	5	8,6%
Duže od godinu dana	6	10,3%
Trajno	30	51,7%
Dok se u mojoj opštini ne poboljšaju uslovi života	7	12,1%
Ne razmišljam da se preselim	10	17,2%

Negativni demografski trendovi obuhvatili su i državu Crnu Goru. Crna Gora je od 2019. godine zemlja sa negativnim prirodnim priraštajem, koji je za 2021.

godinu iznosio $-3,4^4$. Od dvadeset četiri opštine u Crnoj Gori, dvadeset jedna je imala negativan prirodni priraštaj.

Opština Rožaje je i dalje u plusu kada je u pitanju prirodni priraštaj. On je 2020. godine iznosio +119, ali je u padu u odnosu na 2003. I pored konstantno pozitivnog prirodnog priraštaja u posljednjih trideset godina, Rožaje ipak nijesu uspjele da povećaju ukupan broj stanovnika – razlog je negativan migracioni saldo. Opština Rožaje je 2011. godine na popisu stanovništva imala 22.964 stanovnika, procjena Zavoda za statistiku Crne Gore za 2020. godinu je da opština Rožaje ima 22.982 stanovnika (Monstat 173F⁵). Ako saberemo prirodni priraštaj ove opštine za period 2011–2020. godine (Monstat 174F⁶), dobijamo broj od 1.690 lica, pa migracioni saldo za ovih deset godina iznosi -1.672 lica. Ovi podaci ukazuju na veliki odliv stanovništva u proteklih deset godina. Postepeni pad prirodnog priraštaja uslovljen je iseljavanjem, uglavnom biološki i radno produktivnog stanovništva, što govori trenutno o lošim demografskim trendovima i njihovim pogoršanjima u budućnosti.

Rijetki su oni koji vjeruju u bolju budućnost. Mnogim generacijama u opštini Rožaje je bolja budućnost izmakla. Tako su i odgovori na pitanje *da li će u opštini Rožaje u budućnosti biti promjena nabolje, u ekonomskom, političkom i kulturnom smislu*, pesimistični. Vjera u progres napustila je mlade ljude. I na kraju ankete dobili smo pesimistične odgovore. Oko polovinu ispitanika smatra da u opštini Rožaje neće biti promjena nabolje u ekonomskom, političkom i kulturnom smislu – 46,6%, to možemo tumačiti kao da je polovina maturanata rožajske gimnazije izgubila nadu u bolje sutra.

Da li mislite da će biti promjena nabolje u ekonomskom, političkom i kulturnom smislu u opštini Rožaje u sljedećem vremenskom periodu?

Ponudeni odgovori	Anketirani	%
U narednih 4 godine	6	10,3
U narednih 8 godina	12	20,7%
U narednih 15 godina	13	22,4%
Neće biti promjena nabolje	27	46,6%

⁴ Monstat: <http://monstat.org/cg/page.php?id=1147&pageid=53> 2023. godine.

⁵ Monstat: <http://monstat.org/cg/page.php?id=535&pageid=322> 2023. godine.

⁶ Monstat: <http://monstat.org/cg/page.php?id=47&pageid=47> 2023. godine.

Zaključak

Važnost migracija za opštinu Rožaje je neupitna, to potvrđuje i dati rad. Empirijsko istraživanje koje smo sproveli sa maturantima Gimnazije „30. septembar“ potvrdilo je ono što smo i pretpostavljali prije samog sprovođenja istraživanja. Pored pozitivnog stava prema iseljavanju, evidentan je i veliki emigracioni potencijal. Kao što smo već navodili, emigracija je rješenje za brojne probleme već dugi niz godina, pa je sklonost ka emigraciji velika. Da mladi ove opštine razmišljaju o emigraciji, i da ih na konačno iseljavanje navode ekonomski razlozi je, kako nam govore dobijeni podaci, najprisutnije mišljenje naših ispitanika. Već dugo vremena ekonomska nerazvijenost je karakteristika ovog kraja, pa stanovništvo nalazi rješenje u iseljavanju u razvijene krajeve Crne Gore i u inostranstvo. Destinacije koje najviše privlače stanovništvo ove opštine, kada su u pitanju spoljnje migracije, jesu zemlje Zapadne Evrope. Kada su u pitanju unutrašnje migracije, dominantna destinacija je Podgorica i primorske opštine. Iseljavanje u zemlje Zapadne Evrope traje nekoliko decenija, pa su stvorene jake prekogranične rodbinske veze, veliki je broj naših ispitanika koji u inostranstvu ima rodbinu i prijatelje, ali ova generacija bi radije da se „samostalno snalazi u novoj sredini“. Da je riječ o trajnom iseljavanju a ne o privremenim radnicima, takođe nam govore navedeni rezultati. „Svjetlo na kraju tunela“ ne nazire se, što znači da je nada izgubljena. U promjene nabolje ne vjeruje većina anketnih ispitanika. Ne trebamo biti pretjerano pronicljivi da u epilogu iznesemo tvrdnju da se iseljavanjem mladih dovodi u pitanje opstanak ove opštine, pa je neophodno što prije migracionom fenomenu pristupiti kao sudbonosnom za ovaj kraj.

Literatura

1. Castels, S., Miller, M. (1998). *The Age of Migration*, London, MACMILLAN PRESS LTD.
2. Đukanović, P. (2019). *Studija o mladima u Crnoj Gori*. Podgorica: Centar za građansko obrazovanje.
3. Poletić, D. (2013). Savremene radne migracije u evropskom kontekstu – ekonomski i politički aspekt, *Sociologija*, Vol. LV., No. 2.
4. Radulović, M., Brnović, M. (2016). *Ekonomske migracije iz Crne Gore u Evropsku uniju*. Podgorica: Evropski pokret u Crnoj Gori.
5. Knežević, M., Đukanović, P. (2016). *Mladi – društveni dekor ili socijalni kapital*. Podgorica: Centar za građansko obrazovanje.

6. Stanković, V. (2018). Ekonomski činioci migracija u državama – članicama Evropske unije, *Zbornik Savremene migracije i društveni razvoj: interdisciplinarna perspektiva*. Beograd.
7. Monstat 1: <http://monstat.org/cg/page.php?id=53&pageid=53>.
8. Monstat 2: (2022): <http://monstat.org/cg/page.php?id=1147&pageid=53>.
9. Monstat 3: (2021): <http://monstat.org/cg/page.php?id=1147&pageid=53>.
10. Monstat 4: (2020): <http://monstat.org/cg/page.php?id=535&pageid=322>.
11. Monstat 5: <http://monstat.org/cg/page.php?id=47&pageid=47>.

MIGRATIONS AND GRADUATES

Abstract

The goal of this paper is to find out the causes of migration and how to motivate the young to stay in native town and continue their life there. For this purpose, the survey questionnaire was created for the students of the final grade of the 30. September Gymnasium Rožaje. The aim of the research was also to find out which migration routes are predominant, or which states or regions in Montenegro attract the young the most of all from the Municipality of Rožaje. Obtained results show that the most respondents (71%) support migration of the young, and 70% of the Graduates plan to move from the Municipality of Rožaje. In addition to that, the results show that economic situation determines migration trends such as “no chances to find employment”, often stating that the reason is “stable job in one’s profession” why they left their native place. Further on, the results show that the most attractive destinations are countries of West Europe and that more than a half of the respondents want to migrate from the Municipality of Rožaje on a permanent basis.

Keywords: *migration, the young, migration potential, causes, dominant destinations, consequences.*

NASTAVNO-VASPITNI RAD

Jovana KONČAR¹

RASPOREĐIVANJE NASTAVNIH SADRŽAJA U NASTAVI PRIRODE I DRUŠTVA

Rezime

Govoreći o savremenom nastavnom procesu Prirode i društva, uočavamo da u njemu djeluju tri osnovna faktora: nastavni sadržaji, učenik i nastavnik. Nastavni sadržaj svojim obimom ne smije da prelazi uzrasne mogućnosti učenika, a za utvrđivanje njegovog obima koriste se tri kriterijuma: kriterijum zavičajnosti, kriterijum tipičnosti i kriterijum važnosti pojava za život čovjeka. Odabrane sadržaje Prirode i društva treba adekvatno rasporediti. U nastavnoj praksi najčešće se primjenjuju sljedeći načini raspoređivanja nastavnih sadržaja: po koncentričnim krugovima, po prigodnim događajima, fenološki, hronološko-progresivni, filogenetski, descendentni i biocenološki. Učenik u nastavi prirode i društva treba da zauzima subjekatsku poziciju, treba da bude „partner nastavniku“. Nastavnik je sve manje predavač i ocjenjivač. Od njega se očekuje da bude u ulozi planera, programera, dijagnostičara, voditelja, istraživača, vaspitača.

Ključne riječi: *Priroda i društvo, raspoređivanje nastavnih sadržaja, obim nastavnih sadržaja, nastavnik, učenik.*

¹ Mr Jovana Končar, master razredne nastave, JU OŠ „Dositej Obradović“ Prijedor, Bosna i Hercegovina (entitet Republika Srpska).

Uvod

Kako bismo mogli da govorimo o nastavi prirode i društva, potrebno je prvo da objasnimo pedagoški pojam – nastava. Postoji više definicija pojma nastava, međutim, smatramo „da najcjelovitije određenje ovog pojma pronalazimo kod dr N. Filipovića koji nastavu definiše kao kontinuiran vaspitno-obrazovni rad polaznika i voditelja zasnovan na društveno verifikovanim ciljevima i zadacima, didaktički prilagođenim sadržajima, sredstvima, organizacionim oblicima i prostorno radnim uslovima“ (Branković i sar., 2000: 18). Nastava prirode i društva odvija se pod rukovodstvom nastavnika i utemeljena je na usvajanju relevantnih nastavnih sadržaja o prirodi i društvu koji treba da obezbijede razvoj svih učeničkih psihofizičkih potencijala do njihovog individualnog maksimuma. „Nastava Prirode i društva nastoji da učenike u ranom školskom uzrastu osposobi da razumiju međusobnu uslovljenost i povezanost procesa i odnosa u prirodi i u društvenoj zajednici kako bi postali njeni ravnopravni članovi.“ (Radivojević i Jelić, 2016: 235) Aktivnim radom na proučavanju nastavnog gradiva učenici razmišljaju o sopstvenom misaonom djelovanju, a nastavne sadržaje proučavaju kao cjelinu zasnovanu na neposrednom iskustvu. U ovako koncipiranom radu do izražaja dolazi i interdisciplinarnost. Učenici stiču znanja iz područja različitih prirodnih i društvenih nauka, dok usvojena znanja imaju karakter praktičnosti i konceptualnosti. Pored postavljenih ciljeva izuzetno je važno da se odrede ishodi učenja. Vlado Simeunović i Pero Spasojević (2009) ističu da su ishodi učenja jasan opis onoga što učenik treba da zna, razumije i može da uradi kao rezultat učenja. Ishodi učenja, dakle, omogućuju kontinuirano praćenje, kao i provjeru ostvarenosti postignuća koja su definisana.

Kriterijumi za utvrđivanje obima nastavnih sadržaja u nastavi prirode i društva

Nastavnim planom i programom za osnovno obrazovanje i vaspitanje Republike Srpske određen je godišnji fond časova za realizaciju sadržaja nastave prirode i društva. Zbog toga je potrebno objasniti značenje pojmova plan i program, kao i određene razlike koje među njima postoje. Nastavni plan i program predstavlja osnovni školski dokument u kome je jasno određen raspored nastavnih predmeta po razredima, godišnji i sedmični fond časova svakog nastavnog predmeta po razredima, kao i sadržaji za izvođenje nastave (nastavni sadržaji su podijeljeni na nastavne teme i nastavne jedinice), te ishodi učenja. Nastavni plan je „školski dokument kojim se u obliku tabele utvrđuje raspored nastavnih predmeta ili nastavnih područja koja će se izučavati u određenim razredima, kao i sedmični i godišnji fond časova nastave za svaki predmet i razred pojedinačno“

(Radivojević i Ćurčić, 2021: 12). Konkretizacija nastavnog plana vrši se pomoću nastavnog programa. „U nastavnom programu za svaki predmet su jasno definisani osnovni ciljevi, zadaci, te logički strukturirani nastavni sadržaji i data osnovna didaktičko-metodička uputstva za njegovu realizaciju.“ (Simeunović i Spasojević, 2009: 94) Nastavnim programom određuje se obim, dubina, kao i redosljed nastavnih sadržaja. Dubina nastavnog programa ne može se u potpunosti odrediti i precizirati nastavnim programom, jer je to didaktička kategorija u kojoj je riječ o uzročno-posljedičnim vezama između činjenica, a ne samo o poznavanju činjenica. Stoga, dubinu ili intenzitet nastavnog programa određuju i nastavnici na osnovu svoje prakse i stručnih kompetencija. Nastavnik težište svog rada usmjerava na ostvarivanje vaspitno-obrazovnih ciljeva i očekivanih ishoda učenja, a adekvatan način raspoređivanja nastavnih sadržaja značajno doprinosi podizanju kvaliteta nastavnog procesa, ali i boljim rezultatima, jer osnovna znanja u programu nastavnog predmeta dobijaju primarni značaj.

Nastavni sadržaji treba da odražavaju količinu znanja koja je učeniku potrebna da adekvatno funkcioniše u školi, porodici i društvu, a u skladu sa uzrasnim mogućnostima i karakteristikama. „Nastavni sadržaji predstavljaju posebno odabrana i didaktički obrađena pedagoški vrijedna saznanja o prirodi i društvu, spoznaje iz kulture, umjetnosti, nauke, tehnike, tehnologije, svakodnevnog života i rada kojima se obezbjeđuje uspješan razvoj učenikove ličnosti, njegova savremena obrazovanost i cjelovita razvijenost, kao i sistematska priprema za aktivan stvaralački društveni i lični život, razonodu i odmor.“ (Branković i Ilić, 2010: 116) Nastavni sadržaji su sredstvo za ostvarivanje postavljenih ciljeva nastave, ali su istovremeno i dio cilja, te je zbog toga potrebno voditi računa da ciljevi nastave budu u prvom planu, a sadržaji nastave u drugom. Potrebno je voditi računa o izboru sadržaja nastave prirode i društva. „U izboru sadržaja nastave prirode i društva treba uvažavati nekoliko činjenica od kojih su prioritetne one koje se odnose na to da: programski sadržaji što aktuelnije odražavaju vertikalnu liniju sticanja znanja, takvi sadržaji čine bazu iz koje će se kasnije granati nastavni sadržaji prirode i društva, programski sadržaji odražavaju savremena kretanja u prirodnom i društvenom okruženju uz uvažavanje iskustva učenika, učenici pojave, predmete i događaje iz okruženja neposredno posmatraju i shvataju uočavajući njihovu međusobnu povezanost.“ (Radivojević i Ćurčić, 2021: 19) Takođe, važno je voditi računa o korelaciji, međusobnom povezivanju i usklađivanju sadržaja nastave prirode i društva sa sadržajima drugih predmeta. Na primjer, sadržaji iz prirode i društva koji govore o planu i razmjeri (četvrti razred) povezani su sa matematikom u istom razredu.

Postoji nekoliko kriterijuma uz čiju pomoć se može utvrditi obim nastavnih sadržaja. Dragana Radivojević i Milenko Ćurčić (2021) ističu tri kriterijuma: kriterijum zavičajnosti, kriterijum tipičnosti i kriterijum važnosti pojava za život

čovjeka. Uspješnost raspoređivanja nastavnih sadržaja zavisi od sagledavanja brojnih, često, složenih uslova, ali prije svega od stručno-metodičke sposobnosti nastavnika da istraži i analizira puteve prirodne i društvene pojave, odredi njihovu relevantnost za određeni uzrast učenika, upozna uslove uže i šire socijalno-životne sredine. „Kompleksni i interdisciplinarni sadržaji ovog predmeta prvenstveno imaju za cilj da učenike uvedu i pripreme za naučno sagledavanje i tumačenje brojnih prirodnih i društvenih fenomena sa kojima će se suočiti u svakodnevnom životu.“ (Lazarević i Bandur, 2001: 39) S druge strane, nastavni sadržaji utičeće na izbor nastavnih metoda i oblika rada, kao i na sredstva rada nastavnika.

Jedan od kriterijuma za utvrđivanje obima nastavnih sadržaja je prostor. Kriterijum *zavičajnosti* „podrazumijeva da učenici u nastavi prirode i društva treba da upoznaju samo one pojave u prostoru koje su njima bliske, dostupne, jasne, prepoznatljive“ (Radivojević i Ćurčić, 2021: 19). Na primjer, učenici u drugom razredu, ukoliko žive u Prijedoru, upoznavaće mjesto u kojem žive ili samo onaj dio grada u kome se nalazi škola, ukoliko se radi o nekim većim gradovima, kao što je Banja Luka. Učenici neće upoznavati susjedne gradove, jer oni njima nisu poznati i prepoznatljivi. „Pedagoška kritika ukazala je da nastavne programe ne treba shvatiti kao sumu svih znanja do kojih je nauka u svom razvoju došla. Ti programi treba da budu izbor najvažnijih sadržaja koji doprinose i obrazovanosti i misaonom razvoju učenika.“ (Vilotijević, 2000: 159) Najstimulativniji nastavni rad je onaj koji je u zoni bliskog razvoja učenika i koji odgovara njegovim uzrasnim karakteristikama. Daleki, teški i nepoznati nastavni sadržaji nijesu bliski učenikovom predznanju i njegovim kognitivnim sposobnostima. Plodonosnije je usmjeravanje na manje složene, učeniku poznate i bliske, nastavne sadržaje. Učenici, prije svega, treba da „dobiju predstavu o predmetima i pojavama sa kojima se svakodnevno susreću, i ukoliko ih više usvoje, utoliko će uspješnije ovladati osnovnim naukama u prirodi i društvu“ (Matović i Bukvić, 1996: 25). Na primjer, učenici u četvrtom razredu treba da upoznaju prostor Republike Srbije, a ne susjednih država – Srbije, Hrvatske ili Crne Gore.

Pored kriterijuma *zavičajnosti*, za utvrđivanje obima sadržaja primjenjuje se i *kriterijum tipičnosti*. Kriterijum tipičnosti podrazumijeva da se „u nastavni plan i program unose samo one pojave koje su isključivo tipične za određeni prostor koji se proučava“ (Radivojević i Ćurčić, 2021: 19). Ostvarivanje ovog kriterijuma daje autonomiju realizatoru nastavnog procesa, nastavniku, da obim sadržaja usklađuje sa prirodnom i društvenom sredinom u kojoj se škola nalazi, sa mogućnostima učenika, ali istovremeno poštujući i zahtjeve nastavnog programa i postavljene ciljeve učenja. Na ovaj način mogu da se ostvare i didaktička pravila od poznatog ka nepoznatom, od bližeg ka daljem, te od jednostavnog ka složenom. Ukoliko ne uvažavamo ovaj kriterijum prilikom određivanja obima sadržaja, možemo dovesti do „znanja učenika koja su formalistička, do dominiranja

perceptivnog sticanja znanja, njegovog pamćenja, kao i do zanemarivanja misaonih procesa i samostalnog sticanja znanja“ (Budić, 2006: 181). Preopterećenost opširnim sadržajima, bez mogućnosti izbora, dovodi do toga da učenici uče radi ocjene (ekstrinzična motivacija), a ne radi kvaliteta i trajnosti znanja, jer oni nemaju predstavu čemu to znanje „služi“ i na koji način ga mogu upotrijebiti u svakodnevnom životu i radu.

Može se dogoditi da nastavni program, svojim obimom, prelazi uzrasne mogućnosti učenika, pa se prema kriterijumu važnosti pojava za život čovjeka, obim programa može još suziti. Milan Bakovljević (1992) ističe da nastavu treba uskladiti sa uzrastom i mogućnostima učenika, naglašavajući da se svakom učeniku može djelotvorno približiti bilo koji nastavni predmet pod uslovom da je predstavljen u obliku koji je za učenika intelektualno prihvatljiv. Adekvatan obim sadržaja, kao i način njegovog raspoređivanja, odmiče nastavu od transmisivnog karaktera, a učenike od uloge pasivnih slušalaca, podstiče „učenje učenja“, brže osamostaljšivanje učenika, praktičnu primjenu usvojenih znanja. „Specifičnosti nastave prirode i društva jesu opseg i dubina nastavnih sadržaja, njegovo logičko strukturiranje i način planiranja.“ (Grđinić i Branković, 2005: 10) Shodno tome, nastavne sadržaje u nastavi prirode i društva potrebno je pravilno rasporediti kako bi se olakšao nastavni rad, kako učenicima tako i nastavnicima.

Raspoređivanje nastavnih sadržaja u nastavi prirode i društva

Nastavni program sadrži nazive nastavnih tema i sadržaja, očekivane ishode, ciljeve i zadatke nastavnog predmeta, okvirni broj časova. Međutim, u Republici Srpskoj on je univerzalan za sve učenike, bez obzira na to u kom dijelu Republike oni žive. Ista situacija jeste i sa udžbenikom za nastavni predmet Priroda i društvo. Samim tim, oni nijesu adaptirani lokalnim sredinama i zavičajaju učenika. Stoga je važno da nastavnik prilikom izrade globalnog (godišnjeg) plana raspoređuje nastavne teme u skladu sa fenološkim pojavama, prigodnim događajima i slično. Redosljed nastavnih tema ne mora da se podudara sa nastavnim planom i programom, kao ni sa udžbenikom. Nastavnik u tom smislu ima slobodu da raspoređuje nastavne sadržaje. U metodičkoj literaturi postoji više načina raspoređivanja nastavnih sadržaja, međutim, smatramo da je u nastavi prirode i društva najadekvatnije primjenjivati sljedeće načine, koje ističu Dragana Radivojević i Milenko Čurčić (2021): po koncentričnim krugovima, po prigodnim događajima, fenološki, hronološko-progresivni, filogenetski, descendentni i biocenološki.

Nastavni sadržaji se u najvećoj mjeri raspoređuju po koncentričnim krugovima, zbog toga ćemo na početku govoriti o njemu. Raspoređivanje nastavnih sadržaja po *koncentričnim krugovima* omogućava da se „nastavni sadržaji iz razreda u razred ravnomjerno proširuju i produbljuju uz minimalno ponavljanje“

(Radivojević i Ćurčić, 2021: 20). Shodno tome, nastavni sadržaji svakog razreda su određeni obimom i dubinom, a prelazak u svaki naredni razred donosi proširivanje i produbljivanje nastavnih sadržaja. „Nastavno gradivo svakog razreda predstavlja jedan krug sa tačno ustanovljenim obimom i dubinom gradiva.“ (Isto, 2021: 20) Važno je voditi računa da se nastavni sadržaji ne ponavljaju iz razreda u razred, jer se na taj način ne ostvaruje ekonomičnost i racionalnost nastavnog procesa. Naprotiv, nastavni sadržaji u ovakvom načinu raspoređivanja treba da se razlikuju, i kvantitativno i kvalitativno, kroz spiralni razvojni sistem. Ukoliko bi se sadržaji iz razreda u razred ponavljali, moglo bi da dođe do pada intrinzične motivacije kod učenika, jer konstantno ređanje i repeticija jednom već obrađenih nastavnih sadržaja ne djeluju motivirajuće, ne omogućavaju razvoj stvaralačkih sposobnosti učenika, kao ni razvoj kritičkog mišljenja.

Ravnomjerno proširivanje i produbljivanje nastavnih sadržaja kroz razrede podstiče učenike da produkuju veći broj ideja i rješenja; da istražuju; da na sasvim obične stvari i situacije gledaju na nov i neobičan način; traže nove veze i relacije između objekata, situacija, pojava, putem misaonih procesa konstruktivno vršeći analizu, a potom i sintezu. „Efikasnije, brže i intenzivnije, a time i bolje i kvalitetnije učenje postaje polazna teorijska i akciona osnova i krajnji cilj savremene didaktike, pa i zahtjev našeg vremena.“ (Ničković, 1970: 12) Učenici se uvode u osnovni sadržajni krug, pa se kroz razrede postupno „popunjavaju“ nastavnim sadržajima. Sam proces usvajanja znanja ne smije da podleigne procesu trenutnog usvajanja koji će kasnije da podleigne pojmu zaborava, nego treba i mora da bude usmjeren ka usvajanju znanja u službi daljeg učenja i njegovog nadograđivanja, što koncentrični raspored nastavnih sadržaja i omogućava.

Kada govorimo o načinu raspoređivanja nastavnih sadržaja u nastavi prirode i društva, neophodno je proučiti i raspoređivanje *po prigodnim događajima*. Ovaj način raspoređivanja „obuhvata planiranje važnijih praznika i datuma od značaja za mjesto u kom se škola nalazi, za regiju, Republiku, ali i cijelu planetu“ (Radivojević i Ćurčić, 2021: 21). Važniji datumi i praznici su, na primjer: Dan Republike, Prvi maj, Dan planete Zemlje. To zapravo znači da će se nastavni sadržaji koji proučavaju zagađivanje okoline, ali i načine njene zaštite, obrađivati u aprilu, jer je 22. april Dan planete Zemlje. Raspored nastavnih sadržaja po prigodnim događajima utiče značajno na povećanje unutrašnje motivacije učenika za proučavanje određenog sadržaja, za samostalno istraživanje određene teme, jer ukoliko je određeni događaj trenutno aktuelan učenici će prepoznati svrhu sadržaja koje usvajaju. „Unutrašnja motivacija (radoznalost, želja za samoostvarenjem) nema spoljašnji cilj kao nagradu za aktivnost, već sama aktivnost predstavlja zadovoljstvo. Unutrašnji poriv ima podsticajnu vrijednost. Ako ne postoji motiv, podsticaji neće aktivirati ličnost na određeno ponašanje.“ (Pajević i Fehratović, 2019: 177) Učenik koji je zainteresovan za nastavni sadržaj iskazuje

veću zainteresovanost za usvajanje sadržaja prirode i društva, te ne podliježe pragmatičnim motivima. „Kad je učenik motivisan, spreman je primiti podatke ili informacije koje će, kad se povežu s drugim relevantnim asocijacijama, stvoriti značenje i oblikovati ono što se zove učenje.“ (Jensen, 2003: 192) S obzirom na to, sadržaje učenja i načine njihovog raspoređivanja potrebno je povezati sa realnom prirodnom i društvenom okolinom, koristeći pritom tendenciju svakog učenika za kontinuiran psihofizički rast i razvoj.

U nastavnoj praksi, nažalost, nije rijedak slučaj da nastavnici zbog jednostavnije sistematizacije znanja i vrednovanja učenika, kao i udžbenika proučavaju sadržaje određene nastavne teme kontinuirano, jedan za drugim. Budući da bi se sadržaji iz neposrednog okruženja mogli proučavati onim redoslijedom kojim se javljaju i u prirodi, postavlja se pitanje da li u jesen treba da pričamo o načinima oblačenja ljudi u proljeće. Odgovor na ovo pitanje bi se mogao pronaći u objašnjenju pojma *fenološki način raspoređivanja nastavnih sadržaja*. Radivojević i Ćurčić ističu da „raspored po godišnjim dobima čini osnovu fenološkog načina raspoređivanja“ (Radivojević i Ćurčić, 2021: 21). Dakle, prilikom izrade globalnog plana potrebno je voditi računa da nastavne sadržaje rasporedimo u skladu sa sezonskim promjenama biljaka i životinja. „Udžbenik koristiti kao jedan od mnogih potencijalnih resursa za planiranje i sprovođenje nastavnih planova, jer nema potrebe da se udžbenik doživljava kao sam nastavni program, te da na taj način ograničite i sebe i svoje učenike na njegove sadržaje.“ (Brofi, 2015: 59) Potrebno je voditi računa da se nastavna jedinica proučava kada se za to stvore najbolji uslovi. Sadržaje prvenstveno treba obrađivati u najadekvatnije vrijeme, kada učenici mogu da uočavaju i dožive objektivnu stvarnost. Shodno tome, o načinima oblačenja ljudi u proljeće, vremenskim prilikama, radovima ljudi, biljkama i životinjama govorićemo u aprilu, umjesto u novembru koji će biti orijentisan na godišnje doba jesen.

Nastavni sadržaji u nastavi prirode i društva mogu da se raspoređuje hronološki, od najstarijih vremena do sadašnjosti. Ovakav raspored naziva se *hronološko-progresivni raspored*. Primjenjuje se „pri upoznavanju sadržaja iz prošlosti, odnosno za proučavanje istorijskih pojava“ (Radivojević i Ćurčić, 2021: 21). Pogodan je za uzročno povezivanje događaja onim redoslijedom kojim su se dogodili. Uočavamo ga u nižim razredima osnovne škole, gdje se prvo obrađuju nastavni sadržaji o prošlosti zavičaja, a nakon toga države. Iako ovakav način raspoređivanja nastavnih sadržaja odgovara psihofizičkim karakteristikama učenika, on ne odgovara didaktičkom principu postupnosti po kome prethodna nastavna jedinica treba da služi za proučavanje nastavnih jedinica koje slijede. Prilikom sistematizacije njegova upotreba, međutim, može biti korisna. Nastavni sadržaji koji se odnose na istorijske ličnosti, spomenici i spomen-obilježja vezani za lokalnu sredinu učenika, raspoređuju se hronološko-progresivnim rasporedom.

Važno je imati na umu da učenici, naročito u nižim razredima osnovne škole, imaju teškoće prilikom usvajanja nastavnih sadržaja koji zahtijevaju usvajanje vremenske dimenzije, jer učenici lakše identifikuju neki događaj po poznatim ličnostima ili sadržajima nego po vremenskoj odrednici. Prije trećeg razreda osnovne škole nije preporučljivo obrađivati nastavne sadržaje sa vremenskom dimenzijom, a od trećeg razreda potrebno je primjenjivati didaktički princip postupnosti. Shodno tome, potrebno je da učenici prvo ovladaju pojmovima sat, dan, mjesec, godina, vijek, a nakon toga ih uvodimo u vremensku orijentaciju, što je najprihvatljivije činiti grafičkim prikazivanjem vremenskih veličina u obliku lente vremena. Da bi učenici lakše usvojili kako se hronološki bilježe i pamte događaji, koristi se lenta vremena koja se odnosi na hronološko ređanje, razvrstavanje sadržajnih jedinica prema njihovom vremenskom redosljedu, na primjer uz upotrebu grafičkih elemenata. To je crta na kojoj su označena vremenska razdoblja: mjeseci, godine, vijek, stoljeća. Ukoliko na lenti vremena za svaku označenu godinu pronađemo odgovarajući događaj iz, na primjer, Prvog svjetskog rata, dobija se hronološka tablica.

Jedan od načina raspoređivanja nastavnih sadržaja jeste i *filogenetski način raspoređivanja*. Filogenetski način raspoređivanja „zasniva se na osnovama filogeneze koja označava razvoj živih bića“ (Isto, 2021: 21). Relacija od jednostavnog ka složenom je jedina relacija koju filogenija poznaje, te zbog toga mnoge sadržaje nastave prirode i društva ne možemo objasniti njome. Na primjer, učenicima je mnogo lakše da proučavaju ptice kao složen sistem jer su ih vidjeli, čuli, dodirivali, u odnosu na ćeliju koja predstavlja jednostavniji sistem, ali njima dalek jer nijesu bili u mogućnosti da je svojim čulima – vida, sluha, mirisa – percipiraju. Filogenetski način rasporeda nastavnih sadržaja može se dovesti u vezu sa induktivnim putem saznanja koji vodi od čulnog ka racionalnom, od konkretnog ka apstraktnom, te od pojedinačnih primjera ka opštem pravilu. Znanja koja su stečena istovremenim angažovanjem više učenikovih čula i kvalitetnom misaonom aktivnošću trajnija su od onih znanja koja su stečena mehaničkim pamćenjem činjenica (Mandić, 2001). Shodno tome, pri raspoređivanju nastavnih sadržaja, ali i u samom toku nastavnog rada, treba težiti izbjegavanju verbalizma i mehaničkog usvajanja sadržaja. „Ukoliko su zahtjevi preteški za učenike, dovešće do neuspjeha, gubljenja samopouzdanja i motivacije.“ (Jovanović, 2007: 275) Ukoliko insistiramo na realizaciji nastavnih sadržaja koji govore o ćelijama ljudskog organizma na neadekvatnom uzrastu učenika, doći će do memorisanja velikog broja podataka koji će biti usvojeni bez razumijevanja i sposobnosti učenika da ta znanja primijene u svakodnevnom životu.

Mnoge sadržaje u nastavi prirode i društva ne možemo objasniti uz pomoć relacija od jednostavnijeg ka složenom, na čemu se zasniva filogenetski

raspored, te nastavnik pribjegava drugom (suprotnom) načinu raspoređivanja nastavnih sadržaja, *descendentnom rasporedu*. Descendentni raspored podrazumijeva „proučavanje sadržaja od složenog ka jednostavnijem, tj. silaznom putanjom“ (Radivojević i Ćurčić, 2021: 21). On se može dovesti u vezu sa deduktivnim putem saznanja koji ide od apstraktnog stava ka konkretnom iskustvu, od opšteg saznanja ka pojedinačnim primjerima. Dedukcija i indukcija su, međutim, veoma često isprepletane. Saznajni proces zahtijeva povezivanje indukcije i dedukcije radi shvatanja uzročno-posljedičnih veza, jer se samo na taj način dopire do suštine saznanja.

Posljednji način raspoređivanja nastavnih sadržaja koji ćemo objasniti jeste *biocenoški način*. Biocenoški način raspoređivanja nastavnih sadržaja zasniva se na raspoređivanju „nastavnih sadržaja po biocenoza, odnosno životnim zajednicama“ (Isto, 2021: 21). Za životne zajednice možemo reći da su zajednice biljaka, životinja, gljiva i mikroorganizama u nekom životnom prostoru. Sve te vrste biljaka, životinja, mikroorganizama i gljiva grade životnu zajednicu, a pri tome sam izgled životne zajednice određen je vrstom koja dominira, pa tako u bukovoj šumi ima najviše bukava, a ostale vrste su zastupljene u manjem broju. Biocenoški način raspoređivanja nastavnih sadržaja „svoj pravi smisao dobija u sadržajima koji konkretno proučavaju staništa i životne zajednice“ (Isto, 2021: 21). Životne zajednice u nastavi prirode i društva obrađuju se prema svojim karakterističnim obilježjima.

Bez obzira na to koji način raspoređivanja nastavnih sadržaja se primjenjuje, potrebno je obezbijediti centralnu, subjekatsku poziciju učenika u toku nastavnog procesa. „Za metodičku realizaciju nastave prirode i društva prilikom raspoređivanja treba uvažavati povezanost gradiva sa godišnjim dobima i specifičnostima prirodne i društvene sredine uz uvažavanje strukture učenika u odjeljenju. U tom smislu potrebno je učenike podsticati na aktivnosti koje vode ka samoobrazovanju.“ (Isto, 2021: 20) Izrada projekata i elaborata, konstruisanje, modelovanje, izvođenje eksperimenata, omogućava aktivan i dinamičan odnos učenika prema nastavnim sadržajima, što dovodi do samoobrazovanja i praktične primjene stečenih znanja, vještina i navika, te dovodi učenika do pozicije aktivnog i ravnopravnog učesnika vaspitno-obrazovnog procesa. „Savremeni pristup nastavi prirode i društva u mlađim razredima osnovne škole, stavlja učenike u središte nastavnog procesa što im omogućava savladavanje cjelokupnog procesa sticanja znanja, što je mnogo važnije i složenije od pasivnog usvajanja činjenica i informacija.“ (Vidosavljević, 2022: 27) Nastavnik je, zajedno sa učenikom, nosilac nastavnog procesa. On vrši planiranje i pripremanje nastave, a samim tim ima ključnu ulogu i u načinu raspoređivanja nastavnih sadržaja.

Uloga nastavnika u raspoređivanju nastavnih sadržaja

Jedan od važnijih imperativa školstva jeste adekvatno stručno-metodički osposobljen realizator nastavnog procesa. Konceptcija i realizacija savremene nastave prirode i društva ne može se ostvariti bez kompetentnog nastavnika. Shodno tome, možemo reći da je nastavnik „stručno-pedagoški osposobljeno lice koje ostvaruje sljedeće poslove i zadatke:

- izbor, analiziranje i raspoređivanje odnosno (godišnje, mjesečno i neposredno) planiranje nastavnih sadržaja;
- određivanje opsežnosti i dubine nastavnih sadržaja; didaktička transformacija naučnih, umjetničkih, tehničko-tehnoloških sadržaja u predmetno-nastavne sadržaje i zadatke, optimalno-razvojno prilagođavanje sadržaja rada mogućnostima učenika (tj. neposredno, konkretnije pripremanje programskih sadržaja);
- izbor, priprema i prikladna primjena oblika, metoda i sistema rada, kao i nastavnih uređaja, tehničkih pomagala, nastavnih sredstava, didaktičkih i drugih materijala;
- organizacija, izvođenje, vođenje i usmjeravanje nastavnog procesa;
- vrednovanje tokova i rezultata nastavnog rada (praćenje, ispitivanje i ocjenjivanje rada i uspjeha učenika“ (Branković i Ilić, 2010: 114).

Dakle, nastavnik u potpunosti „ima kontrolu“ nad saznajnim procesom. On vrši planiranje nastavnih sadržaja (godišnje, mjesečno i neposredno), određuje opseg i dubinu nastavnih sadržaja, te shodno tome može da upravlja načinima raspoređivanja nastavnih sadržaja u nastavi, ne samo prirode i društva, nego i drugih nastavnih predmeta. Nastavnik planira i raspoređuje gradivo, didaktički ga oblikuje, nije samo pasivni izvršilac. „To znači da on treba da posjeduje sasvim određena teorijska znanja i praktičnu osposobljenost za programiranje, uvođenje u nastavnu praksu, praćenje i vrednovanje. Ta osposobljenost podrazumijeva ne samo poznavanje sadržaja, tj. znanja iz stručne oblasti već i sasvim određena metodička znanja.“ (Bandur, 2007: 8) Nastavnik određuje ciljeve, zadatke, način raspoređivanja gradiva, nastavne metode, oblike rada, materijalno-tehničku osnovu rada. Pritom je važno naglasiti da ukoliko nastavnik zasniva nastavni procesa na samo jednom načinu raspoređivanja nastavnih sadržaja, on ne izgrađuje pozitivan odnos učenika prema nastavnim sadržajima prirode i društva. Zbog toga je neophodno usmjeriti nastavnike na različite načine raspoređivanja nastavnih sadržaja, a nastavne aktivnosti usmjeriti na učeničke potrebe kroz poticajne, svrhovite, radne aktivnosti, kroz koje će učenik i nastavnik participirati partnerski, indiosinkratski, u cilju usvajanja vaspitno-obrazovnih sadržaja i formiranja pozitivnih ljudskih vrijednosti.

Nastavnik prvenstveno mora da u potpunosti vlada ciljevima vaspitno-obrazovnog rada i predmetnom kompetencijom, znanjima iz oblasti prirode i društva,

da vlada savremenom tehnologijom, ali i da razumije razvojna obilježja učenika, stilove učenja, kulturu učenika. „U savremenoj nastavi nastavnik ostvaruje sljedeće funkcije: pedagoško-dijagnostičku funkciju, planersko-programersku funkciju, voditeljsko-inovatorsku funkciju, medijatorsko-socijalizacijsku funkciju, koordinatorsko-terapeutsku funkciju, savjetodavno-pedagošku funkciju, dokimološko-evaluacijsku funkciju.“ (Ilić, 2010: 84) Nastavnik koji u potpunosti vlada strategijama i metodama rada, principima rada, oblicima rada, načinima raspoređivanja nastavnih sadržaja, koji poštuje osobine svojih učenika i njihove međusobne razlike, koji ima osjećaj za altruizam, empatiju, učenička osjećanja i potrebe, njihove stilove učenja i razvojna obilježja, omogućava učenicima usvajanje cjelovitih, trajnih, svrsishodnih i cjeloživotnih znanja iz prirode i društva. „Jedan od razloga neefikasnosti škole u podsticanju interesovanja za probleme, osjetljivost za njihovo uvođenje i rješavanje jeste nedovoljno vođenje računa o stvarnim mogućnostima učenika i o zahtjevima koji im se postavljaju.“ (Đorđević, 1981: 191) Uvažavanje uzrasne strukture učenika u odjeljenju, specifičnosti prirodne i društvene sredine dovodi do eliminisanja praznog hoda usljed intenzivnog nastavnog rada, što dovodi do jačanja i afirmisanja ličnosti nastavnika, do ekonomičnosti i racionalizacije nastavnog procesa.

Adekvatno raspoređivanje direktno utiče na djelotvornu participaciju učenika u usvajanju nastavnih sadržaja prirode i društva, čime se podstiče prenošenje težišta nastavnog rada sa poučavanja na učenje, slobodan razvoj učenika, interakciju. „Dobar nastavnik mora besprekorno da savlada metodiku, da prati savremenu metodičku literaturu, psihologiju djece mlađeg školskog uzrasta i određenu pedagošku teoriju. I kada reaguje na određene probleme i situacije, to ne smije da čini na osnovu pedagoškog instinkta (i njega ne treba zanemariti) već na osnovu vlastite pedagoške učenosti.“ (Milatović, 1998: 10) Stavljajući učenike u direktan odnos sa nastavnim sadržajima, koji su primjereni njihovim uzrasnim karakteristikama, nastavnik odbacuje konformističke pritiske u učenju i mišljenju, razvija kod učenika samoaktuelizaciju, samodisciplinu, aspiraciju, inicijativu, asociranje ideja, istrajnost u radu. „Nije zadatak nastavnika da bude prenosilac znanja, nego da gaji i otkriva potrebu i ljepotu učenja i vrijednosti stečenog znanja i mogućnosti njegove raznovrsne primjene u različitim problemskim situacijama.“ (Stevanović, 1999: 234) Ono što je primarno obezbijediti jeste direktan odnos učenika prema nastavnim sadržajima, koji će omogućiti maksimalno angažovanje učenika u traženju odgovora, postavljanju pitanja, hipoteza, interpretaciju dobijenih rezultata, kao i samo vrednovanje, pri čemu će učenici, u svom aktivnom odnosu prema sadržajima učenja, polaziti prvenstveno od čulnog saznavanja. Potom će se bazirati na misaonu obradu podataka, nakon čega će uslijediti praktična provjera naučenog.

Zbog obimnosti prirodnih i društvenih pojava, neophodno je da nastavnik vrši adekvatno raspoređivanje nastavnih sadržaja kako bi izbjegao otpor prema

usvajanju sadržaja nastave prirode i društva, povećanu agresivnost prema nastavniku, te različite oblike kompenzatornog ponašanja. „Iz prakse je poznato da nastavnici utiču na izbor nastavnih sadržaja, kako bi čitav proces učinili zanimljivijim i dinamičnijim. To se pretežno odnosi na obim i dubinu sadržaja.“ (Simeunović i Spasojević, 2009: 133) Ukoliko nastavnik insistira na usvajanju nastavnih sadržaja koji su izvan realnih uzrasnih mogućnosti učenika, može se desiti da učenik pribjegne samohendikepiranju i defanzivnom pesimizmu. Intergrupne snage, samodeterminizam, samopoštovanje kod učenika nastavnik izgrađuje jedino ukoliko omogući učenicima da „dožive“ gradivo, a jedan od preduslova koji je potrebno da nastavnik ostvari jeste i pravilno raspoređivanje nastavnih sadržaja. „Dužnost nastavnika je da učenika uvede u svijet znanja, da ga usmjerava, podstiče, izaziva u njemu radoznalost, poveća nivo aspiracije, da ga upućuje u metode i tehnike učenja, da ga osposobljava za samoučenje.“ (Milijević, 1994: 10) Nije dovoljno samo adekvatno rasporediti nastavne sadržaje, potrebno je da nastavnik sagledava i vrednuje ostvarene ishode učenja kroz evaluativnu dokumentaciju, dajući na taj način pravovremenu povratnu informaciju učeniku, dalje ga stimulišući za nastavni rad. Praćenje i vrednovanje rada omogućava nastavniku balans međusobne pomoći i saradnje, selekciju i kreiranje didaktičkih materijala za rad, kao i prevenciju potencijalnih negativnih posljedica, kao što su: akolektivizam, sebičnost, neempatičnost, egoizam.

Zaključak

Nastavnim programom konkretizuje se nastavni plan na taj način da se određuje obim, dubina i redosljed nastavnih sadržaja, pri čemu se obim odnosi na sumu, a dubina na kvalitet stečenih znanja. Kada je u pitanju savremena koncepcija obrazovanja, nastavni sadržaji nijesu više sami po sebi cilj. Oni imaju funkciju ostvarivanja planiranih ishoda. Nastavni sadržaji predstavljaju sredstvo za usvajanje znanja, razvijanje vještina i sposobnosti. Stavljanje učenika u direktan odnos sa nastavnim sadržajima koji su u skladu sa njihovim uzrasnim karakteristikama, koji su im bliski i prepoznatljivi, tipični za prostor koji se proučava, koji su raspoređeni u skladu sa specifičnostima prirodne i društvene sredine (po koncentričnim krugovima, po prigodnim događajima, fenološki, hronološko-progresivno, filogenetski, descendentno, biocenološki) omogućuje da učenici regulišu vlastiti proces učenja i postanu aktivni subjekti nastavnog procesa. Načini raspoređivanja nastavnih sadržaja moraju se kombinovati, jer se s obzirom na uzrast učenika ne mogu izolovano primjenjivati.

Nastavni proces potrebno je usmjeriti na učenika kako bi on mogao aktivno učestvovati u usvajanju znanja, vještina i navika. To se može postići primjenom adekvatnih metoda rada, oblika, ali i pravilnim načinom raspoređivanja

nastavnih sadržaja. Uloga nastavnika orijentisana je na nastavu kao proces, na učenike, organizaciju vaspitno-obrazovnog rada, programiranje, pripremanje, planiranje nastave, na lični i profesionalni razvoj. Nastavnik samostalno ili u saradnji sa kolegama na nivou aktiva prve i druge trijade planira nastavni rad. On izrađuje godišnji (globalni) plan, tematski (operativni) plan i plan nastavne jedinice (dnevni plan). Prilikom toga raspoređuje nastavne sadržaje u skladu sa prirodnim i društvenim obilježjima sredine, određuje redosljed nastavnih tema, određuje materijalno-tehničku osnovu, metode rada, oblike rada, načine vrednovanja. Shodno tome, nastavnik mora da bude izuzetno dobro didaktičko-metodički osposobljen, ali i zainteresovan i „zaljubljen“ u svoj posao.

Literatura

1. Bakovljević, M. (1992). *Didaktika*. Beograd: Naučna knjiga.
2. Bandur, V. (2007). *Savremeni modeli rada u nastavi prirode i društva*. Istočno Sarajevo: Filozofski fakultet.
3. Branković, D., Ilić, M., Miličević, S., Suzić, N., Gutović, V. (2000). *Pedagoško-psihološke i didaktičko-metodičke osnove vaspitno-obrazovnog rada*. Banja Luka: Društvo pedagoga Republike Srpske.
4. Branković, D., Ilić, M. (2010). *Uvod u pedagogiju i didaktiku*. Banja Luka: PPGP „Comesgrafika“.
5. Brofi, Dž. (2015). *Kako motivisati učenike da uče*. Beograd: Clío.
6. Budić, S. (2006). *Karakteristike znanja učenika u nastavnom procesu*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
7. Vilotijević, M. (2000). *Didaktika*. Beograd: Učiteljski fakultet.
8. Vidosavljević, S. (2022). *Osnove metodike nastave prirode i društva*. Prizren: Učiteljski fakultet.
9. Grdinić, B., Branković, N. (2005). *Metodika poznavanja prirode i sveta oko nas u nastavnoj praksi*. Bački Petrovac: Kultura.
10. Đorđević, J. (1981). *Savremena nastava-organizacija i oblici*. Beograd: Naučna knjiga.
11. Ilić, M. (2010). *Inkluzivna nastava*. Istočno Sarajevo: Filozofski fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu.
12. Jensen, E. (2003). *Super nastava: nastavne strategije za kvalitetnu školu i uspješno učenje*. Zagreb: Educa.
13. Jovanović, B. (2007). Uloga škole u očuvanju i jačanju psihosocijalnog zdravlja učenika, *Zbornik radova*, 9, 13–25.

14. Lazarević, Ž., Bandur, V. (2001). *Metodika nastave prirode i društva*. Beograd: Učiteljski fakultet.
15. Mandić, D. (2001). *Informaciona tehnologija u obrazovanju*. Sarajevo: Filozofski fakultet.
16. Matović, M., Bukvić, S. (1996). *Metodika nastave prirode i društva*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
17. Milatović, V. (1998). *Metodika nastave početnog čitanja i pisanja*. Beograd: Nauka.
18. Milijević, S. (1994). *Inoviranje nastave prirode i društva*. Banja Luka: JP „Glas srpski“.
19. Ničković, R. (1970). *Učenje putem rješavanja problema u nastavi*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika.
20. Pajević, A., Fehratović, M. (2019). Motivacija i učenje. *Zbornik radova Učiteljskog fakulteta*, 13, 169–184.
21. Radivojević D., Jelić, M. (2016). Izvanučionička nastava u nastavi prirode i društva. *Nova škola*, XI (1), 235–250.
22. Radivojević, D., Ćurčić, M. (2021). *Metodika nastave prirode i društva*. Bijeljina: Pedagoški fakultet.
23. Simeunović, V., Spasojević, P. (2009). *Savremene didaktičke teme*. Bijeljina: Pedagoški fakultet.
24. Stevanović, M. (1999). *Kreatologija*. Varaždinske Toplice: Tonimir.

SCHEDULING OF TEACHING CONTENTS IN THE TEACHING OF NATURE AND SOCIETY

Abstract

When we discuss the modern teaching process of the subject Nature and society, we must notice that there are three basic factors that are affecting the quality of teaching: teaching contents, student, and teacher. Teaching contents with its volume must not exceed the age capabilities of the student, and for determination of its volume there are three criteria to be used: homeland criterion, typicality criterion, and criterion of the importance of the phenomena for human life. Selected topics from Nature and society should be scheduled in an adequate way and in accordance with concentric circles, an appropriate event, phenological, chronologic-progressive, phylogenetic, descendent, and bioecological. Students in Nature and society should take a subjective position, become teacher's partners. The teacher, in turn, less and less is a lecturer and evaluator. Teacher is expected to be a planner, programmer, diagnostician, guide, researcher, educator.

Keywords: *Nature and society, scheduling of teaching contents, scope of teaching contents, teacher, student.*

ESEJI, PREGLEDI, PRIKAZI

MONOGRAFIJA DUKLJANSKI KNEZ SVETI VLADIMIR

(Fondacija „Sveti Petar Cetinjski“, Narodni muzej Crne Gore, 2016)

Monografija štampana povodom hiljadugodišnjice smrti dukljanskog kneza Vladimira rijedak je primjer knjige u Crnoj Gori (a i šire) da se na istorijska događanja i istorijske procese *Istina* posmatra iz više uglova, iz ugla pisaca i istraživača iz različitih sredina. Multiperspektivan pristup temi ovu knjigu čini posebno kvalitetnom i preporučuje je i laičkoj i stručnoj javnosti kao primjer koji pomaže razumijevanju prošlosti, uz uvažavanje različitih naučnih hipoteza. Kako je i naveo prof. dr Bazilev Vladimir Nikolajević, jedan od autora Monografije: „Sveto šećanje na kneza Vladimira, stalno se obnavlja uticajem čudotvornih moći – šećanje koje je uvijek vaskrsavalo, objedinjavajući u sebi ne samo Slovene već i Vizantijce, Albance, pravoslavce, katolike, muslimane.“ Na ovaj način koncipirana Monografija doprinosi osvjetljavanju najstarijih slojeva naše prošlosti i izučavanju autentičnih sadržaja naše duhovne kulture.

Monografija *Dukljanski knez Sveti Vladimir* odabranim naučnoistraživačkim radovima osvjetljava državničku i svetačku povijest dukljanskog kneza Svetog Vladimira, a samim tim i početke crnogorske duhovne, kulturne i državotvorne tradicije. Pozivajući se na izvore koji neposredno pripovijedaju o povijesti kneza Vladimira, posebno na *Ljetopis Popa Dukljanina* i *Pregled istorije vizantijskog hroničara Jovana Skilice*, preispitujući ih, autori osvjetljavaju period vladavine kneza Vladimira, njegovo zatočeništvo, ženidbu makedonskom princezom Kosarom, mučeničku smrt, rađanje kulta. Pritom nijesu izostavljene one naučne hipoteze koje su odbačene ili koje su suprotstavljene prihvaćenoj naučnoj istini većine istraživača. Otvorena su i mnoga pitanja na koja istoriografija tek treba da odgovori, poput onih zbog čega su mošti Svetog Vladimira dislocirane iz Prečiste Krajinske u Drač, a zatim u Šin Đon; zbog čega u starom živopisu u ikonopisu Crne Gore i Srbije niđe nema lika Svetog Vladimira, a susrijeće se u crkvama izvan jurisdikcije Pečke patrijaršije.

Lijepo grafički oblikovana knjiga, s kvalitetnim fotografijama na odgovarajućem papiru, čini ovo izdanje izuzetno privlačnim za sve ljubitelje štampane knjige. Grafičko oblikovanje potpisuju Mile Grozdanić i Branka Vujović-Radunović, a fotografije Dušan Ivanović i Lazar Pejović.

Knjiga je podijeljena na autorske tekstove i priloge. Autorski tekstovi čine dva dijela s ukupno 11 poglavlja. Prvi dio nosi naziv *Dukljanski knez Sveti*

Vladimir istorija / mit / religija, a naslov drugoga dijela je *Sveti Vladimir u likovnoj umjetnosti*. Prilozi su takođe podijeljeni u dva dijela. Naslov prvog dijela je *Hagiografije o Svetom Vladimiru*, a naslov drugog je *Književni prilozi o knezu Vladimiru*. Knjiga započinje pjesmom o Vladimiru i Kosari J. N. Aschmana, u prepjevu Sretena Perovića i uvodnom riječju Redakcijskog odbora naslovljenom – *Simbol žrtvene ljubavi*, a završava bibliografijom o knezu Vladimiru Dukljanskom, važnim datumima u crnogorskoj istoriji, sadržajem i popisom onih koji su pomogli izdanje.

Prvi dio knjige *Dukljanski knez Sveti Vladimir istorija / mit / religija* sačinjava deset poglavlja. Prvo poglavlje je *Dukljanski knez Vladimir i makedonska princeza Kosara u legendi i istoriji*, autora akademika Sretena Perovića. Čine ga uvod i jedanaest teza označenih rimskim brojevima. U uvodnom dijelu čitalac se navodi na promišljanje o prošlosti, historiografiji, o sposobnosti istorijskog mišljenja, potrebi preispitivanja stavova. Na osnovu višegodišnjeg iščitavanja i prosuđivanja historiografskih tekstova, Sreten Perović izvodi zaključak: „Istorija je nekad nauka, rjeđe poezija, katkad samo prikriivena recentna politika, a najčešće crnohumorna smješa svih tih spekulativnih disciplina“. Dalje ističe da ta spoznaja ni profesionalce ni amatere ne oslobađa odgovornosti da što objektivnije sagledaju i prevrednuju i vlastitu i „tuđu“ povijest, njihovu kauzalnu međuzavisnost, ukazujući na zamke i predrasude, kako je naveo – distancirajući se i od vlastitih i od komšijskih istorijskih maglina.

U tezama, Sreten Perović ukazuje na nedosljednosti, namjerne i nenamjerne *magline*, na paraistorijsku literaturu, kvazireligioznu i parapatriotsku verbalistiku u historiografskim djelima i portalima čiji su predmet povijest kneza Vladimira i Kosare. O dukljanskom knezu Vladimiru, čitaoca uvodi informacijama o legendi koju njeguju crnogorski muslimani i obje hrišćanske crkve u široj balkanskoj regiji, kao i o značaju koji ima u Crnogorskoj pravoslavnoj crkvi koja ga slavi kao svojeg prvog sveca. Životnu putanju, kako je naveo – kojom su prošla ognjena kola s dva moralno jaka i veoma kratko spokojna, uzajamnoj ljubavi odana bića – započeo je na osnovu djela popa Dukljanina *Kraljevstva Slovena*, poznatom kao *Ljetopis popa Dukljanina* (I), preko *Istorije makedonskog naroda* (II), *Kraljevine Vojislavljevića*, Radoslava Rotkovića (III), monografije *O Sv. Vladimiru*, Čedomira Marjanovića (IV), *O Sv. Jovanu Vladimiru*, Dimitrija Ruvarca (V, VI), internet-istorije, Ivana Jovovića (VII), *Istorijskog leksikona Crne Gore*, Šerba Rastodera i Živka Andrijaševića (VIII), *Ilustrovane istorije Srba*, Vladimira Čorovića (IX), *Kratkoj ilustrovanoj istoriji crnogorskog naroda*, Radoslava Rotkovića (X), sve do kvazireligiozne i parapatriotske elektronske publicistike – portala ruskih, srpskih, bugarskih, „crnogorskih“, s posebnim osvrtom na priču o Kosari, kćeri „bugarskog cara“ (XI), i zaključne riječi.

U zaključku, akademik Perović navodi da su srednjovjekovnu državu Makedonskih Slovena stvorili preci današnjih Makedonaca; da u istoriji ne postoji Sveti Jovan Vladimir, a dvojnost u njegovom imenu javlja se od 1381. godine, od obnove manastira Svetog Jovana Krstitelja u blizini Elbasana (Albanija); Dukljanski knez Vladimir u kalendaru Crnogorske crkve ubilježen je crvenim slovima, kao prvi crnogorski svetitelj; da je u raznim prilikama u prošlosti poslužio kao zaloga za mnoge, pretežno državno-političke falsifikatore, naglasivši da je jedna od posljednjih povreda njegovog kulta limena crkvice – vojnim helikopterima spuštена na vrh planine Rumije, na koju su sve do tog agresivnog čina svake godine drveni krst Svetog Vladimira zajednički iznosili i slavili građani sve tri vjeroispovijesti. Dalje, u zaključku, navodi da je u elbasanskoj akolutiji nastaloj pri kraju XVII vijeka nanijeta uvreda i velika nepravda Kosari, pripisujući joj osobine kraljice Jakvinte, opake supruge dukljanskog kralja Bodina.

Na kraju teksta stoji zahvalnica časnom dukljanskom knezu i blagom svecu što nakon hiljadu godina bogougodno i čovjekoljubivo šalje poruke praštanja i primjerom otmjene moralnosti hrabri svoje potomke, sve naše savremenike, posebno Makedonce i Crnogorce.

Drugo poglavlje koje ima naslov *Sveti Vladimir Dukljanski*, autora akademika Rajka Vujičića, sastoji se od četiri teze u kojima otvara mnoga pitanja. U tezi *Kosari je posljednja želja bila da je, kada sklopi oči, pokopaju pored voljenog čovjeka* navedeno je da su istorijski izvori o prošlosti kneza Vladimira oskudni, ali da se približna slika može dobiti kombinujući podatke vizantijskog historičara Jovana Skilice s onim što o knezu Vladimiru pripovijeda Pop Dukljanin u svom *Ljetopisu*. Opisujući u kratkim crtama život kneza Vladimira, predmet pažnje je usmjeren na razloge prenošenja posmrtnih ostatka kneza Vladimira, prvo iz Prespe, gdje je bio sahranjen nakon pogubljenja, u manastir Prečiste Bogorodice Krajinske, zatim u Drač, te iz Drača u Elbasan. Razlozi prenosa posmrtnih ostataka kneza Vladimira iz Prespe u crkvu Prečiste Bogorodice Krajinske dati su u *Ljetopisu Popa Dukljanina*. Vujičić navodi da u historiografiji nijesu dovoljno objašnjeni razlozi prenosa mošti Svetog Vladimira iz crkve Prečiste Krajinske u Drač 1215, a da u jednoj grčkoj službi stoji da je Sveti Vladimir poštovan kao zaštitnik Drača. Albanski velikaš Karlo Topija, nakon obnavljanja manastira Svetog Jovana Vladimira kod Elbasana, u njega prenosi mošti Svetog Vladimira (1381–1383). Svjedočanstva o ovom događaju jesu natpisi na crkvi koji su uklesani na staroslovenskom, grčkom i latinskom jeziku. U ovom manastiru je prvi put Sveti Vladimir nazvan Jovan. Akademik Vujičić smatra da je ovaj čin najvjerovatnije posljedica iste vrste mučeničke smrti Svetog Jovana Preteče i Svetog Vladimira. Naime, oba su stradala ušekovanjem glave, zbog čega se u likovnim predstavama najčešće prikazuju kako na pladnju drže svoje odsečene glave.

Centralno pitanje je: Zbog čega su i pod kojim okolnostima mošti Svetog Vladimira dislocirane iz Krajine? Uz konstataciju da su se dosadašnji istraživači samo ovlaš zadržavali na ovom pitanju, navedeno je da se u historiografiji odomacilo, pod uticajem Konstantina Jirečka, da su to uradili Epirci, koji su oko 1215. zauzeli Skadar. Ova tvrdnja stavljena je pod znak pitanja, jer su u ovo vrijeme odnosi između dinastija Anđela i Nemanjića bili dobri, pa je neshvatljivo da epirski vojnici odnose mošti bez intervencije Nemanjića.

U tezi *Nemanjići su svim raspoloživim sredstvima vjerske propagande udarili po državno-kulturnoj misli Zete*, citirano je nekoliko mjesta iz knjige *Studije o starosrpskoj dinastičkoj hijerarhiji*, austrijskog istraživača S. Hefnera (Minhen, 1964), koji navodi da su Sava i njegov brat Stefan Nemanja starosrpske vladarske biografije stavili u službu državno-političke ideologije, „da su se svim raspoloživim sredstvima državne i vjerske propagande suprotstavili državnoj, kulturnoj i dinastičkoj misli Zete, kako bi se za Stefana Nemanju u kultu i historiografiji stvorilo ono isto što je za Vladimira u Zeti bila već tradicija...“. Ističući naglašeni antagonizam između Zete i Raške, kaže da se „možda može donekle ili u potpunosti objasniti prećutkivanje imena svih dukljanskih vladara u srpskoj književnosti i historiografiji srednjeg vijeka“.

U daljem tekstu Vujičića izvedene su razlike i paralele između kneza Vladimira i Nemanje koje su išle u prilog popularnosti Vladimirovog kulta. Razlike se odnose na dužinu vladanja i način umiranja (mučenička, odnosno prirodna smrt), kao i na različit način vladanja. Paralele se povlače o zatočeništvu. Način vladanja i života kneza Vladimira naizgled je daleko od borbenog viteštva srednjeg vijeka, ali je blizak hrišćanskom žrtvovanju za spas drugih.

U tezi *Krst za koga drže da ga je Vladimir imao prilikom pogubljenja svake se godine iznosi na vrh Rumije*, date su informacije o procesiji sa krstom „Svetog kralja“ za koji se smatra da ga je Vladimir imao prilikom pogubljenja u Prespi. Taj krst se iznosio svake godine na Rumiju, na Trojičindan (22. maja) u vrijeme izlaska sunca. U ceremoniji su učestvovali pravoslavci, katolici i muslimani. Krst Svetog Vladimira danas čuva porodica Andrović. Vujičić ističe da je neobična činjenica da se na teritoriji Crne Gore nije sačuvala nijedna crkva iz srednjeg vijeka posvećena Svetom Vladimiru. Osim toga, smatra da nije lako objasniti zbog čega u starom živopisu u ikonopisu Crne Gore i Srbije niđe nema lika Svetog Vladimira, a susrijeće se na području pomjesnih crkava izvan jurisdikcije Pečke patrijaršije.

Nije poznato mjesto đe su počivale mošti Svetog Vladimira u Draču, kao i to zbog čega je bio odabran baš Šin Đon za prenošenje mošti iz Drača.

U tezi *U prvoj polovini prošlog vijeka u Šin Đon je na poklonjenje svetitelju dolazio ogroman narod*, autor navodi da je najautentičniji osvrt na manastir Šin Đon, njegovu crkvu i sekundarno ugrađene natpise Karla Topija, kao i njihove

prevode, publikovao S. M. Štedimlija koji ga je posetio tridesetih godina dvadesetog vijeka i o tome objavio djelo s dragocjenim podacima i fotografijama – *Tragom popa Dukljanina* (Zagreb, 1941). Iz ovog djela je u cjelosti dat opis edikule u kojoj su bile smještene mošti Svetog Vladimira. Pored ovog opisa, dat je i detaljan opis ceremonije iznošenja mošti na dan Svetog Vladimira (22. maj), koji je ostavio episkop Nikolaj Velimirović u knjizi *Čitanka o svetom kralju Jovanu Vladimiru* (Beograd, 1925). Na kraju, akademik Vujičić informiše o sudbini Crkve Svetog Jovana Vladimira, kao i o prenosu moštiju Svetog Vladimira. Krovna konstrukcija crkve srušila se 1978. godine, a čivot – drveni sanduk s moštima Svetog Vladimira – prije rušenja prebačen je u Crkvu Svete Marije u Elbasanu. Tu ih je vidio i opisao novinar Jovan Plamenac (Pobjeda, 9. januar 1991). Danas nijesu u toj crkvi.

Treće poglavlje nosi naslov *Knjiga o čudima blaženog Vladimira*, autora akademika Radoslava Rotkovića. Tema ovog poglavlja je kult blaženog Vladimira, u čijem je nastanku, kako je navedeno, veliku ulogu imala legenda o *drvenome krstu* koji je Vladimir tražio od Vladislava. Uz citat iz *Kraljevstva Slovena* („Njegovo tijelo leži u cjelosti sačuvano i miriše kao da je namazano mnogobrojnim mirisima...“, zaključno s „... u istoj crkvi okonča život i tu bi sahranjena, do njegovih noga.“), Rotković navodi da su u citatu dati osnovni elementi iz kojih izrasta kult: mučenik, „cjelokup“, s drvenim krstom u ruci; hodočasnici, bolesnici, egzaltirani; molitve i procesije za dobar rod, kišu i blagodeti; iscjeljenja pod uticajem psihološkog šoka koja se proglašavaju čudima i obrazloženjima svakome kome molba nije uslišena – da se nije dovoljno iskreno molio; vjerna žena koja živi pobožno i sveto i svojim životom i svojom smrću i sahranom dopunjuje cjelinu ove hagiografske legende. Praznične svečanosti su u početku bile vezane za manastir Prečista Krajinska jer su tamo bili grobovi Vladimira i Kosare. Prenosom Vladimirovih mošti u Elbasan, nestao je i krst, najprivlačniji objekat za svečanosti, smatra Rotković. U vrijeme osmanske najeze stradao je i manastir u Krajini, tada je u Baru napravljen novi krst. Rotković vjeruje da je krst iz Krajine odnesen s moštima Svetog Vladimira, a da je za potrebe održavanja kulta izrađen novi. Pored toga, tvrdi da je Barska nadbiskupija preuzela njegovanje kulta tek kada je Vladimirovo tijelo odneseno. Ukazujući na legendu o Vladimiru i Kosari u *Ljetopisu*, analizira djelove u vezi s *knjigom (Liber gastorum beati Vladimir)*, na koju je uputio barski anonimus svoje čitaoce. Tokom ovog razmatranja Rotković će uputiti čitaoca i na hipotezu vizantologa Anri Gregoara po kojoj osnovni elementi Šekspirove drame *Bura* vode porijeklo iz legende o Vladimiru i Kosari (prijevod Orbinova *Kraljevstva Slovena*, predgovor Miroslava Pantića, LXXXVII-LXXXVIII).

Na kraju razmatranja Rotković zaključuje da se Popu Dukljaninu (Baraninu) čini nepravda kad se legenda o Vladimiru i Kosari izdvaja iz njegova, tobože

anonimnoga, djela, a da bi se još veća nepravda učinila kaluđeru iz Krajine i slijepcima-pjevačima, ako bismo zapostavili njihov trud. U daljem tekstu čiji je naslov – *Elbasanska legenda o „caru“ Vladimiru* – raspravlja o ovom, kako je navedeno, falsifikatu, koje je Kozma Drački objavio 1690. godine u Veneciji. Navodeći dio objavljene legende, Rotković podvlači da je u ovoj legendi Vladimir postao Jovan Vladimir, umjeso titule kneza imao je titulu cara, a srpski veliki župan Nemanja, postao je bugarski car i Vladimirov otac, bez obzira na to što je Vladimir ubijen 97 ili 98 godina prije Nemanjinog rođenja. U daljem razmatranju, Rotković opisuje na koji način su se sveštenici Srpske pravoslavne crkve upoznali s tekstom *Elbasanska legenda o „caru“ Vladimiru*, početkom 19. stoljeća, konstatujući da „otad Srpska pravoslavna crkva bilježi ovog sveca u svim dokumentima kao Jovana Vladimira, iako takav svetac nikada nije postojao“.

Četvrto poglavlje ima naslov *Prološko žitije Sv. Jovana Vladimira*, autora prof. dr Hrista Melovskog. U poglavlju je dat prijevod *Žitija* koje je štampano 1741. godine, s detaljnim i podrobnim objašnjenjima u fusnotama i komentarijima u kojima je Melovski ukazao na nedostatke istorijske zasnovanosti brojnih podataka *Žitija*. U ovom *Žitiju* Sveti Jovan Vladimir podučavan je od svetih sedmočislenika: Ćirila, Metodija, Klimenta, Nauma, i ostalih. Otac mu je Nemanja, majka Romejka Ana od carskog roda, a Nemanjin otac je Simeon, bugarski car. Rodio se u selu Vladimirovu odakle je uzeo nadimak Vladimir. „Vaspitan dobro bogougodno“, Jovana Vladimira roditelji su oženili ćerkom cara Samuila. Kao vladar „uveća vjeru postavivši učitelje, propovjednike i vodiče... Izgradi manastire, crkve, prihvatilišta i bolnice“. Jednog dana mu pade na um da sagradi manastir u predjelima s gustom šumom. Mjesto će će podići manastir pokazao mu je orao (Arhangel) „svijetao kao sunce, koji je na leđima, gore na krilima imao presvijetli krst... koji je postavio krst na ovome mjestu će se nalazi preobraženi dom i prečasni ostaci njegovih mirotočivih moštiju“. Vladimirova supruga prikazana je kao ljubomorna, *prelukava* žena koja je sa svojim bratom kovala zavjeru protiv njega. Kada se ovome ukazala prilika da ga ubije „...kod drugog pokušaja pravedni mu dade svoj kraljevski mač i reče: 'Uzmi i za istinu i pravoslavlje odrubi moju glavu. Spreman sam kao drugi Isak i Avelj da se žrtvujem za priznavanje Hrista i za vjeru Hristovu'. Nemilosrdni ga tada udari mačem, i vidi čuda, kako ga obezglavi on rukama svojim zgrabi svetu glavu svoju...“. Pisac *Žitija* pominje da je na mjesto starog hrama „koji je starošću i zemljotresom bio satrt“, Karlo Topija podigao novi hram u kojem se svake godine „sve do danas“, u pomen Jovana Vladimira pravi veliki vašar.“ „Od vremena blaženog, i upokojenja njegovog, prošlo je 780 godina i mnogi bolesni i izmučeni izliječiše se.“

U komentarima koji slijede nakon *Žitija*, Melovski daje podatke o njegovom nastanku i doprinosu širenja kulta Svetog Jovana Vladimira. Kao ilustracija širenja njegovog kulta u Makedoniji i u podunavskim krajevima, nabrojano je

mnoštvo likovnih predstavljanja portreta Svetog Vladimira u različitim tehnikama (grafika, freskopis, ikonopis). Kao glavni razlog za prodor kulta Svetog Vladimira u podunavske krajeve, Melovski navodi iseljavanje velikog broja porodica iz Moskopolja (jugoistok Albanije) u današnju Mađarsku, Austriju i Rumuniju.

Peto poglavlje ima naziv *Kult Svetog kneza Vladimira Dukljanskog u Crnoj Gori i sušedstvu*, autora mr sc. Ivana Jovovića, u kojem je naveo da je u osnovi kult Svetog Vladimira značajna poveznica Istoka i Zapada – medijum u kojem se susreću i prožimaju različiti narodi, kulture i religije. Počevši od pečata arhonta Petra, kao najstarijeg traga dukljanske državne tradicije, Jovović obrazlaže tvrdnju da je do sredine X vijeka bila formirana Dukljanska kneževina. Opisan je vojni položaj i pad grada Duklje u vrijeme napada cara Samuila. Samuilov cilj, navodi autor, bio je da zarobi dukljanskog nadbiskupa Ivana, koji bi mu u Ohridu omogućio da proglasi kanonski patrijarhat, u čemu nije uspio. Dalje, sažeto izlaže ishode sukoba kneza Vladimira s makedonskim carem Samuilom; date su informacije i o sudbini Vladimirovog strica Dragomira, guvernera Travunije i Zahumlja kojeg su Kotorani usmrtili; ukazano je na promjenu crkvenih politika nakon ulaska Kneževine Duklje u sastav Samuilovog carstva. Poseban osvrt Jovović je dao dukljanskom nadbiskupu Ivanu, još jednoj historijskoj ličnosti koja je povezana s događanjima s kraja desetog i početka jedanaestog vijeka – prvom kompozitoru Duklje. Autor smatra da su najnovija iščitavanja najdubljih slojeva crnogorske istorije pokazala da je pogrešno datirano rođenje utemeljivača dinastije Vojislavljevića, kneza Vojislava. Najvjerovatnije je rođen između 990. i 1000. godine, a ne neposredno poslije pogibije njegovog oca kneza Dragomira 1018. godine, kako se to dosad tvrdilo. Ovo je važno iz razloga što je turbulentno vrijeme u kojem je odrastao uticalo na oblikovanje njegove ličnosti i, posebno je naglašeno, na oblikovanje njegove vojno-političke strategije. Pored toga, oženivši se rođakom cara Samuila učvrstio je dukljansko-makedonske odnose. U kontekstu rodbinskih veza, pomenuto je djelo vizantijskog hroničara Mihaila Devolskog s početka XII vijeka, na osnovu kojega je izvedena pretpostavka da je Vladimir bio zet Teodora, sina dračkog velikaša Jovana Hrisilija. To je otvorilo pitanje imena Vladimirove žene i njegovih rodbinskih odnosa sa Samuilom. Dat je i osvrt na izvještaj Pajsija Hilendarskog (sredina XVIII stoljeća), u kojem stoji da se u borbi za Drač, knez Vladimir sukobio s novatianima, jeretičkim pokretom čiji su centri bili u zapadnoj Makedoniji i centralnoj Albanijit. U grčkoj verziji njegovog žitija upravo je ovaj jeretički pokret okrivljen za Vladimirovu mučeničku smrt.

U daljem tekstu dat je hronološki osvrt na pisane izvore u kojima se pominje knez Vladimir, precizirajući vremenski kontekst nastanka *Žitija Svetog Vladimira*. Oslanjajući se na navode vizantijskog hroničara Jovana Skilice koji pominje kneza Vladimira u *Kratkoj istoriji* s kraja XI vijeka, i *Ljetopis popa Dukljanina*, koji je nastao u drugoj polovini XII, podržava ocjenu Tibora

Živkovića da je *Žitije* nastalo između 1075. i 1089. godine, jer je trebalo da posluži kao temelj dinastiji Vojislavljevića. Potvrdu ranog uspostavljanja kulta Svetog Vladimira imamo i u starofrancuskoj književnosti, u romanu *Florimont*, s kraja XII vijeka. U daljem tekstu, autor razmatra elemente svetosti koji se pominju kod Popa Dukljanina (blaženi i sveti), zatim materijalne tragove iz perioda kneza Vladimira. Posebnu pažnju Jovović posvećuje dislociranju mošti Svetog Vladimira iz Prečiste Krajinske u Drač, a zatim u Šin Đon. Koristeći pisane tragove, počevši s dokumentom o manastiru Prečista Krajinska iz 1417, autor prati svetačku legendu i dešavanja u manastiru, kao simboličkom mjestu, svetinji, oko koje se okupljao narod, pravoslavci, katolici i muslimani, sve do njegovog rušenja koje se pripisuje Sulejman-paši Bušatliji. Uprkos tome, kult Svetog Vladimira ostao je do danas, kako navodi autor, zahvaljujući sačuvanoj relikviji – krstu koji je, po predanju, ležao na odru Svetog Vladimira. U daljem tekstu navedena su istoriografska i književna djela autora s hrvatskog prostora koja se bave kultom Svetog Vladimira, s posebnim osvrtom na djelo *Kraljevstvo Slovena* opata Mavra Orbinija, koja su uticala da Sveti Vladimir uđe u korpus starohrvatskih istorijskih tema; preko književnih ostvarenja kult je stigao i do Slovenije. U *Ilirskom listu*, koji je izlazio na njemačkom jeziku, objavljena je 1831. godine pjesma o Vladimiru i Kosari, autora J. N. Aschmana. Časopis *Slovenska bčela*, 1851. godine objavljivao je u nastavcima novelu *Vladimir in Kosara (Izborna povest)*, autora Luke Sveteca, alias Podgorski. Tokom XIX vijeka romantičarske interpretacije legende o Svetom Vladimiru zastupljene su i u srpskoj književnosti. Bio je umjetnička inspiracija za istorijske drame Lazara Lazarevića (*Vladimir i Kosara*), Jovana Sterije Popovića (*Vladislav*), istorijske pripovijetke Stevana Sremca (*Vladimir Dukljanin*). Srpska pravoslavna crkva proglasila ga je za „prvog srpskog sveca“ u drugoj polovini XIX vijeka, pod imenom Sveti Jovan Vladimir. Tokom balkanskih ratova, ovaj kult politički se koristio za ostvarenje istorijskog prava na novooslobođenim teritorijama. Dalje, dati su podaci o poštovanju kulta Svetog Vladimira u Crnoj Gori u doba kralja Nikole i u Kraljevini Jugoslaviji. Crnogorska pravoslavna crkva označila ga je za prvog crnogorskog svetitelja – Sveti mučenik Vladimir Dukljanski. Sveti Vladimir poznat je i pod imenom Sveti Jovan Vladimir. Međutim, kako je navedeno, sveca pod tim imenom ne poznaje ni Pop Dukljanin ni vizantijski izvori toga doba. Zbog naknadnog širenja crkvenog kulta, njegovo ime je kod Makedonaca i Srba – Jovan Vladimir, kod Hrvata i Bugara – Ivan Vladimir, a Albanaca – Djon Vladimiri.

„Zahvaljujući ritualu koji se održava na planini Rumiji u čast Svetog kneza Vladimira, đe se iznosi najstarija crnogorska relikvija – Krst Svetog Vladimira, sačuvana je memorija o najdubljim slojevima dukljanske duhovne i državne tradicije“, zaključuje Jovović.

Šesto poglavlje ima naziv *Dukljanski knez Vladimir i albanski novatiani*, autora prof. dr. Dragoljuba Dragojlovića. Autor je posvetio pažnju *zamršenoj priči* o vezama kneza Vladimira i makedonskog cara Samuila, upoređujući podatke iz djela Popa Dukljanina i djela Jovana Skilce, stavljajući akcenat na ona mjesta koja se razlikuju. Navedeno je mišljenje belgijskog vizantologa Adonca da je Vladimir zet Teodorita, odnosno Teodora, sina dračkog velikaša Jovana Hrisilija. Tvrdnja je potkrijepljena podacima prema Skilici, kod kojeg je opisana ženidba Ašota s drugom Samuilovom ćerkom Miroslavom. Ukazano je na sličnost između braka Ašota i Miroslave kod Skilice i braka Vladimira i Kosare kod Popa Dukljanina. Zaključuje se da je samo Vladimirova tragična smrt istorijska istina, a da se sve ostalo kod Popa Dukljanina temelji na Ašotovoj i Miroslavinoj avanturi, uz neke hagiografske elemente. Osim toga, Dragojlović smatra da pitanje imena Vladimirove žene i njihovih rodbinskih veza ostaje otvoreno. Postavlja pitanje da li je *Ljetopis Popa Dukljanina* originalno djelo jednog pisca ili kompilacija više samostalnih djelova. Navedeno je da ovo kompleksno pitanje donekle osvjetljava žitije i služba Svetog Vladimira na grčkom jeziku, koje je prema izgubljenom slovenskom originalu, priredio za štampu mitropolit Kozma, a izdao Jovan Papa u Mlecima 1690. godine. U grčkom žitiju sačuvane su dvije verzije o knezu Vladimiru. U daljem tekstu navedeni su neki detalji iz kraćeg i dužeg žitija, s konstatacijom da se grčka žitija bitno razlikuju od *Ljetopisa Popa Dukljanina*. *Žitije* je prihvaćeno od Ohridske arhiepiskopije i Makedonskih Slovena, djelimično je prerađeno i prilagođeno tadašnjim potrebama vjerskog i političkog života. U ovim žitijima priređivač je Vladimira povezao s bugarskim carem Simeonom. Zaboravljen od Srba, u vrijeme širenja učvršćivanja kulta Nemanjića, Vladimir je postao svetac Ohridske, odnosno grčke crkve, konstatuje Dragojlović.

U prvoj verziji grčkog žitija koje je, kako smatra autor, bliže istini, ne pominje se uopšte ženidbena veza Vladimira sa Samuilovom ćerkom. Vladimirovog šuraka Kozma prikazuje kao visokog činovnika i jeretika, stoga se čini vrlo razložnom Adoncova hipoteza, za koju je naglašeno da je uglavnom naučno odbačena, da je Vladimir bio oženjen Teodoritovom kćerkom iz poznate dračke porodice Hrisilija. Interesantno pitanje, navodi Dragojlović, jeste kako je i zašto u žitiju i službi došlo do toga da se borba između Vladimira i dračkih Hrisilija preobrazi u borbu između ortodoksnog i jeretičkog učenja. Polazeći od Adoncove hipoteze da su Hrisilije bili pavlikijani (pripadnici dualističke hrišćanske sekte), a da su jake i brojne kolonije pavlikijana na Balkanu postojale i prije pojave bogumilstva, pretpostavlja se da je došlo do sukoba između pravoslavnog Vladimira i jeretičkih rođaka po ženinoj liniji. U žitijima se pominju borbe s masalijanima i bogumilima. Zabilješci Pasija Hilandarca koji je naveo da se Vladimir nije borio s masalijanima i bogumilima već s novatianima, D. Dragojlović

daje pun značaj jer se smatra da su ovi jeretici, za koje se zna da su živjeli samo na prostoru zapadne Makedonije i centralne Albanije, i iz vjerskih i iz političkih razloga prije mogli ubiti kneza Vladimira, nego da je ubijen za račun i po nalogu Jovana Vladimira. Na kraju autor konstatuje da je malo vjerovatna priča Popa Dukljanina o ubistvu kneza Vladimira, jer njega ne zanimaju prave historijske činjenice, već, pretežno, oni motivi hagiografskog karaktera koji su bili korisni za katoličku crkvu i eventualna prava Barske biskupije.

Sedmo poglavlje nosi naziv *Jedan primjer političke upotrebe kulta Sv. Vladimira*, autora akademika Danila Radojevića. U ovom članku detaljno je rasvijetljen način na koji država Kraljevina SHS koristi rasprostranjenost kulta Svetog Vladimira u Makedoniji da bi ukazala na historijsko pravo na novooslobođenim teritorijama. Radojević izlaže razloge i tok priprema proslave 910-godišnjice pogibije Vladimira Dukljanskog. Priložene su i fotokopije dokumenata koje je uputilo Ministarstvo unutrašnjih dela Kraljevine SHS ministru vjera, kao i Program proslave Svetog Jovana Vladimira u Ohridu. Prijedlog za održavanje proslave dao je Nikolaj Velimirović, tadašnji ohridski episkop, koji je dva puta inicirao prijedlog (krajem 1924. i početkom 1925). Politički razlozi za to bili su jačanje „stare srpske prošlosti“ u borbi protiv makedonske nacionalne ideje. Formiran je Odbor za pripremu proslave koji je smatrao da bi za proslavu u Ohridu, zakazanu za 4. jun 1925, trebalo donijeti krst Svetog Vladimira iz Mikulića. Predviđeno je da se Krst Svetog Vladimira terbao iz Mikulića nosi uz pratnju četiri mještanina, dva pravoslavca i dva muslimana, i načelnika okruga barskog. Nikolaj Velimirović je tražio da se delegaciji pridruže mitropolit crnogorski i nadbiskup barski. U pripreme za proslavu bili su uključeni najviši državni organi Kraljevine SHS i Srpske pravoslavne crkva. Međutim, proslava je odložena. U pismu koje je ministar vjera Trifunović uputio ministru finansija Stojadinoviću (12. juna 1925) objašnjeno je da je do odlaganja došlo zbog toga što se sve tehničke pripreme za proslavu nijesu mogle izvesti do 4. juna, kada je proslava planirana.

Osmo poglavlje ima naziv *Knez Vladimir Dukljanski i Annales Bareniensis*, autora akademika Božidara Šekularca. U ovom poglavlju naglašava se da je *Ljetopis Popa Dukljanina*, nazvan u nauci i *Barski rodoslov*, i latinski *Annales Bareniensis*, osnovni historijski izvor za upoznavanje prošlosti prvog crnogorskog kneza, kasnije sveca Vladimira. Tokom stoljeća *Ljetopis Popa Dukljanina* izazivao je i izaziva još uvijek istu pažnju u nauci i umjetnosti. *Ljetopis* je dokaz, tvrdi Šekularac, da je pismenost u Duklji bila razvijena pri benediktinskim manastirima još od IX stoljeća. Mnogi od autora koji su koristili Hroniku svjedoče da je Pop Dukljanin koristio pisane izvore i usmena predanja, a da podatke za događaje koje je opisivao nije izmišljao; većina autora se slaže da je djelo nastalo u XII vijeku. E. Peričić u novoj studiji za pisca *Ljetopisa Popa Dukljanina*, s dosta argumenata, tvrdi da je autor Grgur Barski, barski nadbiskup. U svakom slučaju,

u pitanju je visoki crkveni dostojanstvenik koji je poznao historiju Duklje, koji je ovim djelom nastojao da obnovi pravo dukljansko-barske nadbiskupije, navedeno je. Hronologija sadrži genealogiju vladara za 600 godina. Počinje gotskim kraljem Totilom, a završava se s kneževima i kraljevima Duklje u vrijeme cara Manojla. Hronika je napisana u Duklji i za potrebe njenih interesa. Dalje, Šekularac navodi da Crna Gora nije imala svoje historičare u vrijeme kad su nastajali temelji historiografije u XIX vijeku, tako da se oko dukljansko-zetske historije vodio dvoboj između dvije škole – srpske i hrvatske historiografije. Kao posljedica toga, u srpskoj historiografiji Duklja/Zeta je srpska država a u hrvatskoj historiografiji Duklja je hrvatska država. U daljem tekstu razmatra se pojava imena Jovan; ukazano je na lingvističku analizu i ubiciranje toponima; razmatra se kult Svetog Vladimira; razmatraju se karakteristike Vladimirove ličnosti u *Ljetopisu*, grčkom žitiju i službi. Zaključeno je da je *Ljetopis* napisao jedan pisac; žitija i službe Svetog Vladimira su osnovi slovenske književnosti kod balkanskih Slovena. Po mišljenju mnogih pisaca, pa i onih koji mu osporavaju izvornost, *Ljetopis* je dobar izvor za historijsku geografiju. Iznijeta je tvrdnja da je *Ljetopis Popa Dukljanina* prvo crnogorsko historijsko-geografsko, literarno i genealoško djelo izuzetne vrijednosti, kojemu treba uvijek i iznova kritički pristupati da se dobiju pravi podaci za dukljanski period crnogorske historije, geografije, književnosti.

Pop Dukljanin je školovan na tradicijama viševjekovne pismenosti u Baru, đe su benediktinci osnovali škole pri manastirima na Crnogorskom primorju, čiji rad možemo pratiti od 840. godine; Bar je bio važan intelektualni centar Zete u kojem se školovao kadar u gradskim, arhiepiskopskim, monaškim i zanatskim školama. Upravo zahvaljujući ranom otvaranju škola, u Baru je i nastalo naše najstarije naučno-historijsko i književno djelo *Ljetopis Popa Dukljanina*. Na kraju, ukazano je na još jednu legendu koja je vezana za grad Bar – najstariju legendu o čudima Svetog Nikole, zaštitnika pomoraca, čiji je kult raširen po cijelom Mediteranu. Legenda je pisana glagoljicom, a čuva se u muzeju u Oksfordu. U Crkvi Svetog Nikole u zaseoku Đurovići blizu Bara čuva se kip – relikvija kojoj na pokoljenje vjekovima dolaze vjernici sve tri konfesije, što je još jedna sličnost i direktna veza s Krstom Svetog Vladimira.

Deveto poglavlje ima naziv *Šećanje na Svetog Jovana Vladimira u ruskoj duhovnoj kulturi*, autora prof. dr Bazilev Vladimira Nikolajevića, koje je pripremljeno za hiljadugodišnjicu tragične smrti kneza Vladimira. U njemu su prikazani važni i aktuelni pravci naučnih ruskih istraživanja, koja su posvećena Svetom Jovanu Vladimiru – njegovom svjetovnom i podvižničkom životu. Na početku članka navedeno je da je historija, u stvari, šećanje na značajne događaje, ljude i njihova djela. U kulturnom šećanju slovenskih naroda najizrazitije se ispoljava duhovno jedinstvo, koje su zajedno stvarali predstavnici raznih slovenskih naroda. Historija uzajamnih uticaja između Južnih i Istočnih Slovena ne može se

posmatrati kao pravolinijski proces jednakog zajedničkog razvoja, već kao uzajmno smjenjivi talasi uticaja, smatra B. V. Nikolajević. Ruska duhovna kultura čuva uspomenu na Svetog Jovana Vladimira i ne može se zamisliti bez imena kneza, vladara i mučenika u Hristu. Sveto šecanje na njega stalno se obnavlja uticajem čudotvornih moći – šecanje koje je uvijek vaskrsavalo, objedinjavajući u sebi ne samo Slovene već i Rimljane (Vizantijce), Albance i Latine (katolike). U ovo vrijeme, kada svi slovenski narodi, među njima i Crnogorci i Rusi, ponovo pronalaze sami sebe, uz pomoć svoga sabranog šecanja i svoga narodnog predanja, prirodno se vraćaju u ona mjesta i onim ličnostima koje su ih oživjele i osvjetlale svojim djelima i svojim podvizima. Ličnost i djelo Svetog Jovana Vladimira imaju u tome svoj prvorazredni značaj, tvrdi B. V. Nikolajević.

Naučni radovi koji su nastali u Rusiji radi očuvanja šecanja na Jovana Vladimira mogu se podijeliti na: istorijsko-filoška i hermenautičko-teološka djela.

Savremene ruske istorijsko-filološke studije koncentrisane su na etnosocijalne procese koji su se događali u Duklji. Prema mišljenju istraživača, Duklja je odigrala važnu ulogu u razvoju nove slovenske državnosti i, prema tome, nove etničke samosvijesti stanovništva ove teritorije. Danas se istraživači sve više pozivaju na one izvore koji do skoro nijesu privlačili njihovu posebnu pažnju a koji pripovijedaju neposredno o istoriji Duklje i njenom unutrašnjem uređenju. Među ovim izvorima su: *Ljetopis Popa Dukljanina*, *Pregled istorije*, vizantijskog hroničara Jovana Skilice, *Strategikon*, Kakavmena i *Aleksijada* Ane Komnen. Ruski naučnici obraćaju pažnju upravo na činjenicu da je Jovan Vladimir, vladar Duklje od 990. do 1016. godine, najtalentovaniji vladar toga doba. Filološka istraživanja u posljednje vrijeme u Rusiji posvećena su Jovanu Vladimiru kao knezu dukljanskom. Interesovanja su ispoljena prema spomenicima južnoslovenske pismenosti druge polovine XII vijeka, kao što su *Ljetopis Popa Dukljanina* i hronika Jovana Skilice koja sadrži životopis dukljanskog kneza Vladimira, kao svetog mučenika. Interesovanje ruskih naučnika privlači i mjesecoslov slovenskog Apostola – aprakos na prelazu iz XIII u XIV vijek.

Hermeneutičko-teološka istraživanja predstavljena su u radu jeromonaha Makarija iz Simonopetre – *Sinaksar: Žitija svetih pravoslavne crkve*. Ovo je prva savremena na naučnom nivou pripremljena i opštedostupna zbirka žitija svetih, konstatuje B. V. Nikolajević. Autor je jeromonah u manastiru Simonopetra, diplomac Sorbone, istoričar i hagiograf, koji je na ovom djelu radio više od 25 godina. Knjiga je već izdata na francuskom, engleskom, grčkom, njemačkom i italijanskom jeziku. Autor ove najpotpunije priče, kako o svetima pravoslavnog Istoka tako i o svetima Zapada, koje je crkva proslavljala do X ili XI vijeka, u predgovoru piše da je „žitije leksička ikona sveca, koja je nesumnjivo u obavezi da vjerodostojno prikaže događaje iz njegovog realnog života, i da istovremeno podiže zavjesu iznad skrivene strane njegovog rada“. Prema savremenim

teološkim radovima nastalim u Rusiji, poštovanje prema Jovanu Vladimiru rasprostranilo se od XII do XV vijeka u Makedoniji, Srbiji i Albaniji, a u Rusiji s kraja XVII i početka XVIII vijeka. U popisu Novgorodske arhijerejske riznice i imovine za mart 1716. godine, među knjigama u odjeljku „Pismenaupoldest“, nalazi se *Služba i žitije cara Jovana Vladimira Bugarskog i Ilirskog*. Međutim, do danas nije utvrđeno mjesto gdje se rukopis nalazi. Sudeći po naslovu, to je bio ruski prijevod s venecijanskog izdanja iz 1690. Pojava ovog prijevoda na ruski jezik odgovala je interesima petrovske epohe prema Jadranskom moru i slovenskoj Dalmaciji. Pronalazak rukopisa, koji je, kako je navedeno, aktuelan zadatak ruske humanističke nauke, imaće prvostepeni značaj u potvrđivanju najtješnjih duhovnih veza crnogorskog i ruskog naroda. Osim toga, naglašeno je da su u posljednjoj deceniji ruski historičari i teolozi najdetaljnije izučavali najstarije slovensko žitije na osnovu kojeg je najvjerojatnije napisana 36. glava *Ljetopisa Popa Dukljanina*. „Istorijski i duhovno je sigurno dokazano da je tekst *Ljetopisa* bio korišten u pisanju dubrovačkog historičara, katoličkog sveštenika Mavra Orbinića u djelu *Kraljevstva Slovena*“, naglasio je autor. Žitije Sv. Jovana Vladimira ponovo postalo poznato u Bugarskoj i Srbiji, zahvaljujući izdanju ruskog prijevoda u Sankt Peterburgu 1722. godine.

Deseto poglavlje ima naziv *Kult Svetog Jovana Vladimira u Albaniji*, autora Andrea Lukanića, u kojem je dat detaljan prikaz rasprostranjenosti kulta Svetog Jovana Vladimira u Albaniji. Autor navodi da je u Elbasanu svecu posvećen manastir, koji nosi njegovo ime, a u mnogim drugim crkvama nalaze se njegove freske i ikone. Onfarije, najveći majstor albanske ikonografije, kako je naveo Lukanić, naslikao je svetog Jovana Vladimira u Crkvi Svetog Nikole u Šelcanu kod Elbasana, 1554. godine. U Crkvi Vaskrsenja, koja se nalazi u selu Kozare kod Berata postojala je freska svecu koju su naslikali Joan Četirij i njegov sin Naum (crkva je izgorjela 2014). U Crkvi Svetog Atanasa u Karavasti nalazi se freska Svetog Jovana Vladimira iz 1797. godine, zatim u Crkvi Svetog Đorđa u Libofši kod Fiera nalazi se freska nastala 1782. godine. Crkvu su ukrasili Konstantin i Trpo Zograf. I na ikonostasu crkve manastira nalazila se ikona s njegovim likom uz 12 scena iz njegovog života. Na ikoni postoji natpis, a izradio ju je Konstantin Špartaku 1739. godine. Danas se nalazi u Muzeju srednjovjekovne umjetnosti u Kroči. U daljem tekstu ikona je detaljno opisana.

Kult Svetog Jovana Vladimira korišćen je i u stvaralaštvu braće Zograf iz Korče, Konstantina i Atanasa. Naslikali su fresku Svetog Jovana Vladimira 1745. u Crkvi Svetog Atanasa u Moskopolju, a 1750. u manastiru Svetih Petra i Pavla u Vitkući kod Korče. Pored manastira, ikona i brojnih freski, na rasprostranjenost kulta Svetog Jovana Vladimira ukazuju i toponimi u Albaniji, navodi Lukanić. Selo u kojem se nalazi manastir naziva se Shijon (Svetac), a iznad njega se nalazi malo selo sa 19 hrišćanskih kuća koje se zove Primishijon, čak se i

planina iznad zove Primishijon (što znači Permbi Shijon, Iznad Sveca). Na severozapadu sela Šelcan kod Elbasana nalazi se stijena čiji vrh mještani nazivaju Shijona, jedno selo se zove Vladimirica. Zatim autor daje podatke o smrti kneza Vladimira, koji je ubijen, kako navodi, 22. maja 1015. Prvo je bio sahranjen u Crkvi Prečasne Krajinske u Crnoj Gori. Godine 1215. Teodor Anđel Komneni mošti sveca donio je u Drač, a 1381. princ Karlo Topi izgradio je manastir Svetog Jovana Vladimir u Elbasanu u koji su prenesene mošti sveca. Na kraju ovog odjeljka Lukani zaključuje da kult Svetog Jovana Vladimira postoji ne samo kod Albanaca, već i kod Crnogoraca, Makedonaca i Hrvata.

U daljem tekstu dat je detaljan opis manastira Svetog Jovana Vladimira; informacije o sudbini ikonostasa crkve; o manastiru Svetog Jovana Vladimira kao centru za albansku pismenost; o svetkovini Svetog Jovana Vladimira; o moštima sveca; o crkvenoj službi Jovana Vladimira; tužbalice o Jovanu Vladimiru i o životopisu sveca. Po ovom životopisu Jovan Vladimir je bio sin Nemanjin i unuk bugarskog kralja Simeona Ohridskog, koji je vladao knjaževinom Zetom. Ubijen je u zašedi, đe mu je odsečena glava mačem. Svetac je svoju glavu uzeo, uzjahao konja i uputio se ka crkvi. Na kraju izlaganja navedeno je da sveštenik Dokleje drugačije opisuje gore izdvojene detalje iz života Jovana Vladimira, a data je i verzija iz *Ljetopisa Popa Dukljanina*.

Drugi dio knjige *Sveti Vladimir u likovnoj umjetnosti* sadrži jedno poglavlje naslovljeno *Portreti Svetog Jovana Vladimira u umjetnosti Balkana od XVII do XX vijeka*, čiji je autor dr Sašo Cvetkovski. Razvoj kulta Svetog Vladimira, u ovoj cjelini, autor prati putem likovnog izraza na preko osamdeset portreta i nekoliko hagiografskih ciklusa urađenih u freskoslikarstvu, ikonoslikarstvu, bakrorezu i grafici, nastalih u periodu od početka XVII do početka XX vijeka. Dat je detaljan opis portreta i hagiografskih ciklusa, informacije o vremenu i mjestu u kojem su nastali, i o zografima koji su ih naslikali. Ukazano je na predloške na osnovu kojih su nastali portreti i na hagiografske izvore na osnovu kojeg su pravljene kompozicije. Tekst je potkrijepljen sa 85 fotografija, što olakšava čitaocu praćenje prodora kulta Svetog Jovana Vladimira balkanskim prostorima od XVII do XX vijeka.

U uvodnom dijelu ove cjeline Cvetkovski skicira istorijske prilike koje su dovele do beatifikacije dukljanskog vladara, a posebna pažnja posvećena je onim događanjima iz povijesti koja su predstavljala krucijalne momente u obnavljanju i razvoju kulta Svetog Jovana Vladimira. Događaji koji su najviše doprinijeli oživljavanju kulta, njegovom očuvanju i kasnijem širenju jesu čin prenosa moštiju u obnovljeni Hram Svetog Jovana Vladimira u Elbasanu, koji je podigao Karlo Topija i štampanje *Akolutije Svetog Jovana Vladimira* u Veneciji 1690. godine, koju je napisao Kozma Kitijiski, a o svojem trošku štampao Jovan Papa iz Elbasana. U *Akolutiji* štampana je, pored dugog i kratkog Prološkog žitija, i

služba svetitelju, a na naslovnoj strani nalazi se minijatura s predstavom samog svetitelja. Ova predstava Svetog Jovana Vladimira postaće prototip za desetine njegovih portreta naslikanih tokom XVIII i XIX vijeka. Objavljivanje *Akolutije* dalo je značajan impuls svim onim aktivnostima povezanim, ne samo s građevinskim poduhvatima u samom manastiru, nego i šire, dajući smisao velikom zamahu kulturnog i prosvjetnog razvoja koji je tada zahvatio širu dijecezu Ohridske arhiepiskopije, a o kojoj svjedoče brojni primjeri iz književnosti i likovne umjetnosti. Ovaj kulturni uspon jedan je od bitnih momenata u kulturnoj historiji Balkana kasnog srednjeg vijeka, smatra Cvetkovski, koji je posebno bio naglašen i vidljiv u vodećim kulturnim središtima – Korči, Elbasanu, Moskopolju i Beratu. U prvoj polovini XVIII vijeka objavljeno je *Žitije Svetog Jovana Vladimira* na osnovu venecijanskog izdanja iz 1690. godine u okviru Moskopoljske *akolutije*, u kojoj su štampana žitija i službe slovenskih svetitelja koje slavi Ohridska arhiepiskopija (1740–1742). Iseljenici iz Moskopolja i sušednih mjesta koji su tokom druge polovine XVIII vijeka naselili podunavske krajeve Habsburške monarhije, koristili su ovu *Akolutiju* i doprinijeli prodoru Vladimirovog kulta sve do Budima. U Veneciji, 1774. godine ponovo je štampana *Akolutija Jovana Vladimira*, takozvano drugo venecijansko izdanje. Žitije i služba iz *Akolutije* biće prevedena na crkvenoslovenski jezik 1802, što je doprinijelo da se kult Svetog Jovana Vladimira proširi cijelim Balkanom. Četvrto izdanje *Akolutije Jovana Vladimira* u Veneciji štampano je 1858. godine po predlošcima izdanja iz 1774. godine.

Najstariji sačuvani portret Svetog Jovana Vladimira potiče iz Crkve Svetog Nikole u mjestu zvanom Šelcan kod Elbasana. Freska je nastala 1625. kada je, kao novi sloj freskoživopisa, prekrila veći dio crkve, koju je sredinom XVI vijeka oslikao zograf Onufrije, jedan od najznačajnijih slikara koji je radio na području Ohridske arhiepiskopije toga vremena. Detaljno je opisan portret za koji Cvetkovski pretpostavlja da predstavlja odraz slikanja starije redakcije i zasad jedinu sponu koja svjedoči o njegovim ranijim slikanim portretima. Na minijaturi prvog venecijanskog izdanja *Akolutije Jovana Vladimira* iz 1690. godine, Jovan Vladimir je predstavljen do pojasa, kao vladar s krunom otvorenog tipa na glavi, s bogato dekorisanim ogrtačem, krstom u desnoj ruci i sa svojom odsečenom glavom u lijevoj ruci. Minijaturu u tehnici grafičkog otiska uradila je poznata italijanska umjetnica iz tog perioda Izabela Picini. Krajem XVII i početkom XVIII vijeka bila je u zamahu izrada prestonih ikona. Njihov autor je bio jedan od vodećih zografa tog perioda, jeromonah Konstantin. On je naslikao i dvije ikone s predstavom Svetog Jovana Vladimira. Jedna je slikana 1711. za ikonostas manastira Svetog Nauma na Ohridskom jezeru. Sveti Vladimir je u vladarskoj odeždi s bogato dekorisanim divitisionom, prekrštenim lorosom na pojasu, sa crvenim ogrtačem sa zlatnim vezenim okovratnikom i velikom

kopčom s prednje strane ispod grla. Na glavi nosi vladarsku krunu nalik vizantijskim, ukrašenu dragim kamenjem i biserima. U desnoj ruci nosi mučenički krst, a lijevu ruku je podigao u visini grudi s dlanom okrenutim prema posmatraču. Njegove crte lica odaju fizionomiju mladog pobožnog vladara, s tipologijom lika koja je slična liku Isusa Hrista, na sušednoj ikoni. Sveti Jovan Vladimir naslikan je zajedno s predstavom Svete Marene, koja je predstavljena kako zamahuje kopljem koje drži u jednoj ruci, a u drugoj drži pobijeđenog demona. Još jednu izuzetnu ikonu je uradio ovaj zograf, a nalazila se u Crkvi Svetog Nikole u Moskopolju, a danas je u Muzeju srednjovjekovne umjetnosti u Korči. To je velika ikona na kojoj je Sveti Vladimir predstavljen kao cjelovita figura sa svim osobenostima vladarske ikonografije (vladarska odežda, plašt i kruna na glavi), no sada je u njegovoj lijevoj ruci naslikana i njegova odsečena glava. Upravo ovaj detalj, smatra Cvetkovski, ikonu datira kasnije od one u manastiru Svetog Nauma. Među portretima koji su datirani kao rani, ubraja se i portret iz Crkve svetih Arhanđela u Vitkućama. Autor navodi da je ova varoš zajedno sa sušednim Moskopoljem bila jedna od najrazvijenijih i najmoćnijih varoši u okolini Korče. Pored Svetog Vladimira nalazi se Sveti Naum Ohridski, a pored Svetog Numa je Sveti Arhanđel kome je crkva posvećena. Slikanje Svetog Nauma i Svetog Vladimira jednog pored drugog, jezikom ikonografije podvučena je jaka povezanost kultova ova dva svetitelja, svakako najpoštovanija u dijecezi Ohridske arhiepiskopije. Među brojnim zografima, koji su bili nosioci umjetničkog uspona u dijecezi Ohridske arhiepiskopija u XVIII vijeku, autor izdvaja braću Konstantina i Atanasa iz Korče, koji su svojim radom davali osnovni ton crkvenom slikarstvu u oblastima Ohridske arhiepiskopije i na Svetoj Gori. Oni su svoje porodično prezime Vako, zamijenili za Zograf, pa se u literaturi poznati pod tim prezimenom. Stvorili su brojna djela koja obuhvataju više od dvadeset fresko-ansambala; crkve koje su oslikali karakterišu se brojnim ciklusima i kompozicijama sa složenom tematikom i ikonografijom kao i pojedinačnim predstavama figura svetitelja. Još u svojim ranim djelima (od 1764) slikaju portrete Svetog Jovana Vladimira i njima pripada najveća zasluga za širenje i prodor njegovog kulta van prostora ohridsko-moskopoljskog kulturnog kruga. Dalje, u tekstu, nabrojani su, opisani i objašnjeni portreti Svetog Vladimira koje su uradila braća Zograf: u Crkvi Svetog Atanasija i Crkvi Svetog Nikole u Moskopolju, u Crkvi Svetih apostola Petra i Pavla u blizini Vitkuća; u Crkvi Svetog Kozme i u Crkvi Svetog Đorđa u blizini manastira Ardenica. Nakon smrti braće Zograf Konstatinov sin, Tripo Zograf (slikao je do kraja druge decenije XIX vijeka), slikao je još samo jedan portret Svetog Jovana Vladimira i to u manastiru Sveti Naum. Posebna zasluga koja pripada Konstantinu, Atanasi i Tripu Zograf iz Korče, navodi Cvetkovski, jeste u tome da su oni slikajući portrete Svetog Vladimira pored svetitelja čiji je značaj i slava ekumenski i često sa slovenskim

svetiteljima, stvorili jedno programsko i tematsko jezgro koje će dobiti svoje mjesto u određenim spomenicima Svete Gore Atonske, srednje Grčke i Tesalije, kao i južnog Epira. To se odnosi i na podunavske prostore gdje postoje odjeci kulta Svetog Vladimira. Braća Zograf su na Atosu slikala predstavu Svetog Jovana Vladimira u manastiru Filoteja (1765), u manastiru Hilandar, u paraklisu Svetog Save (1779). I u manastiru Vatopedu, u Crkvi Svetog Nikole, naslikan je portret Svetog Jovana Vladimira.

Kontinuitetu slikanja portreta Svetog Vladimira u oblasti Muzakije i manastira Ardenice svjedoče portreti koje su uradili zografi braća Georgi i Jovan Četiri, koji su posebno aktivni krajem XVIII i prvih deceniji XIX vijeka: u Crkvi Svetog Nikole u mjestu Vanai (1795), u Crkvi Svetog Blagoveštenja u selu Kozare blizu Berata (1806).

Najstariji hagiografski ciklus sačuvan je na ikoni nacrtanoj na ikonostasu Crkve Svete Bogorodice u manastiru Ardenica (Muzakija), koja se danas čuva u zbirci Muzeja srednjovjekovne umjetnosti u Korči. Ikona je djelo Konstantina Spatarakua, nastala 1739, na kojoj je, oko središnjeg dijela u kojem dominira predstava dukljanskog vladara Svetog Vladimira na prijestolu, naslikao 12 scena koje obuhvataju najvažnije događaje iz njegovog života. Kao trinaesta scena data je kitorska kompozicija na kojoj je postavljen Karlo Topija ispred svog manastira. Pretpostavlja se da je portret Karla Topije nastao po uzoru na stariji original koji je još postojao i bio vidljiv sredinom XVIII vijeka. Tokom druge polovine XVIII vijeka nastalo je još nekoliko portreta Svetog Vladimira: na ikoni koja se nedavno nalazi u Umjetničkoj galeriji u Tirani, zatim u Crkvi Svete Bogorodice u Vitkućama.

Krajem XVIII vijeka nastala je jako zanimljiva ikona, navodi Cvetkovski, zbog neobičnog sklopa ikonografskih motiva, koja se čuva u manastiru Svete Katarine na Sinaju (Egipat). U daljem tekstu ikona je detaljno opisana. Cvetovski pretpostavlja da ikona na Sinaju predstavlja samo dio otpočetog probijanja i širenja kulta Svetog Vladimira širom Balkana od Tesalije i Svete Gore na jugu do podunavskih krajeva na severu. Najzaslužniji za prodor njegovih portreta na prostore srednje Grčke imaju zografi Konstantin i Mihajlo iz Hjonadesa (severni Epir), koji su između 1774. i 1779. naslikali više portreta Svetog Jovana Vladimira: u Crkvi Svetog Ahilaja u mjestu Pentalofos blizu Kažana u Crkvi Svete Bogorodice Farenomeni u Tirnavi (mjesto u blizini Elasona), zatim u Crkvi Sv. Đorđa u Oksiniji u podnožju Meteora. Prilikom slikanja portreta ovi zografi slijede tradiciju korčanskih radionica, ponajviše djela braće Konstantina i Atanasa Zografa. Portreti Svetog Jovana Vladimira naslikani su tokom prve polovine XIX vijeka u manastiru Filoteju, sredinom XIX vijeka u paraklisu Preobraženja Hristovog manastira Zograf, a u istom manastiru, krajem XIX vijeka naslikana je mala ikona ovog sveca.

Prodor kulta Svetog Jovana Vladimira od sredine XVIII vijeka zapaža se i u podunavskom prostoru na teritoriji Habsburške monarhije. Tome su doprinijeli iseljenici iz gradskih sredina Ohridske arhiepiskopije: Moskopolja, Vitkuća, Korče. Centralna figura koja je dala vlastiti doprinos u umjetnosti i umjetničkom stvaralaštvu u podunavskom prostoru bio je Hristifor Žefarović, naglašava Cvetkovski. Među djelima koje je ovaj umjetnik stvarao u prvoj polovini XVIII vijeka izdvaja se knjiga bakroreza *Stemtografija*. Knjiga ima 54 lista, na prvih 16 strana nalaze se dvadeset i četiri figure južnoslovenskih svetitelja, a na listu 8 data je predstava Svetog Jovana Vladimira. Svetac je predstavljen u duhu barokne estetike, ali sa svim osobenostima postvizantijske ikonografije. Ova predstava Svetog Jovana Vladimira postaće ikonografski obrazac i prototip niza njegovih portreta nastalih od sredine XVIII vijeka do početka XX vijeka – izvijena figura, đe se napušta stroga i prenaglašena frontalnost, raskošan i kitnjast *divitision s lorosom*, ogrtač postavljen krznom koji se spušta u velikim naborima i kruna zapadnog tipa, prekrivena platnenom kapom i obrubljena nizovima bisera i dragog kamenja. U njegovoj desnoj ruci je kratko žezlo, krst i palma grančica, a u lijevoj odšćena glava. U daljem tekstu autor hronološkim redom prati nastajanje portreta Svetog Jovana Vladimira širom Balkana.

Prodor kulta Svetog Jovana Vladimira zapaža se i na teritoriji Bugarske tokom prve polovine XIX vijeka. Interesovanje za njega pojačava se nakon objavljivanja *Istorije slavjanobugarske*, autora jeromonaha Pajsija Hilandarca. Zografi koji su koristili Pajsijevu knjigu, prilikom oslikavanja portreta Svetog Jovana Vladimira, gotovo uvijek ga signiraju kao bugarskog cara. Na kraju ovoga detaljnoga i opisima bogatoga teksta, Cvetovski navodi da se portreti Svetog Jovana Vladimira nastavljaju slikati do Prvog svjetskog rata, a da ima primjera i nakon toga perioda, čime se još jednom potvrđuje da je kult Svetog Vladimira najprodorniji i najzastupljeniji među svetiteljima od kasnog srednjeg vijeka sve do naših dana.

Treća cjelina ***Hagiografije o Svetom Vladimiru*** sadrži: *Ljetopis Popa Dukljanina* (35. i 36. glavu), s prevodom; *Akolutiju*; *Posmrtnu odu u Slavu mučenika kralja i velikomučenika Jovana Vladimirovog Čudotvorca*; *Vita & Martyrium B. Vladimir*; *Croatea regis* i *Život i mučeništvo Blaženog Vladimira hrvatskog kralja*.

Četvrta cjelina ***Književni prilozi o knezu Vladimiru*** sadrži: *Bogatstvo i uboštvo*, *pievanje trinaesto*; Andrija Kačić Miošić, *Pisma od kralja Vladimira*; *Korčulanska narodna pjesma*; *Vladimir i Kosara*; J. N. Achman, *Vladimir i Kosara*, *Podgorski alias Luka Svetac*, Slovenska Bčela; D. O. Nova Zeta, *Vladimir i Kosara* romana.

KNJIGA ZA SVAKI RADNI STO

(Biljana Maslovarić, Branka Martinović, Marijana Blečić,
*Poslovna komunikacija – udžbenik za prvi razred srednjih
stručnih škola, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva,*
Podgorica, 2014)

U izdanju Zavoda za udžbenike i nastavna sredstva iz Podgorice izašao je 2014. godine udžbenik pod nazivom „Poslovna komunikacija“.

Udžbenik je namijenjen učenicima prvih razreda srednjih stručnih škola. Autori su: Biljana Maslovarić, Branka Martinović i Marijana Blečić.

Vrijeme u kojem živimo nosi razne epitete, a jedan od najčešćih jeste da je ovo doba komunikacije. Nažalost, u toj komunikaciji sve se manje poštuju pravila, pa ona često dobija dimenziju koja joj prevashodno nije namijenjena. To je razlog zbog kojeg smo se odlučili da javnosti, ne samo učeničkoj nego i široj, približimo, odnosno preporučimo ovaj udžbenik.

Naime, iako se radi o udžbeniku, ova knjiga je korisna svima koji su u prilici da komuniciraju s različitim ciljnim grupama, što će reći bezmalo svima koji se bave nekim poslom, javnim ili privatnim, bilo da se nalaze na menadžerskim ili službeničkim pozicijama.

Knjiga je napisana na jednostavan način, pitkim jezikom, bogato je i kvalitetno ilustrovana i zadovoljava sve standarde savremene udžbeničke literature.

Podijeljena je u deset poglavlja, što je čini i vrlo preglednom. Poglavlja su: Uvod u predmet; Poslovna kultura i poslovni bonton; Sredstva za komunikaciju; Komunikacija sa strankama; Poslovni sastanak; Korespondencija; Poslovna korespondencija; Službena korespondencija; Korespondencija u robnom prometu i Korespondencija u vezi sa službenim putovanjima.

Već i po samim naslovima poglavlja, vidi se da je knjiga sveobuhvatna i da je uzela u obzir sve segmente savremene poslovne komunikacije.

Prvo poglavlje daje odgovor na pitanje šta je to poslovna komunikacija. Daju se informacije o osobinama i funkcijama poslovne komunikacije, gdje se posebno naglašava važna činjenica da komunikacija nije samo poruka koju razmjenjuju pošiljalac i primalac. Ona je mnogo više od toga.

Zatim, govori se o kategorijama poslovne komunikacije, kao i o kulturi poslovne komunikacije. U ovom dijelu autori veoma jasno i precizno objašnjavaju da poslovna komunikacija utiče na formiranje kulture organizacije, ali i obrnuto. Ovo je veoma važna činjenica koju bi dobro bilo da imaju u vidu svi poslovni subjekti, bilo oni koji posluju na tržištu, dakle kompanije, bilo institucije koje

obavljaju poslove od javnog interesa, odnosno lokalne i državne institucije. Posebna pažnja u okviru ovog poglavlja posvećena je elementima komunikacijskog procesa, kao što su: komunikatori, poruka, komunikacijsko sredstvo, komunikacijski kanal i dr.

Posebno je obrađen pojam konteksta, koji je veoma važan za svaku komunikaciju, jer kontekst je, kako autori primjećuju, „sve ono što čini poslovnu komunikaciju, ali joj i prethodi“ (str. 19).

Svako poglavlje, pa i ovo, završava se pitanjima za učenike, zadacima za grupni rad, a sadrži i preporučenu literaturu i sajtove, za one koji žele detaljnije istražiti ovu oblast.

U drugom poglavlju obrađuje se veoma važna tema – poslovna kultura i poslovni bonton. Čini se da je ovo oblast na kojoj se mora posebno raditi jer nam u svakodnevnoj komunikaciji često nedostaje kulture i poslovnog bontona. Upravo to je razlog da se na ovu temu obrati pažnja već u prvom razredu srednje škole, u periodu kada učenici stižu osnovna znanja o budućoj struci. Na ovu temu važno je vraćati se i kasnije, tokom života, odnosno rada i stalno je unapređivati.

U ovom poglavlju autori naglašavaju da poslovnu kulturu podjednako čine kultura rada i kultura ponašanja. Ističe se da kulturu rada određuju prostorni i tehnički uslovi rada, ali i odnos među zaposlenima. U okviru ove teme daju se osnovne informacije o prostornim uslovima, a u antrfileu daju se smjernice kako urediti kancelariju prema feng šueju.

Posebno su apostrofirane tri činjenice, koje bi bilo dobro da usvoje svi koji se bave nekim poslom:

1. Radni prostor uvijek mora biti čist i uredan
2. Sredstva za rad moraju se čuvati i koristiti u skladu sa svojom namjenom
3. Zaposleni moraju, uz dobre manire, iskazivati poštovanje u međusobnom ophođenju, kao i u odnosima sa svojim pretpostavljenima, poslovnim partnerima i klijentima.

Takođe, obrađuje se i pojam radne discipline, uz navođenje činjenice da kultura rada u velikoj mjeri zavisi od discipline pojedinca.

U okviru ovog poglavlja posebna cjelina posvećena je kulturi ponašanja. „Bonton je prihvatanje i ovladavanje lijepim manirima“, kažu autori. Na ovu temu, nadovezuje se i lekcija o poslovnom moralu.

Veoma korisna za svakodnevne aktivnosti jeste cjelina koja se odnosi na bonton i ličnost. Govori se o ponašanjima koja bi trebalo usvojiti do te mjere da budu rutinska. Pored toga, u ovoj cjelini govori se o poslovnom odijevanju, odnosno o pravilima poslovnog odijevanja, kako za muškarce, tako i za žene. Daju se vrlo praktični i konkretni savjeti, koji se mogu primijeniti u praksi.

„Spoljašnji izgled osobe u poslovnom okruženju jeste slika same ličnosti, njenog obrazovanja i uloge koju ima u društvu. To je i slika firme u kojoj radi“ (str. 34) – ovim riječima počinje cjelina u kojoj se govori o značaju spoljnih efekata u poslovnoj komunikaciji, odnosno o metakomunikaciji. Poseban antrfile, koji je napisan na slikovit i jasan način i koji može biti veoma koristan ne samo učenicima, već i zaposlenima, odnosi se na samopredstavljanje.

U ovom poglavlju obrađuju se još nekolike veoma važne teme, kao što su: pozdravljanje, predstavljanje i upoznavanje, vođenje razgovora, ponašanje na poslovnim ručku. U okviru ovog zadnjeg, daju se konkretne instrukcije o upotrebi pribora za jelo, o pravilima ponašanja za stolom, čak i o tome kako se koja vrsta hrane jede. Poseban dio odnosi se na korisne informacije o hrani i piću.

Dakle, veoma zanimljivo poglavlje, s konkretnim sugestijama, veoma korisno učenicima, ali i svim zaposlenim ljudima, bilo da žele naučiti nešto novo, bilo da se žele podsjetiti onoga što već znaju (ili misle da znaju).

Budući da živimo u vremenu kada su tehnički uređaji najčešći alat, odnosno sredstvo za rad, pa i za komunikaciju, autori udžbenika su posebno poglavlje posvetili upravo ovoj temi. Na slikovit, jasan, pregledan način, uz brojne ilustracije, daju se smjernice o načinima komunikacije putem telefona, interneta, o pisanju mejlova i dr.

Sljedeće poglavlje obrađuje temu komunikacije sa strankama. Poglavlje daje pregršt izuzetno korisnih informacija o usmenoj poslovnoj komunikaciji, kao i o standardima poslovnog razgovora. U ovom kontekstu, posebno bismo izdvojili zanimljiv i koristan antrfile, pod nazivom „Šest tema za izbjegavanje“.

U poglavlju se daju informacije o javnom izlaganju, uz konkretne smjernice kako se pripremiti za javno izlaganje, ali i kako pobijediti tremu.

Peto poglavlje posvećeno je detaljima vezanim za poslovne sastanke.

Veoma detaljno, ali jasno i pregledno, govori se o vrstama poslovnih sastanaka, o pripremi za poslovni sastanak, o toku poslovnog sastanka, izradi zapisnika, izradi plana komunikacije i akcionog plana i o organizatoru poslovnog sastanka. Nijesu zaobiđeni ni moderni načini organizacije poslovnih sastanaka, pa je obrađena i tema video-konferencijskih sastanaka.

Sljedeće (šesto) poglavlje donosi korisne informacije o pisanoj poslovnoj komunikaciji, odnosno o korespondenciji. U poglavlju se govori o: pojmu korespondencije, značaju korespondencije, prednostima i manama korespondencije, vrstama korespondencije i načelima korespondencije. Posebno izdvajamo cjelinu o načelima korespondencije, gdje se govori o sedam načela korespondencije, koja su temelj uspješne poslovne i službene korespondencije.

Naredno poglavlje odnosi se na poslovnu korespondenciju i kroz ovo poglavlje čitaoci će uvježbati oblikovanje poslovnog pisma, kao i kovertiranje i

adresiranje pošte. Pored ostalog, nije zaobidjen ni stil poslovnog pisma. Poseban antrfile daje smjernice kako napisati CV.

Poglavlje osam donosi informacije koje se odnose na pojam i vrste službene korespondencije. Na pregledan i jasan način, uz obilje konkretnih primjera, date su instrukcije o modelima pisanja različitih službenih dopisa.

Za one koji se planiraju baviti ili se bave robnim prometom, poglavlje devet donosi informacije o korespondenciji u robnom prometu.

U okviru ovog poglavlja daju se vježbe za pisanje zahtjeva za ponudu, pisanje ponude, pisanje porudžbine, pisanje kupoprodajnog ugovora, pisanje reklamacije, pisanje bonifikacije, pisanje urgencije, pisanje propratnog pisma, pisanje otpremnice, pisanje profakture i pisanje fakture. Sve vježbe su adekvatno ilustrovane, s konkretnim primjerom.

Poglavlje deset donosi niz korisnih, ali i zanimljivih informacija, koje se odnose na korespondenciju u vezi sa službenim putovanjima.

U okviru ovog poglavlja govori se o pojmu i vrstama službenog putovanja, pripremi službenog putovanja, putnom nalogu i o izvještaju o obavljenom službenom putu. Dakle, radi se o informacijama veoma korisnim ne samo za učenike, nego i za zaposlene.

Kao što smo rekli na početku, radi se udžbeniku koji po svom sadržaju prevazilazi okvire udžbenika za prvi razred srednjih stručnih škola. Ovo je knjiga koja može biti korisna svakom zaposlenom, zbog svega onoga što je sadržano u njoj, a što smo, kratko, naveli u prethodnom tekstu. Gledano iz perspektive zaposlenog, dobro je imati ovaj udžbenik pri ruci, kao neku vrstu podsjetnika, koji će nam pomoći, na primjer, da popunimo putni nalog ili da napišemo izvještaj o obavljenom službenom putu. Naravno, ove informacije korisne su, s druge strane, i poslodavcima ili rukovodiocima pojedinih sektora jer im mogu biti od pomoći za sređivanje dokumentacije ovog tipa.

Vrijeme u kojem živimo je vrijeme komunikacije. Međutim, iz mnogo razloga, komunikacija je opterećena raznim „šumovima“. Zato su knjige poput ove, koje govore o pravilima koja se moraju poštovati da ne bi dolazilo do „šumova“, veoma korisne i treba ih čitati i stalno im se vraćati.

PRILOZI ZA TEORIJU GROTESKE I

(dr Mihailo Zečević, *Prilozi za teoriju groteske I – Groteskno u djelima Miodraga Bulatovića (s posebnim osvrtom na romane Ljudi sa četiri prsta, Peti prst (i Slovenački peti prst) i Gullo Gullo*, AP Print, Podgorica, 2023. godine)

Groteska¹ kao umjetnička tehnika ili postupak koji dalje iskrivljenu sliku stvarnosti, našla je posebno mjesto u studiji književnika i književnog kritičara dr Mihaila Zečevića² pod naslovom *Prilozi za teoriju groteske I – Groteskno u djelima Miodraga Bulatovića (s posebnim osvrtom na romane Ljudi sa četiri prsta, Peti prst (i Slovenački peti prst) i Gullo Gullo*. Upravo ovo djelo predstavlja pravo osvježenje u oblasti književnoteorijskog rada i prvo s ovom tematikom na prostoru Crne Gore.

Knjiga se sastoji od tri dijela. Prvi dio – *Miodrag Bulatović u srpskoj književnosti* – obuhvata poglavlja *Književne prilike, Odnos prema tradiciji, Književna kritika o Miodragu Bulatoviću, Tri posljednja romana (Ljudi sa četiri prsta, Peti prst i Gullo Gullo)*. Dakle, u ovom poglavlju autor se sistematski i hronološki bavi vremenom i književnim prilikama u kojem je stvarao Miodrag Bulatović, posebno prvom posleratnom decenijom kada su sve vrijednosti bile „pod lupom ideologije“³, podjeli stvaralaca na *realiste* i *moderniste* (nakon sukoba sa Informbiroom 1948) i Bulatovićevoj zbirci *Đavoli dolaze*, objavljenoj u vrijeme njihove polemike. To vrijeme i Bulatovićev književni manir najbolje oslikavaju riječi književnika Dobrice Ćosića: „U našu boljševizmom ideologizovanu književnost on je stupio s Jovovskom religijom ljudske patnje; u naš utopijski Vavilon on ugrađuje podzemlje večne ljudske bede; u naš istorijski optimizam on unosi zdravorazumne sumnje; u ratničku patetiku naše proze on unosi alegoriju i grotesku; u našu pobjedničku trijumfalnost on unosi ljudski bol i suze; u naše kolektivno zdravlje on unosi čovekovu bolest; u plavetnilo i svetlost naše vere

¹ Groteska (prema tal. grotta, pećina, špilja) naziv izobličena prikaza stvarnosti u likovnoj umjetnosti i književnosti, koji spaja elemente karikature s fantastičnim oblicima, a izaziva poseban dojam na granici između gorko ozbiljnoga, čak zastrašujućega, i smiješnog.

² Dr Mihailo Zečević je rođen 1968. godine u Podgorici. Osnovnu i srednju školu završio je u rodnom gradu Filozofski fakultet u Nikšiću – odsjek Srpski jezik i književnost. Magistrirao je i doktorirao na Filološkom fakultetu u Beogradu – smjer nauka o književnosti. Piše prozu i poeziju, bavi se književnom kritikom. Autor je romana *Alesandro* i *Na Tvojim stranama*, zbirke pjesama *Jer su mjesec zvijezde jele...*, knjige kratkih priča *Magareće basne za XXI vijek*, knjiga *Katalog zlih dana*, *Prilozi za teoriju groteske I* i *Prilozi za teoriju groteske II*

³ Dr Mihailo Zečević, *Prilozi za teoriju groteske I*, AP Print, Podgorica, 2023, str. 16.

u srećnu budućnost on prosipa prvu tamu; u jarkost naše crvene boje on baca pregršt ljudskog crnila; u našu užarenu nadu on šapuće prva beznađa slabih.“⁴

Kada je u pitanju Bulatovićev književni rad i odnos prema tradiciji, dr Zečević izdvaja tri aspekta koja bi u tom smislu trebalo ispitati: odnos prema srpskoj književnoj kritici, odnos prema svjetskoj književnoj tradiciji i asocijativno-aluzivne veze sa evropskim slikarskim nasljeđem. Stradanje kao neminovnost pojedinca nije data je kroz „cjelovitu sliku“ već samo jedan njen dio. „To je slika očaja sa margina našeg horizonta, odnosno očaja podzemlja, mraka i izolovanih grupa i pojedinaca. Ali, koliko god svijet Bulatovićevih junaka bio sveden na samo jedan aspekt ljudske egzistencije, u njemu se, ipak, nazire sva istorijska dubina koja ga prati. Ništa ne počinje samo od sebe i van konteksta prošlih i budućih vremena.“⁵ Tako Bulatovića i vidi kao jednog od nastavljača Borislava Stankovića, Momčila Nastasijevića, Rastka Petrovića, začetnicima grotesknog u srpskoj književnosti, a sa kojima je imao mnogo zajedničkog – bilo da je u pitanju književni postupak, način građenja književnih junaka ili irealizam. Po načinu pripovijedanja, odabirom riječi i osobenim načinom komponovanja rečenice, autor Bulatovića svrstava zajedno s Nikolajem Vasiljevičem Gogoljem, a prema izradi grotesknih formi s Fransoa Rableom.

U dijelu *Odnos prema tradiciji* data su mišljenja velikih imena književne kritike o stvaralaštvu Miodraga Bulatovića. Prvu ili afirmativnu liniju potpisuju Borislav Mihajlović, Petar Džadžić i Miloš Bandić, da bi se nastavila Zoranom Gluščevićem, Aleksandrom Ilićem i Nikolom Miloševićem. „A sinteza je došla s radom Ljubiše Jeremića, koji je proučavanje Bulatovićevog djela usmerio u dva pravca: na proučavanje *poetskog u užem značaju* i proučavanje grotesknog *kao nešto što podrazumeva deformisanje slike stvarnog sveta*.“⁶

Posljednje potpoglavlje obuhvata romane *Ljudi sa četiri prsta*, *Peti prst* i *Gullo Gullo* nastale u zreloj/završnoj fazi stvaralaštva Miodraga Bulatovića. Predstavljajući ih kao tematsku cjelinu, autor lokalizuje dešavanja po mjestu: „Taj prostor nije omeđen državnim granicama niti vremenom sadašnjim. On izrasta iz istorijskog konteksta koji je obišio razvoj, uspone i padove ove civilizacije“ i vremenu: „*Ljudi sa četiri prsta*, *Peti prst* i *Gullo Gullo* su priča o vremenu zatišja nakon velikog svjetskog rata.“⁷ Šaroliki svijet junaka – od disidenata do sitnih i krupnih kriminalaca, bivših logoraša ili članova propalih porodica spaja samo beznađe, očaj anatemisanog i čemernog čovjeka i njegove sudbine.

⁴ Dobrica Ćosić, *Religija ljudske patnje*, Miodrag Bulatović u srpskoj književnosti, Mladost, Beograd, 1997, str.10.

⁵ Dr Mihailo Zečević, *Prilozi za teoriju groteske I*, AP Print, Podgorica, 2023, str. 21.

⁶ Dr Mihailo Zečević, isto, str. 21.

⁷ Dr Mihailo Zečević, isto, str. 38.

Zajedno sa inoviranjem dotašnjeg umjetničkog postupka, kao i tematike, evoluirala je i Bulatovićeve groteska: „Bulatovićeve groteska iz posljednje faze je umjetnički *čista* forma, koja u svoju strukturu unosi elemente koji po definiciji čine srž grotesknog u umjetnosti. Ona je dosledno sprovedena od nivoa riječi do nivoa kompozicije i predstavlja krajnje umjetnički domet“.⁸

Viktor Igo u *Predgovoru Kromvelu* „definiše“ grotesku kao *umjetničku realnost*: „U prirodi lijepo stoji pored ružnog, nakazno pored ljupkog, zlo ide zajedno sa dobrim, svjetlost prati sjenku“. Upravo će se i autor ove studije vratiti na njene početke i dati presjek njenog prisustva u određenim pravcima i kod određenih književnika. Počevši od Rimljana koji su grotesku označavali kao „varvarsku modu doprlu sa istoka“, preko renesansnih umjetnika koji su pod uticajem rimske ornamentike razvili „*candelabra* stil sa istinskim grotesknim motivima“, groteska je napravila prodor i u književnu umjetnost. O njenom porijeklu, autor navodi dvije teorije – prva je bazirana na „religijskom porijeklu grotesknog, koje vuče svoje korijene sve do totemizma. Druga teorija insistira na grotesknom kao strahu od nepoznatog, strahu od univerzuma koji počiva na čovjeku stranim principima.“⁹ On ističe i naučno viđenje grotesknog i groteske – prvo kao estetsku kategoriju, drugo kao „formu, odnosno umjetničko djelo u kojem se to načelo realizuje.“¹⁰

Dr Mihailo Zečević dalje govori o teorijama o grotesknom – Volkanga Kajzera, Mihaila Bahtina, kao i teorijama grotesknog u 20. vijeku (prezentujući shvatanja čeških, ruskih, mađarskih, anglo-saksonih, njemačkih, srpskih i mnogih drugih). Kao „prvi ozbiljan pokušaj tipologizacije“ u 20. vijeku, u okviru avangarde, navodi Georgi Saba i njegovu podjelu na: tragično groteskno, humorističko groteskno i analitičko groteskno, kao i podjelu Otokara Bartoša na: hladnu grotesku, osjećajno angažovanu grotesku i intelektualnu grotesku, koji je svoju teoriju zasnovao na djelima Kafke i Haška. Stavovima o odnosu groteske i apsurdna i groteske i humora završava ovo poglavlje, ukazujući na njihovu sličnost ili zajedničke karakteristike.

U drugom dijelu autor se analitički bavi groteskom u posljednjim romanima Miodraga Bulatovića – *Ljudi sa četiri prsta*, *Peti prst* i *Gullo Gullo*, s posebnim osvrtom na roman *Ljudi sa četiri prsta*. Ulazeći u čudesni svijet onog podzemlja, svijet političkih emigranata – četvoroprstaša, način na koji žive u tom paralenom svijetu zločina, autor se detaljnije bavi političkom groteskom, koja se *pokazuje kao idealna struktura za demistifikovanje*: „Politička groteska nastaje kada on iz jednog neobičnog, i dotad neprimjerenog, ugla osvjetli i *napredno*

⁸ Dr Mihailo Zečević, isto, str. 38.

⁹ Dr Mihailo Zečević, isto, str. 44.

¹⁰ Dr Mihailo Zečević, isto, str. 45.

i nazadno u svom vremenu¹¹. Zlo u savremenom svijetu nije došlo sa novim društvenim tokovima, ono je njime određeno ali istorijski naslijeđeno, navodi autor. Junaci su predstavljeni s nekim fizičkim hendikepom, deformisanih tijela, stavova, načina života i odnosa prema idejama, religiji, porodici, državi. Kao nezaobilazne elemente u cjelokupnoj slici Bulatovićeve groteske, dr Zečević navodi i groteskna stanja, groteskne životinje, grotesknu viziju prostora i groteskne predmete, i na taj način uobličava sopstveno viđenje i tumačenje groteske i grotesknog u ovom romanu.

U dvadeset i šest poglavlja romana *Peti prst*, koji na jedna način „predstavlja aneks romana *Ljudi sa četiri prsta*“¹², data je gotovo lirski slika ljudi iz različitih krajeva svijeta, koji su se u potrazi za boljim životom našli u zločinačkom svijetu, u kriminalnom miljeu neosjetljivom na ljudsko stradanje. Autor studije uočava najveću sličnost grotesknih likova između pomenutih romana, navodeći da političko nasilje i politika u njima daju „različite psihološke efekte grotesknog. *Slovenački peti prst*, takođe aneks prvog romana, predstavlja priču datu u formi dijaloga između pisca i slovenačkog emigranta, bivšeg legionara ali i pripadnika sekte Jehovini svedoci i nepravdi koja mu je nanesena. Ovaj bezimni nesrećnik grotesknog izgleda, čiji je monolog posvećen nepravdi, a istu kvalifikuje kao „istorijsku i političku“, najaviće temu sljedećeg romana.

Gullo Gullo je posljednji objavljen Bulatovićev roman kojem dr Zečević pristupa sa više aspekata, razmatrajući grotesknu perspektivu, političku zoologiju, groteskni terorizam i ljepotu kao nakaznost. Uzimajući da je prošlo i sadašnje vrijeme naporedo postavljeno, a svijet nepoznat i nimalo siguran, gdje su jedine konstante uništenje i teror, u „fantastičnoj viziji naslijeđenog svijeta groteskno je i ono što na prvi pogled izgleda normalno i neoskrnavljeno“.¹³ Iskrivljena i uvrnuta slika terorizma prikazuje nasilje sa svim svojim licima upravo kao izraz nemogućnosti promjene svijeta.

Spajajući krajnje suprostavljene osobine predmeta, povezujući fantastiku i karikaturu, Bulatović stvara nestvarnu i zastrašujuću sliku iskrivljene stvarnosti, upravo koristeći grotesku da bi prikazao surovost apsurdna. Ona je zastrašujuća i degradirana – istovremeno je i slika emotivnog svijeta Bulatovićevih junaka, kojima je dr Mihailo Zečević skrenuo pažnju na značaj groteske kao postupka, tehnike, mjerilom uvjerljivosti ili angažovanog umjetničkog sredstva.

¹¹ Dr Mihailo Zečević, isto, str. 95.

¹² Dr Mihailo Zečević, isto, str. 123.

¹³ Dr Mihailo Zečević, isto, str. 133.

Uputstvo za autore

Poštovani saradnici,

Vaspitanje i obrazovanje, časopis za pedagošku teoriju i praksu, objavljuje tekstove u skladu sa zahtjevima međunarodnih standarda razvrstane u sljedeće kategorije: originalni (izvorni) naučni radovi, pregledni naučni i stručni radovi. Časopis, pored ovih radova, objavljuje priloge: prevode, analize, portrete, prikaze, aktuelne informacije, ocjene, bibliografije i slično iz oblasti vaspitanja i obrazovanja. Pozivamo na saradnju sa željom da nam šaljete teorijske radove, rezultate sprovedenih eksperimentalnih istraživanja, priloge koji govore o inoviranom nastavnom i vaspitnom radu u školi i ostale stručne radove svih nivoa obrazovanja.

Objavljuju se samo radovi koji nijesu ranije objavljavani, osim prevoda i preuzetih radova, uz prethodno pribavljeno odobrenje. Poželjno je da autor naznači, prema svom mišljenju, kojoj navedenoj kategoriji njegov rad pripada.

Dimenzije časopisa su 170 × 240 mm, a polje za tekst 130 × 195 mm (margine 20 mm). Knjižni blok se štampa jednom bojom.

Molimo autore da se prilikom pripreme rukopisa pridržavaju sljedećih standarda izloženih u ovom uputstvu:

a) **Obim**

Svi tekstovi treba da budu pisani u tekst procesoru Microsoft Word, fontom Times New Roman, veličine slova 11,5 tačaka, normalnog proreda.

Teorijski i istraživački radovi mogu biti najviše do jednog autorskog tabaka, odnosno 16 stranica, izuzimajući prostor za rezime (abstract) i popis korišćene literature.

Drugi radovi (portreti, prikazi, informacije, osvrti, ocjene, kritičke opservacije, bibliografije i sl.) mogu biti opsega od 2 do 5 stranica.

b) **Formatiranje**

Nepoželjno je bilo kakvo formatiranje paragrafa, osim izdvojenih citata (uvlačenje redova, razdvajanje paragrafa dodatnim praznim redom). Dopušteno je riječi isticati italicom, boldom, ili kombinacijom, te zadavati subscript i superscript.

Liste (bullet) u dokumentu treba da su ujednačene i da budu crta a ne crtica.

Sve naslove treba pisati kombinacijom velikih i malih slova – ne velikim slovima.

Izdvojeni citati treba da budu pisani fontom Times New Roman, veličine 10,5. Poželjno je da su uvučeni u odnosu na ostali tekst.

c) **Pismo**

Rad će biti objavljen u pismu koje odredi autor (latinica ili ćirilica).

Radovi koji se dostavljaju na stranom jeziku (engleski, francuski, ruski...) objavljuju se na jeziku na kojem su napisani (uz obavezan prevod naslova i rezimea na crnogorski jezik).

Radovi koje dostavljaju autori sa prostora Republike Srbije, Republike Hrvatske ili Bosne i Hercegovine objavljuju se upodobljeni s crnogorskim jezikom.

d) **Struktura**

Radovi moraju imati sljedeću strukturu:

- afilijaciju autora (ime, prezime, naziv ustanove u kojoj je autor zaposlen)
- naslov
- rezime
- ključne riječi
- tekst rada
- literaturu i
- rezime na engleskom.

Prevod rezimea vrši lice koje je angažovao izdavač. Navedeni redosljed elemenata mora se poštovati.

Naslov rada treba da bude precizan, sažet i jasan. Iznad naslova rada pisati ime i prezime autora, ili više njih, a uz ime treba staviti fusnotu koja sadrži zvanje autora. Ukoliko je rad izložen na nekom naučnom skupu, konferenciji i slično, potrebno je to jasno naznačiti, po pravilu u fusnoti pri dnu prve stranice rada.

Na početku rada nalazi se koncizan i informativan rezime do 15 redova, koji sadrži cilj rada i saopštene osnovne rezultate u radu. Na kraju rezimea navesti do šest ključnih riječi, koje su stručno i naučno relevantne za prezentirani sadržaj.

e) Citiranje

Imena stranih autora u tekstu navode se u originalu ili transkribovano, fonetskim pisanjem prezimena, poslije čega se ime navodi izvorno uz godinu objavljivanja rada, npr. Pijaže (Piaget, 1990).

O pravilima i primjerima citiranja možete opširnije naći u Uputstvu za autore koje se nalazi na sajtu Zavoda za udžbenike i nastavna sredstva – Podgorica: <https://zuns.me/vaspitanje-i-obrazovanje-uputstvo-za-aure>

f) Izvori

Svi izvori navođeni u tekstu navode se u cjelini na kraju rada, u odjeljku pod naslovom Literatura. U literaturi na kraju rada ne unositi izvore koji u tekstu nijesu navođeni.

Kod citiranja i navođenja izvora (referenci) preporuka je da se koristi APA sistem.

h) Grafički sadržaj i tabele

Slike, grafici, tabele treba da su crno-bijeli. Njihova širina ne smije biti veća od širine kolone u štampi (130 mm). Ukoliko sadrže tekst, poželjno je da budu predati u obliku u kom je moguće mijenjati tekst.

Slike treba da imaju makar 100 piksela po cm odštampanog primjerka (npr. za sliku širine 12 cm potrebno je da slika ima više od 1200 px po širini).

Grafike nastale u Ekselu potrebno je priložiti uz tekst u izvornom obliku (kao xsl/xslx fajlove). Na graficima treba da je jasno uočljiva razlika sivih tonova kojima su označeni pojmovi iz legende.

Formule treba da su u skladu s međunarodnim standardom za pisanje naučnih tekstova (SI). Promjenljive su prikazane kurzivom/italikom, a jedinice mjere regularom. Za znak za stepen – ne koristiti 0. Ukoliko postoji potreba za matematičkim znakovima, koristiti znakove iz fonta Cambria ili Cambria Math (ne Symbol). Kompleksne formule je poželjno pisati u MathType ili koristeći Word formule.

Vektorski crteži i notni zapisi treba da se predaju, dodatno, i u pdf formatu. Voditi računa da važan tekst u njima mora biti čitljiv kada se postave na dimenzije za štampu (manje od 130 mm).

Tabele sa tekstom ne smiju biti u formatu slike (jpg, png, bmp...). Legenda za tabelu se stavlja iznad tabele.

Rad koji nije pripremljen po navedenim standardima neće biti uključen u proceduru recenziranja, o čemu se autor obavještava.

Autor rada uz svoje ime dostavlja Redakciji časopisa kontakt adresu, imejl adresu i telefon, kao i osnovne podatke o radnoj angažovanosti. Redakcija donosi odluku o objavljivanju rada, o čemu obavještava autora u roku od tri mjeseca. Autor je dužan da potpiše ugovor o autorskom djelu s izdavačem.

Svi radovi se anonimno recenziraju.

Radovi se ijekavizuju.

Radove i priloge dostaviti elektronskom poštom ili na CD-u.

Rukopisi se ne vraćaju.

Radove slati na adresu:

Zavod za udžbenike i nastavna sredstva – Podgorica,
Novaka Miloševa 36,
Podgorica

ili e-mail:

vaspitanjeiobrazovanje@zuns.me

ana.bojovic@zuns.me

Redakcija